

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ

«Ἡ Ἄνδρος ὀφείλει εἰς τὴν οἰκογένειαν Ἐμπειρικοῦ πᾶν ὅ,τι νέον ἔργον κέκτηται» :

Ἡ πολιτική παρουσία της οικογένειας Ἐμπειρικοῦ στην Ἄνδρο (1875 – 1909)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Δημοσθένης Κωνσταντίνος Γαβαλάς

A. M : 1118M002

Εποπτεύουσα Καθηγήτρια: Λίνα Λούβη

Αθήνα, 2020

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Επιβλέπουσα: Λίνα Λούβη, καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Λίνα Βεντούρα, καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπιστήμιο

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, αναπληρωτής καθηγητής, Ε.Κ.Π.Α.

Ημερομηνία Εξέτασης: 8 Ιουλίου 2020

Copyright © Δημοσθένης Κωνσταντίνος Γαβαλάς, 2020

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας εξ' ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή της γνώμης του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Πρόλογος - Ευχαριστίες.....	3
Ορίζοντας το Ιστορικό Πλαίσιο.....	7
Η πτώση	15
Κωνσταντίνος Λεονάρδου Εμπειρικός.....	15
«Τα Στηλιτικά»	16
Μετά τα «Στηλιτικά».....	21
Οι βουλευτικές εκλογές του 1879	24
Οι μεταβατικές εκλογές του 1881.....	29
Οι Δημοτικές Εκλογές του 1883.....	34
Ο δρόμος προς την ανάκαμψη	36
Ευεργεσία και Πολιτική	36
Η μελέτη περίπτωσης του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου	43
Ο άξονας των συμβολισμών	49
Η άνοδος	53
Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός (1858 – 1924).....	53
Η αναβίωση της πολιτικής παράδοσης	54
Η εμφάνιση του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού: Οι εκλογές Νομαρχιακών Συμβουλίων	63
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1890	64
Οι Δημοτικές εκλογές του 1891.....	68
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1892	69
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1895	78
Οι Δημοτικές Εκλογές 1895	83
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1899	85
Οι Δημοτικές εκλογές του 1899.....	89
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1902	90
Οι Δημοτικές εκλογές του 1903.....	94
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1905 – 1906	96
Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1906: Η κορύφωση	100
Επίλογος.....	107
Πηγές – Βιβλιογραφία	110

Πρόλογος - Ευχαριστίες

Τα πρώτα ερωτήματα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, γεννήθηκαν σε πρώτη φάση κατά τη διάρκεια ενός πολύωρου περιπάτου με φίλους, τον Αύγουστο του 2018, στα χωριά που κατά το 19^ο αιώνα συγκροτούσαν, από κοινού με τη Χώρα, τη δημοτική ενότητα του Δήμου Χώρας Άνδρου. Οι πολλές μαρμάρινες και λίθινες επιγραφές που μνημόνευαν την κατασκευή έργων υποδομής, σχολείων, εκκλησιών, γεφυρών, δρόμων είχαν ως κοινό συντελεστή την δωρεά τους από την οικογένεια Εμπειρίκου.

Η -αρχικά- εσωτερική προσπάθεια ερμηνείας αυτής της τόσο εκτεταμένης «φιλανθρωπικής» δραστηριότητας στα χωριά, με ώθησε να δω για πρώτη φορά, με μια «διαφορετική ματιά», αντίστοιχα ίχνη μιας ακόμη πιο εκτεταμένης ευεργετικής παρουσίας της οικογένειας Εμπειρίκου στη Χώρα της Άνδρου, η οποία ήταν για εμένα «πάντα εκεί, μα δεν την έβλεπα». Αυτή η παρατήρηση με ώθησε να διατυπώσω ένα πρώτο ερώτημα: «Συνδέεται άραγε με κάποιο τρόπο η ναυτιλία με τη φιλανθρωπία και αν ναι, τι ανάγκες μπορεί να είχε ένα «πλούσιο νησί (sic);» Έως τότε, οι γνώσεις μου για την οικογένεια Εμπειρίκου περιορίζονταν αφενός σε αναφορές στον ποιητή Ανδρέα Εμπειρίκο και αφετέρου στην κάπως αποστειρωμένη, συλλογική μνήμη του νησιού, που αίροντας τον ιστορικό χρόνο, ήθελε την οικογένεια Εμπειρίκου να καθιστά την Άνδρο, από κοινού με άλλες εφοπλιστικές οικογένειες, ναυτιλιακό κέντρο σημαντικής εμβέλειας, μια δραστηριότητα που αποτυπώνεται μνημειακά μέσω της ονοματοδοσίας των κεντρικών -και μη- δρόμων του νησιού.

Αυτό το ερώτημα, συνδυασμένο με μια πολύ επιφανειακή αναζήτηση με οδήγησε, με τη σειρά του, σε νέα ερωτήματα, όπως: «Γιατί συγκεντρώνονται τόσες πολλές δωρεές της οικογένειας Εμπειρίκου στην Άνδρο;» κυρίως όμως: «Κατά πόσο μπορεί να συνδεθεί η ευεργετική παρέμβαση των Εμπειρίκων με την πολιτική τους διαδρομή στην τοπική και μετέπειτα στην κεντρική εξουσία;». Ερωτήματα τα οποία στη συνέχεια, όσο αυτές οι σκέψεις αναζητούσαν την πλαισίωσή τους, συμπυκνώθηκαν σε ένα κεντρικό : «Ποια ήταν η πολιτική διαδρομή της οικογένειας Εμπειρίκου στην Άνδρο και πώς αυτή φαίνεται να αλληλεπίδρασε με τον ευεργετισμό;».

Συνεπώς, στόχος της παρούσας εργασίας αποτέλεσε η μελέτη της πολιτικής διαδρομής της οικογένειας Εμπειρίκου, από την τοπική στην κεντρική πολιτική σκηνή, μέσω του συσχετισμού της με τις ευρύτερες πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις που συμβαίνουν στο τοπικό και το κεντρικό πολιτικό επίπεδο, όπως αποτυπώνεται μέσα από τις Δημοτικές και Βουλευτικές εκλογές.

Αναφορικά με τα χρονικά όρια της εργασίας, επελέγη η χρονική περίοδος 1875 – 1909, περίοδος αφενός σημαντικών πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών, οι οποίες διαπερνούν ολόκληρο το φάσμα του κράτους αλλά ταυτόχρονα και περίοδος, η οποία σηματοδεύτηκε από την απώλεια των πολιτικών ερεισμάτων της οικογένειας Εμπειρικού και οδήγησε στην πολιτική απαξίωσή της. Θα χρειαστούν τουλάχιστον 15 χρόνια μέχρι την αντιστροφή της πτώσης που οδήγησε από τη δεκαετία του 1890 στην πολιτική άνοδο και τελικά την κατάκτηση ηγεμονικού ρόλου στην κεντρική πολιτική σκηνή κατά την περίοδο 1908 – 1909, μέσω της ανάληψης του υπουργείου ναυτιλίας από τον Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικό.

Για τη μελέτη της περιόδου, επελέγη, ως πρωτεύον, το σύνολο του σωζόμενου τοπικού Τύπου της Άνδρου (1877 – 1909), όπως αυτό φυλάσσεται και εκτίθεται στην «Καίρειο Βιβλιοθήκη της Άνδρου», ενώ δευτερευόντως ο Αθηναϊκός Τύπος· κυρίως η εφημερίδα «Ακρόπολις» στα σημεία στα οποία ο τοπικός Τύπος ήταν ελλιπής ή μη σωζόμενος. Εάν κάτι οδήγησε τον γράφοντα στην διερεύνηση του τοπικού Τύπου, είναι το γεγονός ότι αυτός αποτελεί το κατεξοχήν προνομιακό μέσο αντίληψης και κατανόησης των σύνθετων κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ ψηφοφόρου και πολιτευόμενου, ευεργέτη και ευεργετούμενου, συγκροτώντας μια νοητή γραμμή η οποία διαπερνά τις οικονομικές δραστηριότητες, την ευεργεσία και την πολιτική. Παράλληλα, αξιοποιήθηκαν τα «Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής», για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο μέλη της οικογένειας Εμπειρικού βρέθηκαν ως αντιπρόσωποι στην κεντρική πολιτική σκηνή, καθώς και κομμάτι του αρχείου του Ανδριώτη ιστοριοδίφη Δημητρίου Π. Πασχάλη (1864 – 1944), που αφορούσε την καταγραφή των ευεργετημάτων του νησιού.

Η δομή της εργασίας πέραν του προλόγου, της εισαγωγής στο ιστορικό πλαίσιο και του επιλόγου, μπορεί να χωριστεί σε τρία διακριτά κεφάλαια. «Η πτώση», όπως αυτή μπορεί να αναδειχθεί μέσα από την μελέτη περίπτωσης του εξοβελισμού του Κωνσταντίνου Εμπειρικού από την τοπική και κεντρική πολιτική σκηνή, «Ο δρόμος προς την ανάκαμψη», όπως αυτός μπορεί να αναδειχθεί μέσα από την μελέτη περίπτωσης της ευεργετικής δραστηριότητας της οικογένειας, με έμφαση στη διαδρομή προς την ανέγερση του «Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου» στην Άνδρο και τέλος, «Η άνοδος», η οποία αφορά την ανάδειξη της πορείας του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού προς την κατάληψη σειράς αξιωμάτων, τα οποία τελικά οδήγησαν στην ηγεμονία της οικογένειας στο τοπικό και το κεντρικό επίπεδο, με κορυφαία στιγμή την ανάληψη του Υπουργείου Ναυτιλίας κατά το 1908.

Η ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ουσιαστική συνεισφορά της εποπτεύουσας καθηγήτριας, Λίνας Λούβη. Το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειξε για το θέμα, όταν αυτό ήταν μόνο μια ιδέα, οι καθοριστικές επισημάνσεις και παρατηρήσεις της, οι συζητήσεις, η έμφασή της στην έννοια της «πειθαρχίας του ιστορικού», μου αφήνουν πολλά και σημαντικά εφόδια, τα οποία υπερβαίνουν κατά πολύ τις μεταπτυχιακές μου σπουδές. Στον Βαγγέλη Καραμανωλάκη (ΕΚΠΑ), πέρα από τις εξαιρετικά χρήσιμες παρατηρήσεις του για την παρούσα διπλωματική εργασία, οφείλω σε μεγάλο βαθμό την ενασχόληση μου με το πεδίο της ιστορίας, ήδη από τα προπτυχιακά χρόνια· οι ειλικρινείς ευχαριστίες μου ξεφεύγουν κατά πολύ από το πλαίσιο της διπλωματικής εργασίας. Ευχαριστίες ακόμη, οφείλονται στην Λίνα Βεντούρα (Πάντειο), που δέχτηκε να συμμετάσχει στην τριμελή επιτροπή, αλλά και στις σημαντικές επισημάνσεις της.

Η συγγραφή της διπλωματικής εργασίας υπήρξε η αφορμή, ώστε να γνωρίσω τους καθηγητές, Γιώργο Πάλλη (ΕΚΠΑ) και Δημήτρη Κυρτάτα (Παν. Θεσσαλίας), βαθείς γνώστες της Άνδρου και της ιστορίας της· τους ευχαριστώ ιδιαίτερα που με τίμησαν με τις συμβουλές και το ενδιαφέρον τους. Ευχαριστίες ακόμη, οφείλονται στην Καίριο Βιβλιοθήκη της Άνδρου, μια πραγματική «κιβωτό» διάσωσης και διάδοσης της τοπικής ιστορίας, όπου και πραγματοποιήθηκε το σύνολο της έρευνάς μου· στη διευθύντρια, Ειρήνη Δάμπαση και στο προσωπικό της βιβλιοθήκης, Μαρία Χαλά, Μαρία Ζαννάκη, Αθηνά Φραδέλου για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχαν.

Η όλη περιπέτεια του ταξιδιού θα ήταν πληκτική και επίπονη, εάν το βάρος του δεν μοιραζόταν με καλούς φίλους. Στους Ξενοφώντα Γρηγορόπουλο και Δημήτρη Κλεφτογιάννη οφείλονται οι ευχαριστίες μου για την υπομονή και τη διάθεση τους να ακούν αδιαμαρτύρητα τις ανησυχίες, τα άγχη και τις χαρές που συνόδευσαν την πορεία της έρευνας, αλλά και για τη συντροφιά τους σε εκείνον τον περίπατο στα βουνά της Άνδρου το 2018, που γέννησε τα ερωτήματα της παρούσας εργασίας. Στην Ιωάννα Αθανασίου οφείλονται περισσότερα από αυτά που μπορούν να γραφούν. Θέλω να ευχαριστήσω ακόμα, τους συνεργάτες και τους φίλους της συντακτικής ομάδας του περιοδικού ΣΚΡΑ – Punk και ιδιαίτερα τον φίλο και συνάδελφο Χρήστο Τριανταφύλλου· η ενθάρρυνσή και η στήριξή του υπήρξαν καθοριστικές.

Η ολοκλήρωση της διπλωματικής λειτουργεί ως μια απαραίτητη στάση, ώστε να ευχαριστήσω θερμά τους γονείς μου, Έφη και Νίκο. Η διαχρονική και απροϋπόθετη αγάπη, φροντίδα, ενθάρρυνση και στήριξή τους ήταν παραπάνω από εμφανείς και εδώ. Τέλος, ο

παππούς μου, Δημοσθένης, με μύησε, με έναν τρόπο, στο να αγαπήσω βαθιά την Άνδρο και την ιστορία της: αυτή η εργασία του αφιερώνεται δικαιωματικά.

Ορίζοντας το Ιστορικό Πλαίσιο

Μελετώντας την περίοδο 1875 – 1909 μπορεί να παρατηρήσει κανείς μια σειρά ριζικών μετατοπίσεων και μετασχηματισμών, οι οποίοι διαπερνούν το σύνολο της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα το έθνος – κράτος αποκτά νέα όρια, ενώ ταυτόχρονα, θεσμοί και πρακτικές, όπως ο θρόνος και ο κοινοβουλευτισμός, σε μεγάλο βαθμό επανακαθορίζονται και οριοθετούνται με διακριτούς ρόλους, καθώς πρακτικά τίθενται οι βάσεις για τη συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους, σε μια διαδρομή που συνιστά μια διαρκή μεταρρύθμιση προσανατολισμένη προς τα «δυτικά πρότυπα».

Αναφορικά με την πολιτική ζωή, τα χρονικά όρια της παρούσας εργασίας συμπίπτουν με την αφετηρία αλλά και το τέλος της περιόδου της «αρχής της δεδηλωμένης». Η αποδοχή της «αρχής της δεδηλωμένης» το 1875 επέλυσε χρόνια προβλήματα πολιτικής και πολιτειακής φύσης, ανανεώνοντας τόσο το πολιτικό προσωπικό -άλλωστε το βιολογικό αλλά και συμβολικό τέλος της προηγούμενης πολιτικής γενιάς ήταν πια γεγονός- όσο και τον τρόπο με τον οποίον ασκείτο η πολιτική, δημιουργώντας νέες προκλήσεις αλλά και νέα προβλήματα. Η ισχυροποίηση του δικομματισμού, άμεση συνέπεια της «αρχής της δεδηλωμένης», θα επιφέρει, μεταξύ άλλων, την ισχυροποίηση της κεντρικής εξουσίας, η οποία σταδιακά θα αντικαταστήσει σε σημασία τις επάλληλες τοπικές εξουσίες, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας που κορυφώνεται στο γύρισμα του αιώνα. Στον ελληνικό χώρο, με βάση το παράδειγμα του δικομματισμού μπορούμε να συναντήσουμε την εμφάνιση, τη σύγκρουση και τελικά το τέλος, δύο διαφορετικών οραμάτων γύρω από την ένταξη στο παγκόσμιο οικονομικό παράδειγμα¹, ταυτιζόμενων με τα δύο μέρη «εναλλασσόμενης εξουσίας» που δημιουργούσε η υιοθέτηση του ελληνικού δικομματισμού. Τα οράματα των Χαρίλαου Τρικούπη και Θεόδωρου Δηληγιάννη, τόσο μέσω της προσωπικής τους δράσης όσο και μέσω της πολιτικής κληρονομιάς που άφηναν στους διαδόχους τους, αποκτούσαν διαφορετικό περιεχόμενο ανάλογα με τις τοπικές, επαγγελματικές, κοινωνικές, πολιτισμικές συνθήκες συμφερόντων, συνθήκες οι οποίες σταδιακά θα διαπεράσουν κάθετα την κοινωνία συγκροτώντας κοινωνικές διαστρωματώσεις στο δρόμο προς την αστική ανάπτυξη.

¹ Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1988, σ. 115

Στον οικονομικό τομέα, η περίοδος χαρακτηρίζεται από τη σχηματικά λεγόμενη «συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού».² Αυτός ο ολιστικός όρος αναφέρεται σε μια συνολική μεταβολή των οικονομικών σχέσεων στον ελληνικό χώρο, σχέσεις οι οποίες κατά κύριο λόγο πλέον διεθνοποιούνται, και ακολουθούν έναν χαραγμένο δρόμο κατά τα εγκαθιδρυμένα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ο δρόμος για την αστική ανάπτυξη, πέρα από τον οικονομικό τομέα, μοιράζεται κοινά στοιχεία, διαδρομές, διεκδικήσεις και συγκρούσεις με την πολιτική, σε ένα βαθμό όπου οι δρόμοι τους τέμνονται και τα όριά τους παραμένουν ασαφή και αλληλοεπικαλυπτόμενα. Στο παιχνίδι αυτών των τομών και της αλληλεπίδρασης μεταξύ πολιτικής και οικονομίας, θα εμφανιστεί τη δεκαετία του 1870 ένα δραστήριο τμήμα του παροικιακού κεφαλαίου, της ομογένειας και της διασποράς³, το οποίο θα διεκδικήσει -με επιτυχία σε μεγάλο βαθμό- την πρωτοκαθεδρία του πολιτισμικού ορισμού αυτού που ονομάζουμε συνοπτικά αστική τάξη, ενώ θα κατακτήσει και την ηγεμονία των όρων της αστικής ανάπτυξης. Αυτό το «νέο» κοινωνικό στρώμα θα ανατρέψει σε βάθος χρόνου την εμπεδωμένη εξουσία που εκπορεύεται από τις παραδοσιακές μορφές οικονομικής ανάπτυξης, όπως η κατοχή μεγάλων εκτάσεων γης ή το παραδοσιακό εμπόριο.

Σημαντικό όχημα σε αυτήν την διαδρομή ισχυροποίησης της θέσης τους, αποτέλεσε η στρατηγική της συγκρότησης «συμβολικού κεφαλαίου», όπως αναδεικνύουν σύγχρονες μελέτες⁴, μέσω του ευεργετισμού και η «ρευστοποίησή του» για το πολιτικό ή οικονομικό όφελος. Η ευεργετική παρέμβαση αυτών των κεφαλαιούχων, σε πρώτη φάση ήταν προσανατολισμένη στην ικανοποίηση των εκπαιδευτικών αναγκών, ενώ σε δεύτερη φάση, κατά την Τρικουπική περίοδο⁵ αλλά και αργότερα, το ενδιαφέρον τους ήταν προσανατολισμένο στην κάλυψη αναγκών που εγγράφονται στο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού αλλά και αυτού που θα ονομαστεί αργότερα «κοινωνική πρόνοια».⁶

Άμεσα συνδεδεμένη και κομβική με την παρούσα διαδρομή προς την αστική ανάπτυξη είναι η ναυτιλία, η οποία κατά την υπό εξέταση περίοδο βιώνει πρωτοφανείς μεταβολές και

² Βασίλης Πατρώνης, *Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας (18ος - 21ος αιώνας)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2019, σ. 113 – 133

³ Γεώργιος Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 - 1920*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ. 28

⁴ Βασιλική Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25, (2003) 171–184

⁵ Μαρία - Χριστίνα Χατζηωάννου, «Εθνικοί ευεργέτες, τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό.», στο *Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος: ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας: μνήμη Άλκη Αγγέλου: πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης, 3-6 Οκτωβρίου, 2002*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, σ. 401 – 412

⁶ Δημήτρης Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και Προβλήματα», στο *Το Φαινόμενο του Ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, επιμέλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 24 – 25

μετασχηματισμούς, σε έναν βαθμό όπου μπορούμε να μιλήσουμε για «αλλαγή παραδείγματος».⁷ Οι συνέπειες αυτών των αλλαγών στη ναυτιλία πυροδοτούν με τη σειρά τους ευρύτερες μεταβολές, με σημαντικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις. Πιάνοντας το νήμα από την αρχή της περιόδου, η πρώτη ανάληψη της Πρωθυπουργίας από το Χαρίλαο Τρικούπη το 1875, συμπίπτει με το ανώτατο στάδιο της σχέσης μεταξύ κέρδους και απόδοσης που γνώριζαν τα ιστιοφόρα, τα οποία βρίσκονταν σε μια φάση ανώτατης τεχνολογικής ακμής. Όμως, κατά την ίδια περίοδο η χρήση των ατμόπλοιων, για πρώτη φορά κατέστη οικονομικά επικερδής αναφορικά με την εμπορική τους χρήση.⁸ Βέβαια, η εμφάνιση των ατμόπλοιων, παρά την τεχνολογική τους υπεροχή, δεν σήμαινε την άμεση και βίαιη αντικατάσταση των ιστιοφόρων, τα οποία συνέχισαν να κυκλοφορούν έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.⁹ Όμως είναι βέβαιο ότι πυροδότησε δομικές αλλαγές στις ευρύτερες εφοπλιστικές σχέσεις, δημιουργώντας σημαντικές ανακατατάξεις στην εγχώρια αστική τάξη αλλά και στον βαθμό που αυτή αλληλεπιδρούσε με την πολιτική.

Αρχικά, είναι γεγονός ότι τα απαιτούμενα κεφάλαια για την αγορά ενός ατμόπλοιου ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα από αυτά που μπορούσαν να καλύψουν οι παραδοσιακοί «καραβοκύρηδες¹⁰» της Σύρου¹¹, ή και των άλλων παραδοσιακών ναυτότοπων, οι οποίοι δρούσαν είτε οικογενειακά είτε κατά μόνας, γεγονός το οποίο καταδείκνυε και τα χρονικά, πολιτικά και ηγεμονικά όριά τους. Ανασταλτικό παράγοντα σε αυτή τη διαδικασία αποτελούσε ακόμα, η συστηματική άρνηση της Εθνικής Τράπεζας¹² να δανειοδοτήσει τέτοια εγχειρήματα, καθώς από τη μία αυτά ενείχαν σημαντικό επενδυτικό ρίσκο, ενώ από την άλλη δεν καλύπτονταν από το υπάρχον νομικό πλαίσιο. Παράλληλα, η απροθυμία του κράτους να στηρίζει, είτε επενδυτικά, είτε ρυθμιστικά το όλο εγχείρημα, περιόριζε περαιτέρω τη δυνατότητα της μετάβασης στον ατμό, τουλάχιστον στο πλαίσιο των υπάρχουσών εφοπλιστικών σχέσεων. Συνεπώς, οι πρώτες αγορές ατμόπλοιων προέκυψαν μέσα από ομαδοποιήσεις εμπόρων, μελών του ελληνικού παροικιακού κεφαλαίου¹³, οι οποίοι έχοντας

⁷ Thomas S Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago, University of Chicago Press, 1962

⁸ Τζελίνα Χαρλάντη, «Στους Θαλάσσιους δρόμους μεταξύ ανατολικής και δυτικής Ευρώπης την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Καίτη Αρώνη - Τσίχλη και Λύντια Τρίχα, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2000, σ. 598

⁹ Στο ίδιο, σ. 606 – 607

¹⁰ Δημήτριος Ι. Πολέμης, *Τα ιστιοφόρα της Ανδρου*, Ανδρος, Καϊρείος Βιβλιοθήκη, 1991

¹¹ Χριστίνα Αγριαντώνη, «Προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», στο *Σύρος και Ερμούπολη: Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος - 20ος αι.*, επιμέλ. Δημήτρης Δημητρώπουλος και Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2008, σ. 143 - 144

¹² Βασίλης Καρδάσης, «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία 1832 - 1914», στο *Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας (18ος - 20ος αιώνας)*, επιμέλ. Κώστας Κωστής και Γεώργιος Δερτιλής, Αθήνα Σάκκουλας, 1991, σ. 337 – 350

¹³ Νίκος Ψυρούκης, *Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1974, σ. 19 - 21

αποκτήσει κεφάλαια από άλλες τους δραστηριότητες, είχαν συγκροτήσει το λεγόμενο «Ιόνιο Δίκτυο¹⁴». Τα μέλη του δικτύου βρίσκονταν διασκορπισμένα στις κύριες πόλεις – λιμάνια της Μεσογείου, της Μαύρης Θάλασσας και της Βόρειας Ευρώπης ενώ είχαν διασυνδέσεις και προσβάσεις στο Λονδίνο, «τη ναυτιλιακή πρωτεύουσα του κόσμου» εκείνη την περίοδο.¹⁵

Μέσω μιας σειράς επενδυτικών καινοτομιών αλλά και δομικών καταστάσεων, που αφορούσαν το εξαιρετικά χαμηλό κόστος κυκλοφορίας του πλοίου, σε συνδυασμό με τους χαμηλούς μισθούς και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης του πληρώματος, σε σύγκριση με αντίστοιχα επιχειρηματικά μοντέλα σε δυτικές ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και λόγω του γεγονότος ότι οι ελληνικοί εμπορικοί οίκοι έλεγχαν την διακίνηση ενός προϊόντος, όπως είναι τα δημητριακά¹⁶, με δεδομένη ζήτηση, και ανεπηρέαστη από την κρίση του 1873, οι Έλληνες εφοπλιστές του Ιονίου Δικτύου θα αποκτήσουν σημαντικά κέρδη, τα οποία θα επιτρέψουν την ολοκλήρωση του εγχειρήματος της μετάβασης στον ατμό. Αυτοί οι έμποροι, αντιλαμβανόμενοι τους κινδύνους¹⁷ ενός περιβάλλοντος που αλλάζει με πολύ γρήγορους ρυθμούς και αναζητώντας σταθερότητα, προστασία και μακροήμερευση των επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων, οι οποίες δραστηριότητες υπερέβαιναν κατά πολύ τα στενά σύνορα του έθνους κράτους προσπάθησαν και τελικά κατάφεραν να δεθούν στενά με την τότε, ανοικτή σε νέους συμμάχους, κεντρική εξουσία, χτίζοντας μια σχέση διμερούς ωφέλειας. Αυτή η προσκόλληση στην κεντρική εξουσία, συνιστά μια διαφοροποιητική τομή σε σχέση με την πολιτική πρακτική που ακολουθούσαν κατά την ίδια και την αμέσως προηγούμενη περίοδο, οι πλοιοκτήτες ιστιοφόρων. Εξετάζοντας το παράδειγμα της Σύρου, κατά την περίοδο της εμπορικής ακμής της, τα όρια της οποίας προηγούνται, θα παρατηρήσει κανείς ότι η εμπορική τάξη του νησιού ασκούσε απόλυτα την πολιτική εξουσία στο νησί, χωρίς όμως να υπάρχει το ενδιαφέρον για τη συμμετοχή ή και τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Αντίστοιχα, οι εκλεγμένοι βουλευτές της, δεν είχαν συμμετοχή στην κοινωνική και οικονομική κυριαρχία του νησιού, συγκροτώντας δύο κόσμους με διακριτούς ρόλους.¹⁸

¹⁴ Gelina Harlaftis, *A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, London, Routledge, 2005, σ. 71

¹⁵ Χαρλαύτη, ό.π., σ. 599 - 600

¹⁶ Patricia Herlihy, «Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century», *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979), σ. 399–420

¹⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή : Ο Κοινωνικός ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977, σ. 246

¹⁸ Βασίλης Καρδάσης, «Η Σύρος σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου», στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος - 20ος αιώνες)*, επιμέλ. Κώστας Κωστής και Γεώργιος Δερτιλής, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991, σ. 323 - 336

Αφετηρία των βλέψεων, αυτών των κεφαλαιούχων, προς την κεντρική εξουσία μπορεί να θεωρηθεί η πρόθεση της ίδρυσης ενός νέου τραπεζικού συστήματος¹⁹ από ομογενείς κεφαλαιούχους που είχαν ως έδρα την Κωνσταντινούπολη, όπου οι πιο ισχυροί και προβεβλημένοι από αυτούς ήταν οι Συγγρός και Βαλτατζής. Αυτοί οι κεφαλαιούχοι, εκμεταλλευόμενοι την απουσία συγκροτημένων θεσμών ελέγχου και υποδοχής των πρακτικών τους, θα επωφεληθούν σημαντικά μέσω του προσεταιρισμού του κράτους, οδηγώντας στα «Λαυρεωτικά»²⁰ και στη μακρά κρίση της δεκαετίας του 1870. Αυτή η νέα εμπορική αστική τάξη, σταδιακά θα διαδεχτεί την παλαιά στην πολιτική και θα συσπειρωθεί σε πρώτη φάση γύρω από το πρόσωπο και το όραμα του Χαρίλαου Τρικούπη. Μάλιστα, πολλοί από αυτούς θα «κοσμήσουν» τον συνδυασμό του καταλαμβάνοντας θέσεις της νομοθετικής ή και της εκτελεστικής εξουσίας, για ένα διάστημα, το οποίο ορίζεται περίπου έως και το πολιτικό τέλος του Χ. Τρικούπη. Η χρηματοδότηση της ελληνικής ναυτιλίας, θα συνδεθεί στενά με την σταδιακή απόθεση κεφαλαίων των ομογενών σε επενδυτικές δραστηριότητες, οι οποίες σχετίζονταν άμεσα ή έμμεσα με το ελληνικό κράτος. Κοινή αφετηρία των παραπάνω πρακτικών είναι οι αρχές της δεκαετίας του 1870.

Μια από τις πιο ενδιαφέρουσες διαδρομές, σε αυτό το πλαίσιο της πολιτισμικής και πολιτικής διαμόρφωσης της «νέας» αστικής τάξης στην διαδρομή της προς την κεντρική εξουσία αποτέλεσε το παράδειγμα της οικογένειας Εμπειρίκου. Με αφετηρία την Άνδρο της δεκαετίας του 1870 και ενδιάμεσους σταθμούς τη συμμετοχή της στο «Ιόνιο Δίκτυο»²¹, την επιχειρηματική δραστηριοποίηση στη Βραΐλα της Ρουμανίας και τελικά την επικέντρωση στη ναυτιλία, η οικογένεια Εμπειρίκου θα έχει ως τελικό προορισμό την κατάκτηση ηγεμονικής θέσης στην κεντρική πολιτική και οικονομική σκηνή, για μια μακρά χρονική περίοδο η οποία εκτείνεται έως και το Μεσοπόλεμο, υπερβαίνοντας και τα όρια της παρούσας εργασίας. Αναζητώντας τα ίχνη της οικογένειας Εμπειρίκου, γρήγορα κανείς μπορεί να αντιληφθεί την μακρά της διάρκεια μέσα στο χρόνο, χαρακτηριστικό μιας οικογένειας, η οποία μέσω της μακροπρόθεσμης, και ευμετάβλητης στρατηγικής της, κατάφερε να προσαρμοστεί και τελικά να επιβληθεί σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά πλαίσιο. Με καταγωγή από τη Χίο και μόνιμη εγκατάσταση στην Άνδρο ήδη από τον 18^ο αιώνα -ο γενάρχης της οικογένειας, Λινάρδος (Λεονάρδος) Μπιρίκος²² φαίνεται να γεννήθηκε στην Άνδρο το

¹⁹ Γεώργιος Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871 - 1873), Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1980, σ. 29 – 45

²⁰ Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού ...*, σ. 505 - 560

²¹ Harlaftis, ό.π., σ. 97

²² Αύγουστος Εμπειρίκος, *Η Ιστορία της Οικογένειας Εμπειρίκων: Ρίζες - Δράση - Βιογραφία διακριθέντων - Γενεαλογικό δέντρο 1765 - 1996*, Αθήνα, Gutenberg, 1996, σ. 29

1765-, η οικογένεια Εμπειρικού συνέδεσε απόλυτα το όνομά της με την Άνδρο σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Μέσω αυτής της διαδρομής της, διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την τύχη ολόκληρου του νησιού, συμμετέχοντας και συχνά ορίζοντας τις πτυχές της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής του ζωής.

Ασκώντας εξ αρχής, δεδομένης και της Χιακής της παράδοσης, το επάγγελμα του ναυτικού, οι Εμπειρικοί είχαν εξασφαλίσει -ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια- την εμπλοκή τους στην πολιτική και οικονομική ζωή του νησιού, λαμβάνοντας μέρος στις άλλοτε έμπρακτες και άλλοτε συμβολικές συγκρούσεις των ναυτικών έναντι των ιδιοκτητών γης στο νησί με αντικείμενο την πολιτική κυριαρχία.²³ Η συμμετοχή της οικογένειας Εμπειρικού στην επανάσταση του 1821²⁴, μέσω της παροχής ιστιοφόρων και των πληρωμάτων τους²⁵, αλλά και η συμμετοχή της στην επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843, επέφερε μια σημαντική ενίσχυση της πολιτικής της θέσης στο νησί. Ο Αντώνης, υιός του γενάρχη Λεονάρδου, Εμπειρικός εξελέγη και συμμετείχε στις εργασίες της Α΄ Εθνοσυνέλευσης του 1843 – 1844²⁶ για την ψήφιση του πρώτου μετεπαναστατικού Συντάγματος, παρακάμπτοντας δύο παραδοσιακές αρχοντικές οικογένειες της Άνδρου, τις οικογένειες Καμπάνη και Καϊρή.²⁷ Εντούτοις, η παραδοσιακή τάξη της κυριαρχίας των αρχοντικών οικογενειών αποκαταστάθηκε στο νησί, γεγονός το οποίο αποτυπώθηκε στις εκλογές του 1844 που ακολούθησαν, με την οικογένεια Εμπειρικού να μην καταφέρνει να εκλέξει βουλευτή.²⁸ Την οικογένεια Εμπειρικού θα επαναφέρει στο πολιτικό προσκήνιο η συμμετοχή της στην έξωση του Όθωνα το 1862, γεγονός που της εξασφάλισε και την εκλογή της στην Εθνοσυνέλευση που ακολούθησε (1862 – 1864), ως τη μόνη ναυτική οικογένεια του νησιού, που κατάφερε να εκλέξει αντιπρόσωπο.

Σε αυτό το σημείο, οφείλει να διευκρινιστεί ότι η αναφορά στην οικογένεια Εμπειρικού, γίνεται «ως όλον» καθώς, όπως προκύπτει, η οικογένεια φαίνεται να ακολουθεί ενιαία στρατηγική²⁹- τουλάχιστον κατά τη χρονική περίοδο που αφορά την παρούσα εργασία- η οποία συνίσταται σε στοχευμένες επιγαμίες των αρρένων και θηλέων μελών της (κυρίως των αρρένων, μιας και η οικογένεια χαρακτηρίζεται από μεγάλη αρρενογονία) απορροφώντας

²³ Πολέμης, ό.π., σ. 26 - 27

²⁴ Δημήτριος Π. Πασχάλης, *Ιστορία της νήσου Άνδρου*, Αθήνα, Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, 1995, σ. 425

²⁵ Εμπειρικός, ό.π., σ. 39

²⁶ *Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, πρακτικά*, Αθήνα, Βασιλικό Τυπογραφείο, 1844 σ. 2-3

²⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Η Εκλογική Παρουσία της Οικογένειας Εμπειρικού», στο *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η Άνδρος: οι ιστορικές και κοινωνικές ρίζες: πρακτικά της 3ης Συνάντησης στη μνήμη του Ανδρέα Εμπειρικού, Χώρα Άνδρου, 17-18 Ιουλίου, 2004*, επιμέλ. Σπύρος Μπαφαλούκος, Αθήνα, Εταιρεία Ανδριών Επιστημόνων, 2006, σ. 45

²⁸ Στο ίδιο, σ. 45

²⁹ Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού...*, σ. 27 – 35

άλλες αρχοντικές οικογένειες του νησιού. Τα μέλη της οικογένειας φαίνεται να είχαν σαφή καταμερισμό των αρμοδιοτήτων τους, οι οποίες ήταν από επιχειρηματικές, μέσω της διασποράς των μελών της στα μέρη των οικονομικών δραστηριοτήτων της, έως και τον ορισμό των μελών που θα σπουδάζουν ή αυτών που θα ασχοληθούν συστηματικά με την πολιτική. Μια στρατηγική η οποία μας επιτρέπει αυτήν την αναγκαία ομαδοποίηση του όρου «οικογένεια Εμπειρικού», η οποία δεν γίνεται απλά προς εξοικονόμηση χώρου και χρόνου.

Η περίοδος που θα ακολουθήσει θα αποτελέσει το στάδιο της ενδυνάμωσης της θέσης της οικογένειας Εμπειρικού στο νησί, γεγονός το οποίο συνδέεται άμεσα και με τη μεγάλη οικονομική ακμή που γνώρισε η οικογένεια το ίδιο διάστημα, ελέγχοντας το εμπόριο σίτου, μέσω της ίδρυσης του «Εμπορικού οίκου των Εμπειρικών» στη Βραΐλα της Ρουμανίας³⁰. Η περίοδος μετά την εθνοσυνέλευση (1862 – 1864) θα βρει την οικογένεια Εμπειρικού να κατέχει το δημαρχικό θώκο της Χώρας και των παρακείμενων χωριών της Άνδρου μέσω της εκλογής των Ματθαίου Α. Εμπειρικού (1863 – 1866) και Κωνσταντίνου Α. Εμπειρικού (1866 – 1870). Ακόμα, θα κατέχει και μια από τις βουλευτικές έδρες, με τον Κωνσταντίνο Εμπειρικό να εκλέγεται βουλευτής κατά το 1872 και το 1874. Ο Κωνσταντίνος Εμπειρικός με την παρουσία του και τη δράση του θα σφραγίσει συνολικά την πολιτική και κοινωνική ζωή της οικογένειας, εξαφανίζοντας την από το πολιτικό προσκήνιο για 27 ολόκληρα χρόνια, παρά τη διαρκή οικονομική άνοδο.

Η πολιτική πτώση της οικογένειας Εμπειρικού θα ανακοπεί με την εκλογή του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού, υιού του Κωνσταντίνου Εμπειρικού το 1892, ο οποίος κατά τη μακρά κοινοβουλευτική του πορεία – θα εκλέγεται σχεδόν ανελλιπώς βουλευτής έως και το θάνατό του το 1924- θα ανελιχθεί σε κεντρικό στέλεχος του θεοτοκικού κόμματος, κυρίως όμως σε Υπουργό Ναυτιλίας.³¹ Ο ίδιος, θα είναι υπεύθυνος για μια από τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις του πεδίου, η οποία θα αποτελέσει τομή για την ελληνική Ναυτιλία³² και θα συμβάλλει θεαματικά στην άνοδο της πολιτικής και οικονομικής θέσης της οικογένειας.

Σε αυτό το σημείο, μιλώντας για την Άνδρο, οφείλει να διευκρινιστεί ότι επρόκειτο για ένα νησί, το οποίο σε μεγάλο βαθμό στηριζόταν στην αγροτική οικονομία, ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια. Παρόλα αυτά, η αγροτική οικονομία του νησιού και το στρώμα των προεπαναστατικών αρχόντων που την ασκούσε, έβαιναν προς σταδιακή παρακμή κατά την υπό εξέταση περίοδο, έναντι της ιστιοφόρου και στη συνέχεια της ακμάζουσας ατμήρους

³⁰ Εφ. *Η φωνή της Άνδρου*, 9.11.1894

³¹ Εμπειρικός, ό.π., σ. 97

³² Harlaftis, ό.π., σ. 145

ναυτιλίας που κυριάρχησαν και μετασχημάτισαν το τοπικό οικονομικό πεδίο. Αυτές οι αλλαγές μπορούν να εντοπιστούν και χωρικά. Ο Δήμος της Χώρας Άνδρου, ο οποίος περιείχε και τα κοντινά χωριά, θα είναι αυτός, στον οποίο εντοπίζεται σχεδόν το σύνολο της μετάβασης από την αγροτική οικονομία στην ναυτιλία. Αντίθετα, οι Δήμοι Κορθίου και Γαυρίου -μαζί με τον μεταγενέστερο Δήμο Άρνης- θα μείνουν κατά κύριο λόγο προσκολλημένοι σε παραδοσιακές οικονομικές δομές άρα και στις ηγετικές οικογένειες που την ασκούσαν.

Αυτή η έννοια της μετάβασης θα διαπεράσει κάθετα και την κοινωνία της Άνδρου· η ανάπτυξη της ναυτιλίας, με την παράλληλη παρακμή της γεωργίας, θα μεταβάλλουν σταδιακά και το υποκείμενο που ασκεί την οικονομική και πολιτική εξουσία του νησιού· από τους παραδοσιακούς άρχοντες μεταβαίνουμε, μέσα σε ένα πλαίσιο συγκρούσεων, σε μια νεωτερική δομή εξουσίας, με εκπρόσωπο, την οικογένεια Εμπειρικού.

Η πτώση

Κωνσταντίνος Λεονάρδου Εμπειρικός

Ο Κωνσταντίνος Α. Εμπειρικός (1813 – 1884), ήταν το 9^ο παιδί και 7^{ος} κατά σειρά υιός του Λεονάρδου Εμπειρικού, μια περίοδο που ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τις εμπορικές ασχολίες η ύπαρξη πολλών αρρένων στην οικογένεια. Από κοινού με τους αδελφούς του, υπήρξε ιδιοκτήτης ιστιοφόρων και αργότερα των πρώτων ατμόπλοιων που είχαν νηολογηθεί στην Άνδρο. Παράλληλα, ήταν ο ιδρυτής του «Εμπορικού Οίκου των Εμπειρικών»³³ στη Βραΐλα της σημερινής Ρουμανίας, τον οποίο θα κληροδοτήσει στους υιούς του, αποκτώντας σταδιακά τον έλεγχο της παραγωγής και του εμπορίου σίτου της περιοχής. Ακόμα, αποτέλεσε θεμελιωτή της πρώτης βιομηχανικής φάσης της Άνδρου αλλά και έναν από τους πρώτους της Ελλάδας, ιδρύοντας την «Φάμπρικα των Εμπειρικών» στις Στενιές, ένα εργοστάσιο επεξεργασίας και μεταποίησης σίτου και των υποπροϊόντων του, αλλά και βιοτεχνία επεξεργασίας μεταξιού, συνεχίζοντας την μακρά παράδοση του νησιού³⁴. Πραγματοποίησε σειρά από ευεργετήματα στο νησί, τα οποία άλλαξαν σε σημαντικό βαθμό την εικόνα του. Για αυτά αλλά και για την ευρύτερη παρουσία του, τιμήθηκε πολλαπλά από το Δήμο της Άνδρου αλλά και από την πολιτεία, με τον «Αργυρό Σταυρό του Σωτήρα»³⁵.

Αναφορικά με την πολιτική του δραστηριότητα, συμμετείχε ως πρωτοστάτης, στην στάση που οδήγησε τελικά στην έξωση του Όθωνα κατά το 1862 και στη συνέχεια εξελέγη ως αντιπρόσωπος στην εθνοσυνέλευση του 1862 – 1864. Διατέλεσε Δήμαρχος Άνδρου την περίοδο 1866 – 1870, ενώ εξελέγη βουλευτής κατά το 1872 και το 1874³⁶ στηρίζοντας τον Δημήτριο Βούλγαρη. Μετά το 1874, παρά τις προσπάθειές του, ούτε αυτός αλλά ούτε και κάποιο άλλο μέλος της οικογένειάς του θα καταφέρει να εκλεγεί ξανά είτε ως βουλευτής, είτε ως Δήμαρχος Άνδρου, παρά τις διαδοχικές και συντονισμένες προσπάθειες του ίδιου έως και το θάνατο του το 1884 και της οικογένειάς του έως και το 1892. Με βάση την παραπάνω διαπίστωση διαμορφώνεται μια μακροχρόνια διαδρομή πτώσης και ανόδου, δυσανάλογης με το σχήμα της διαρκούς ακμής που γνώριζε η οικογένεια Εμπειρικού στον οικονομικό τομέα, δεδομένης της μεγάλης ανάπτυξης της εμπορικής ναυτιλίας, που σταδιακά διαδέχτηκε την παραγωγή του σίτου, σε αυτά τα χρόνια.

³³ Harlaftis, ό.π., σ. 97

³⁴ Εμπειρικός, ό.π., σ. 78 – 79

³⁵ Εφ. Άνδρος, 29.9.1884

³⁶ Δημήτριος Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος, Καϊρείος Βιβλιοθήκη, 1981, σ. 181

«Τα Στηλιτικά»

Αναζητώντας το τέλος της πρώτης φάσης της πολιτικοποίησης της οικογένειας Εμπειρικού στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο, την απάντηση δίνει γρήγορα η ταραγμένη περίοδος που ακολούθησε την ψήφιση του νέου Συντάγματος του 1864. Η ψήφισή του έφερε μια περίοδο κομβική για τη διαμόρφωση του ελληνικού πολιτικού συστήματος, του ελληνικού κοινοβουλευτισμού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ο Βασιλιάς Γεώργιος Α΄ θα διεκδικήσει το δικαίωμα δυναμικότερης παρέμβασης στην πολιτική ζωή, αναζητώντας συμμαχίες αλλά και τα όρια και περιθώρια για ελιγμούς στη νέα συνταγματική πραγματικότητα. Από την άλλη, οι αρχηγοί των κομμάτων προσπαθώντας αντίστοιχα να βρουν τα πατήματά τους στη νέα πραγματικότητα, θα προσπαθήσουν να προσεταιριστούν το Βασιλιά άλλοτε κριτικά και άλλοτε λιγότερο κριτικά, επιδιώκοντας την παγίωση της θέσης τους και την παραμονή τους στην εξουσία.

Τις ήδη τεταμένες ισορροπίες της πολιτικής επηρέασε σημαντικά η δυναμική είσοδος των Ελλήνων κεφαλαιούχων της ομογένειας, για την οποία έγινε λόγος νωρίτερα. Αυτοί, αναζήτησαν συμμάχους μεταξύ των πολιτικών αρχηγών και του Βασιλιά, ώστε να διαμεσολαθήσουν τα επιχειρηματικά και πολιτικά τους συμφέροντα, με πιο προβεβλημένη φιγούρα τον Ανδρέα Συγγρό, συγκροτώντας μια έμμεση και αργότερα άμεση σχέση εμπλοκής με την πολιτική. Σε ένα πλαίσιο πολιτικού και πολιτισμικού μιμητισμού³⁷ των πρακτικών των κεφαλαιούχων της ομογένειας, εγχώριοι κεφαλαιούχοι, όπως ο αφορών την εργασία Κωνσταντίνος Εμπειρικός, προσπάθησαν να συμμετάσχουν άμεσα στην πολιτική επιχειρώντας να καταλάβουν βουλευτικές θέσεις. Οι συνέπειες της εκρηκτικής αλληλεπίδρασης των παραπάνω παραγόντων μπορούν να αποτυπωθούν με τον καλύτερο τρόπο στις διαδοχικές παραιτήσεις της Βουλής³⁸ (1868, 1869, 1873, 1874), οι οποίες αποσταθεροποίησαν το ελληνικό κοινοβουλευτικό σύστημα.

Οδεύοντας προς την τελευταία πράξη του δράματος, ο Δημήτριος Βούλγαρης λαμβάνει την βασιλική εντολή σχηματισμού κυβέρνησης και γίνεται πρωθυπουργός. Διαδεχόμενος την παραίτηση του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, στις 4 Φεβρουαρίου 1874, ο Δ. Βούλγαρης είχε ως στόχο την προκήρυξη εκλογών, τις οποίες ελέγχοντας τον στρατό και υπουργεία «κλειδιά» (πλεονεκτήματα που εξασφάλιζε προς το συμφέρον του ο πολιτικός

³⁷ Γεώργιος Δερτιλής, «Ο Ελληνισμός της ομογένειας και η εγχώρια αστική τάξη», στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος - 20ος αιώνας)*, επιμέλ. Γεώργιος Δερτιλής, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991, σ. 159 – 161

³⁸ Νίκη Μαρωνίτη, *Εξουσία και πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, επιμέλ. Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος, στο *Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα, Τόπος, 2010, σ. 113 - 119

αρχηγός ο οποίος διέλυε τη Βουλή και προκήρυσσε τις εκλογές), μέσω πράξεων βίας και νοθείας θεωρούσε ότι θα καταφέρει να επιβληθεί στους πολιτικούς του αντιπάλους και να κερδίσει τις εκλογές. Οι πόθοι του Δ. Βούλγαρη τελικά δεν εκπληρώθηκαν στο σύνολό τους, καθώς αν και κέρδισε τις εκλογές του Ιουνίου 1874, παρά την εκτεταμένη βία και νοθεία που χρησιμοποίησε, δεν κατάφερε να πετύχει μεγάλη πλειοψηφία μέσα στη Βουλή. Σχετικά σύντομα, η πλειοψηφία αυτή χάθηκε, δεδομένης της διαρκούς διαρροής βουλευτών του στην αντιπολίτευση. Νέος στόχος του ήταν πλέον η διάλυση της Βουλής και η προκήρυξη νέων εκλογών, μέσω των οποίων επεδίωκε μεγαλύτερη πλειοψηφία. Καθώς όμως η λήξη του ημερολογιακού έτους ήταν κοντά, ήταν αναγκαία η ψήφιση του προϋπολογισμού για τον επόμενο χρόνο, γεγονός το οποίο θα ήταν αδύνατο να συμβεί, χωρίς αναγκαίες υποχωρήσεις, εφόσον δεν έλεγχε την πλειοψηφία των βουλευτών.³⁹

Στις 30 Νοεμβρίου συγκλήθηκε το κοινοβουλευτικό σώμα προς συνεδρίαση. Τότε, είτε εμπρόθετα, είτε και τυχαία, δεν ενημερώθηκαν όλοι οι βουλευτές, ενώ ακόμα και κάποιοι βουλευτές της αντιπολίτευσης, οι οποίοι είχαν ενημερωθεί, ήλθαν στη Βουλή και αναχώρησαν, αφού όμως είχαν δηλώσει την παρουσία τους, καθώς διαπίστωσαν «ιδίους όμμασι» τον ανεπαρκή αριθμό των παρισταμένων βουλευτών, ο οποίος ήταν μικρότερος από τον απαιτούμενο για την απαρτία. Μολαταύτα, οι βουλευτές του Δ. Βούλγαρη, μεταξύ αυτών και ο αφορών αυτήν την εργασία Κωνσταντίνος Α. Εμπειρικός, φαίνεται να ήταν ενημερωμένοι για την πραγματοποίηση συνεδρίας και έτσι εκμεταλλεύτηκαν την έγγραφα αποτυπωμένη παρουσία των βουλευτών που είχαν αποχωρήσει. Συνεπώς, χωρίς πραγματική απαρτία ξεκίνησαν την συνεδρίαση της Βουλής, στην οποία συζητήθηκε και τελικά ψηφίστηκε, επί των παρισταμένων 84 βουλευτών, ο προϋπολογισμός του επόμενου έτους καθώς και σειρά από σημαντικά νομοσχέδια, μεταξύ αυτών και η νομοθετική μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος⁴⁰.

Το γεγονός προσελήφθη ιδιαίτερα αρνητικά από την αντιπολίτευση⁴¹, η οποία μίλησε ευθέως για πραξικόπημα.⁴² Παρών στην επίμαχη συνεδρίαση και διαμαρτυρόμενος, από την πρώτη στιγμή, για την κυβερνητική μεθόδευση ήταν ο Νικόλαος Α. Μαυροκορδάτος, έτερος βουλευτής Άνδρου, ο οποίος αντιπολιτευόταν τον Δ. Βούλγαρη στο εθνικό πολιτικό επίπεδο

³⁹ Ευάγγελος Κωφός και Γρηγόριος Δαφνής, «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 έως το 1881*, τ. ΙΓ Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 27 – 28

⁴⁰ Gunnar Hering, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821 - 1936*, τ. 1, 2 τ., Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004, σ. 506 – 526

⁴¹ Γρηγόριος Δαφνής, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα, 1821 - 1961*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαλαξίας, 1961, σ. 73

⁴² Εφ. Αιών, 2.12.1874

και τον Κωνσταντίνο Α. Εμπειρικό στο τοπικό. Ο Ν. Μαυροκορδάτος φαίνεται να πρότεινε την ακύρωση της συνεδρίασης της 30^{ης} Νοεμβρίου⁴³. Τελικά, με ψηφοφορία επί των παρισταμένων, που προκηρύχθηκε στη νέα συνεδρία της 2^{ης} Δεκεμβρίου, επικυρώθηκαν τα πρακτικά της προηγούμενης συνεδρίασης. Σε αυτήν την ψηφοφορία αποτυπώνονται και οι αντίρροπες κατευθύνσεις των βουλευτών της Άνδρου και τα ιδιαίτερα κοινωνικοπολιτικά τους χαρακτηριστικά που τους ώθησαν στη λήψη διαφορετικών αποφάσεων. Από τη μία, ο Κωνσταντίνος Α. Εμπειρικός, εγγραφόμενος στην κυβερνητική παράταξη του Δ. Βούλγαρη, ψήφισε υπέρ της επικύρωσης της συνεδρίασης, ενώ αντίθετα, οι αντιπολιτευόμενοι βουλευτές της Άνδρου, Νικόλαος Α. Μαυροκορδάτος και Μιχαήλ Καΐρης – Ορφανός, ψήφισαν υπέρ της ακύρωσης της συνεδρίασης.⁴⁴ Η στάση των βουλευτών εμφανίζει ήδη συγκροτημένα και τα πολιτικά «στρατόπεδα» τα οποία έχουν διαμορφωθεί στον πολιτικό στίβο της Άνδρου, η οποία εκλέγει σταθερά σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο δυο με τρεις βουλευτές. Στο ίδιο πνεύμα, αυτό της ύπαρξης συγκροτημένων στρατοπέδων, εγγράφεται και η επιστολή βουλευτών, μεταξύ τους και ο Μιχαήλ Καΐρης – Ορφανός, προσκείμενων στην παράταξη του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη, με την οποία κατήγγειλαν την αντισυνταγματική πράξη του Δ. Βούλγαρη και των προσκείμενων σε αυτόν βουλευτών, διατρανώνοντας την πρόθεσή τους να κοινωνήσουν τα πεπραγμένα των τελευταίων ημερών στις εκλογικές τους επαρχίες.⁴⁵

Ο Βούλγαρης, έχοντας καταφέρει να συσπειρώσει το σύνολο -σχεδόν- του Τύπου και της αντιπολίτευσης εναντίον του, θα αναστείλει τη λειτουργία της Βουλής, αναμένοντας τα αποτελέσματα των επαναληπτικών εκλογών σε διάφορες επαρχίες που ο ίδιος είχε προκηρύξει. Ο ίδιος προσδοκούσε την ενίσχυσή του καθώς βρισκόταν σε μειονεκτική θέση με περίπου 80 βουλευτές, αριθμό μικρότερο από τον απαιτούμενο για την επίτευξη της απαρτίας, δεδομένου του ότι η απόφαση της αντιπολίτευσης ήταν να απέχει από τις εργασίες της βουλής, μην επιτρέποντας στον Δ. Βούλγαρη να νομιμοποιήσει τις ενέργειές του. Τελικά, ο Δ. Βούλγαρης επανήλθε, μετά τις επαναληπτικές εκλογές, έχοντας εξασφαλίσει 10 επιπλέον έδρες και συγκάλεσε έκτακτη συνεδρίαση στη Βουλή⁴⁶, για τις 19 Μαρτίου 1875. Σε αυτήν την συνεδρίαση, μέσω «βολικής» ερμηνείας του άρθρου του Συντάγματος, που όριζε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες συγκροτείτο η απαρτία και με την απουσία της αντιπολίτευσης, προχώρησε στην επικύρωση των πρακτικών της 30^{ης} Νοεμβρίου 1874 καθώς και στην ψήφιση

⁴³ Εφ. Αιών, 5.12.1874

⁴⁴ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΣΤ' Περιόδου, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1875, σ. 539 - 540

⁴⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων, 7.12.1874

⁴⁶ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΣΤ' Περιόδου, σ. 510 - 511

του προϋπολογισμού του 1875.⁴⁷ Άξια αναφοράς σε αυτό το σημείο είναι η εκλογή του Κ. Εμπειρικού στην Επιτροπή επί του προϋπολογισμού, που είχε προηγηθεί.⁴⁸ Πέραν του προϋπολογισμού, ακολούθησαν και διάφορα άλλα σημαντικά νομοσχέδια, φέροντας την συζήτηση γύρω από την παραβίαση του Συντάγματος στο αποκορύφωμά της και τελικά εξάγοντάς την και εκτός κοινοβουλίου.

Η παραπάνω συνεδρίαση, εγκαινιάζει μια περίοδο κατά την οποία στον Τύπο μονοπωλείται το ζήτημα της συνταγματικότητας των τελευταίων συνεδριάσεων, και στην οποία στοχοποιούνται, μέσω της δημοσίευσης της λίστας των ονομάτων τους, ευρέως όλοι οι κυβερνητικοί βουλευτές που έλαβαν μέρος στις συνεδριάσεις⁴⁹, με αποτέλεσμα πολλοί από αυτούς να δέχονται και σωματικές επιθέσεις.⁵⁰ Στην περίπτωση της Άνδρου, είναι ορατή η συσπείρωση εναντίον του Κ. Εμπειρικού, με τον βουλευτή Ν. Μαυροκορδάτο (προεξέχοντα στην αντίθεση κατά των κινήσεων Βούλγαρη), να δημοσιεύει από κοινού με άλλους βουλευτές επιστολή διαμαρτυρίας για τα πεπραγμένα της κυβέρνησης, στην οποία οι βουλευτές ανέφεραν την πρόθεσή τους να ενημερώσουν εις βάθος την εκλογική τους περιφέρεια.⁵¹

Αναζητώντας τα κίνητρα πίσω από τη συνταγματική κρίση των «Στηλιτικών», είναι κρίσιμη αρχικά η αποφυγή της αφήγησης των γεγονότων υπό το πρίσμα μιας σύγκρουσης της δημοκρατίας με δυνάμεις που επιζητούν την κατάλυσή της. Πρακτικά, τα «Στηλιτικά» αποτέλεσαν τα όρια, αφενός διαφορετικών ερμηνειών -είναι γνωστή άλλωστε η πολιτική τοποθέτηση του καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου Ν. Σαρίπολου υπέρ των μεθοδεύσεων του Δ. Βούλγαρη η οποία τον ανάγκασε σε παραίτηση⁵²- γύρω από το Σύνταγμα, τους σκοπούς του και τους μετασχηματισμούς που αυτό επέφερε σε τοπικό και κεντρικό πολιτικό επίπεδο, ενώ αφετέρου, αποτέλεσαν και το σημείο τομής γύρω από την οριοθέτηση της βασιλικής παρέμβασης στην εκτελεστική εξουσία.

Για τον Δ. Βούλγαρη, η κρίση του 1874 – 1875 αποτέλεσε την κορυφή της έκφρασης μιας διαφορετικής αντίληψης γύρω από την εξουσία, γεγονός άμεσα συνδεδεμένο και με τις πολιτικές και πολιτισμικές του καταβολές. Σε αυτήν την διαφορετική αντίληψη γύρω από την εξουσία, η ισχυρή εκτελεστική εξουσία δεν θα περιοριζόταν από το κοινοβούλιο, το οποίο θα ήταν αφιερωμένο στην νομοθετική εξουσία. Αντίστοιχα, για τους βουλευτές που στήριξαν την

⁴⁷ Εφ. *Μέλλον*, 22.3.1875

⁴⁸ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΣΤ' Περιόδου*, σ. 561

⁴⁹ Εφ. *Βουλή*, 22.3.1875

⁵⁰ Εφ. *Βουλή*, 12.4.1875

⁵¹ Εφ. *Αιών*, 24.3.1875

⁵² Hering, ό.π., σ. 525

τακτική του Δ. Βούλγαρη, όπως προκύπτει και από την εργογραφία, επρόκειτο για μια προσωρινή σύγκλιση ετερόκλιτων, μέσης ισχύος παραγόντων, όχι τόσο ισχυρών ώστε να έχουν εξασφαλισμένη την διαιώνιση της εκλογής στους στο βουλευτικό αξίωμα. Αυτοί οι βουλευτές, προσεγγίζοντας τον Δ. Βούλγαρη -άλλωστε, μιλάμε για προσεγγίσεις στον βαθμό που τα κόμματα δεν είναι απόλυτα συγκροτημένα αλλά παραμένουν χαλαρές συσσωματώσεις- και αμφισβητώντας το Συνταγματικό status quo, αλλά και τους παραδοσιακούς μηχανισμούς που το συγκρότησαν, απέβλεπαν στην παγίωση και ισχυροποίηση της θέσης τους⁵³, μέσω ευνοϊκών ρυθμίσεων και παραχωρήσεων, και τελικά στην αντικατάσταση των παραδοσιακών τοπικών ελίτ, από αυτούς, μέσα σε ένα πλαίσιο τοπικών πελατειακών δικτύων.⁵⁴

Για τον Κωνσταντίνο Εμπειρικό, ο προσεταιρισμός του Δ. Βούλγαρη στη συνταγματική κρίση αλλά και ευρύτερα, απέβλεπε ακριβώς στην προαναφερθείσα προσπάθεια ισχυροποίησης της θέσης του. Δεδομένου του ότι η εκλογή του ήταν σχετικά πρόσφατη, ο ίδιος δεν είχε καταφέρει να αποκτήσει εξίσου ισχυρά τοπικά ερείσματα με τους πολιτικούς του αντιπάλους, τις παραδοσιακές τοπικές ελίτ της Άνδρου. Διεκδίκησε έτσι ευνοϊκές ρυθμίσεις για αυτόν και τις δραστηριότητές του, οι οποίες θα μπορούσαν να καταστήσουν την εκλογή του επιτεύξιμη και διαρκή μέσα στο χρόνο. Σε αυτό το πλαίσιο, της αναζήτησης ερεισμάτων και της προώθησης των συμφερόντων του, εγγράφονται οι επιτυχείς προσπάθειες του να περάσει από την Βουλή, με την διαδικασία του κατεπείγοντος, (στις 24 Μαρτίου), δυο νομοσχέδια, τη στιγμή που η αντιπολίτευση, λόγω των συνθηκών που προαναφέρθηκαν, ήταν απύσχα από τη Βουλή.⁵⁵ Το πρώτο νομοσχέδιο εξίσωνε τους ευνοϊκούς δασμολογικούς όρους, οι οποίοι ίσχυαν στους βιομηχανικούς ατμόμυλους, για τις εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων που παράγονταν από τους υδρόμυλους, καθώς ο ίδιος, κατά το ίδιο διάστημα, είχε ξεκινήσει την κατασκευή ατμοκίνητου υδρόμυλου στην Άνδρο, την προαναφερθείσα «Φάμπρικα του Εμπειρικού». Το δεύτερο νομοσχέδιο αφορούσε την απαγόρευση διορισμού σε δημόσια θέση αλλά και την απαγόρευση εκλογής σε δημόσιο, δημοτικό ή βουλευτικό αξίωμα οφειλετών του δημοσίου, των οποίων η οφειλή υπερέβαινε τις 2,000 δραχμές. Ένα νομοσχέδιο, το οποίο δυνητικά θα μπορούσε να φωτογραφίζει ή να στοχεύει, κάποιον τοπικό πολιτικό του αντίπαλο,

⁵³ Γρηγόριος Δαφνής, «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα Εκδοτική Αθηνών, 1970, σ. 293

⁵⁴ Νίκη Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 - 2000: Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, επιμέλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 15 - 17

⁵⁵ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΣΤ' Περιόδου*, σ. 638 - 639

είτε πιθανότερα, να εγγράφεται σε μια προσπάθεια ηθικής κατασκευής του προφίλ ενός υποψηφίου βουλευτή όπου το αξίωμα δε συμβαδίζει με χρέη στο κράτος.

Μετά τα «Στηλιτικά»

Η διέξοδος από την παρατεταμένη κρίση δόθηκε με την παραίτηση της κυβέρνησης Βούλγαρη, τον Απρίλιο του 1875 και την απόδοση της εντολής σχηματισμού της κυβέρνησης στον Χαρίλαο Τρικούπη με σκοπό τη διενέργεια «ελεύθερων και ανεπηρέαστων» εκλογών, οι οποίες και διενεργήθηκαν στις 18 – 21 Ιουλίου 1875. Αυτές οι εκλογές, τις οποίες κέρδισε ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, αναδεικνύουν την «αναγκαστική» αποδοχή της «Αρχής της Δεδηλωμένης» από το Βασιλιά, η οποία μεσοπρόθεσμα μετέβαλε δομικά τον χάρτη της πολιτικής και πολιτειακής πραγματικότητας.⁵⁶

Η παράταξη του Δ. Βούλγαρη, παρότι ο ίδιος κατάφερε να εκλεγεί ως βουλευτής Ύδρας, πλήρωσε το τίμημα των προηγούμενων πολιτικών επιλογών της, με αποτέλεσμα, η συντριπτική πλειοψηφία των βουλευτών που συμμετείχαν στα «Στηλιτικά» να μην καταφέρει να εκλεγεί.⁵⁷ Μεταξύ τους και ο Κωνσταντίνος Λ. Εμπειρικός, ο οποίος ήταν ο μόνος εκ των τριών βουλευτών της Άνδρου που έδρασαν κατά την τελευταία κοινοβουλευτική περίοδο και δεν επανεξελέγη, καθώς «αντικαταστάθηκε» από τον Ιωάννη Κυριακό.

Στο περιβάλλον της Άνδρου, η απουσία τοπικών εφημερίδων κατά την επίμαχη περίοδο, αφενός μας στερεί αφενός την οπτική του να εξετάσουμε «πώς μια μικρή τοπική κοινωνία προσέλαβε μια τόσο εκτεταμένη κρίση της εθνικής πολιτικής σκηνής» και αφετέρου τις προσλήψεις, συμπολιτευτικές και αντιπολιτευτικές, της συμμετοχής του Κωνσταντίνου Εμπειρικού στην πολιτική κρίση, καθώς η απόρριψή του στις εκλογές δεν μπορεί να ερμηνευτεί μονοδιάστατα εξαιτίας της πρόσδεσής του στον Δ. Βούλγαρη, αλλά μάλλον ως μια χαμένη ευκαιρία ισχυροποίησης της θέσης του. Παρόλα αυτά, μπορούμε να δούμε μια σχετική αντανάκλαση της πολιτικής πραγματικότητας από τα «απόνερα» των «στηλιτικών», κυρίως μέσα από τις αναφορές για το εκκλησιαστικό σκάνδαλο των «Σιμωνιακών»⁵⁸, δηλαδή, τη δωροδοκία των υπουργών Δικαιοσύνης και Παιδείας για να επιτρέψουν την ενθρόνιση Μητροπολιτών, οι οποίοι δεν κατείχαν τα απαραίτητα προσόντα, και το ρόλο που έπαιξε ο Μητροπολίτης Άνδρου, Μητροφάνης Οικονομίδης⁵⁹ στην αποσιώπηση του σκανδάλου.

⁵⁶ Κωφός και Δαφνής, ό.π., σ. 28 – 31

⁵⁷ Hering, ό.π., σ. 535

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 525

⁵⁹ Δημήτριος Π. Πασχάλης, *Αναγραφή Χρονολογική των από Χριστού Αρχιερατευσάντων εν τη νήσω Άνδρω : Από Ζωΐλου μέχρι Μητροφάνους και ειδήσεις Ιστορικά περί αυτών*, Άνδρος, 1927, σ. 311 – 327

Με αφετηρία τα προλεγόμενα, φαίνεται να συγκροτείται ένα τοπικό δίκτυο εξουσίας - ή διεκδίκησής της- στο νησί, το οποίο περιλαμβάνει την οικογένεια Εμπειρικού, τον Μητροπολίτη Άνδρου και άλλους τοπικούς παράγοντες μεσαίας ισχύος, οι οποίοι κατηγορούνται συνολικά για τις αναφορές τους στον Δ. Βούλγαρη.⁶⁰ Οι κατηγορίες αυτές αφορούνται από τη σιωπηρή -και μη, στήριξη του Δ. Βούλγαρη αλλά και από την αποδοχή ή και ενσωμάτωση των πολιτικών του πρακτικών. Το δίκτυο αυτό έρχεται να το καταγγείλει και να το αντιπολιτευτεί, με την δημιουργία της, η εφημερίδα «*Άνδρος*», με τη θέση της να αποτυπώνεται ήδη από το πρώτο της φύλλο.⁶¹ Η εφημερίδα, σε πρώτη φάση με εκδότη τον Θεόδωρο Βραΐλα έως το 1878⁶² και σε δεύτερη φάση, μετά το θάνατό του, τον Φραγκίσκο Δελαγραμμάτικα⁶³, φαίνεται εξ αρχής να στηρίζει μέσω της πρόσδεσής της στον άξονα τοπικής συμμαχίας τον -επί τέσσερις θητείες- Δήμαρχο Άνδρου, Γεώργιο Πούμπουρα.⁶⁴ Αντίστοιχα, στηρίζει και τους εκλεγμένους και υποψήφιους βουλευτές της οικογένειας Καΐρη και το Ν. Μαυροκορδάτο, οι οποίοι άλλωστε στήριζαν τον Γ. Πούμπουρα, συγκροτώντας από κοινού το τοπικό δίκτυο εξουσίας. Οι λόγοι που όριζαν τα λιγότερο ή περισσότερα συμπαγή στρατόπεδα κινούνται κατά κύριο λόγο σε ένα εύρος προσωπικών διαφορών και δευτερευόντως πολιτικών και ιδεολογικών. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί και η περίπτωση του Γ. Πούμπουρα. Μπορούμε να δούμε, μέσα από τον τοπικό Τύπο, την απόπειρά του για συμμετοχή στην κεντρική πολιτική σκηνή και την εκλογή του ως βουλευτή, μια εκλογή όμως η οποία φαίνεται να είχε ακυρωθεί «παράνομα» -καθ' ομολογία του Τύπου⁶⁵- μέσω «μεθοδεύσεων» του Δ. Βούλγαρη, κατά το 1868, μέσα από τις οποίες μεθοδεύσεις, έμμεσα μπορεί να φωτογραφηθεί ο Κ. Εμπειρικός. Όπως προκύπτει αντίστοιχα, ο Επίσκοπος Άνδρου Μητροφάνης Οικονομίδης, φαίνεται να είχε συνηγορήσει⁶⁶ στην αποπομπή των ιερέων οι οποίοι είχαν δημοσιοποιήσει το ζήτημα του χρηματισμού των Μητροπολιτών, -των «Σιμωνιακών»- ενώ παράλληλα είχε υπό κράτηση, στην ευρύτερη δικαιοδοσία του, τον καθαιρεθέντα Μητροπολίτη Ιερόθεο Μητρόπουλο, ο οποίος βρισκόταν «σε περιορισμό» στην μονή Παναχράντου της Άνδρου⁶⁷ λόγω της καταγγελτικής στάσης που κράτησε στα «Σιμωνιακά».

⁶⁰ Εφ. *Άνδρος*, 3.12.1877

⁶¹ Εφ. *Άνδρος*, 24.9.1877

⁶² Εφ. *Άνδρος*, 26.8.1878

⁶³ Εφ. *Άνδρος*, 14.10.1878

⁶⁴ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 186 – 188

⁶⁵ Εφ. *Άνδρος*, 24.12.1886

⁶⁶ Εφ. *Άνδρος*, 3.12.1877

⁶⁷ Εφ. *Άνδρος*, 8.6.1879

Οι επιθέσεις μέσα από τον Τύπο, οξύνονται καθώς οδεύουμε προς τις δημοτικές εκλογές του Απριλίου 1879⁶⁸. Σε αυτές, ο Κωνσταντίνος Εμπειρικός, έχοντας διαβάσει σωστά την πραγματικότητα, δεδομένης της αντιδημοφιλίας που του είχε εξασφαλίσει η συμμετοχή του στην συνταγματική κρίση 1874 – 1875, αλλά και λόγω της αποτυχίας συγκρότησης ερεισμάτων, θα κατέλθει στις δημοτικές εκλογές ως υποψήφιος Δημοτικός Σύμβουλος⁶⁹, με την παράταξη του, επίσης Ιατρού, Υπάτιου Καμπάνη, παρά το γεγονός ότι είχε εκλεγεί Δήμαρχος την περίοδο 1866 – 1870.⁷⁰

Το γεγονός της ανακοίνωσης της υποψηφιότητας του Υπάτιου Καμπάνη και της συμπερίληψης του Κ. Εμπειρικού στο συνδυασμό⁷¹, αλλά και η ανάδειξη της συγγένειάς του με τον Επίσκοπο Άνδρου, Μητροφάνη Οικονομίδα –ο Υ. Καμπάνης ήταν ανιψιός του⁷²- πρακτικά θα σφραγίσουν με έναν τρόπο το προφίλ της μιας πλευράς των διεκδικητών της εξουσίας, οι οποίοι θα δεχθούν από την πρώτη στιγμή τα πυρά του Τύπου. Οι επιθέσεις έχουν κατά κύριο λόγο, προσωπικό χαρακτήρα· εκτός από τα «Σιμωνιακά» και «Στηλιτικά», πολιτικά ζητήματα συγκρουσιακού χαρακτήρα, τα οποία μετρούν πια τέσσερα χρόνια από τις δημοτικές εκλογές του 1879 και που ουσιαστικά επανέρχονται ως αναφορές για την απονομιμοποίησή της παράταξης «Εμπειρικού», δεν υπάρχει κάποια άλλη φανερή σύνδεση με την κεντρική πολιτική σκηνή. Το διακύβευμα παραμένει τοπικό. Στις δημοτικές εκλογές, οι υποψήφιοι αξιολογούνται μέσω της προσωπικής και τοπικής τους δράσης, αλλά και των δικτύων που έχουν καταφέρει να συγκροτήσουν. Απουσιάζουν ακόμα, οι αναφορές στα πεπραγμένα έργα της απερχόμενης δημαρχιακής θητείας ή στα μελλοντικά τους σχέδια στην περίπτωση της ανάληψης της δημαρχίας, γεγονός το οποίο ισχύει για αμφότερες τις παρατάξεις. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι οι δύο υποψήφιοι Δήμαρχοι ασκούσαν το λειτούργημα του Ιατρού στο νησί. Πρόκειται για ένα λειτούργημα, το οποίο ακριβώς δημιουργεί σχέσεις εξάρτησης μεταξύ ασθενών και ιατρού, όπου η αμοιβή -ή η άφεση αυτής⁷³- εργαλειοποιείται και συγκροτεί πελατειακές σχέσεις χαμηλής έντασης οι οποίες μπορούν να επηρεάσουν την ψήφο των εκλογέων.

Τελικά, τις δημοτικές εκλογές θα κερδίσει ο Γ. Πούμπουρας με σημαντική διαφορά⁷⁴ από τον Υ. Καμπάνη, με τον Κωνσταντίνο Εμπειρικό να εκλέγεται τελικά δημοτικός

⁶⁸ Εφ. Άνδρος, 23.12.1878

⁶⁹ Εφ. Άνδρος, 24.3.1879

⁷⁰ Εμπειρικός, ό.π., σ. 78

⁷¹ Εφ. Άνδρος, 22.4.1878

⁷² Εφ. Άνδρος, 9.12.1878

⁷³ Εφ. Άνδρος, 9.3.1879

⁷⁴ Εφ. Άνδρος, 14.4.1879

σύμβουλος, συγκεντρώνοντας τις λιγότερες θετικές ψήφους. Στο σημείο αυτό, θα γίνει λόγος για «φοβερά έκτροπα» και βίαια επεισόδια τα οποία δεν θα περιοριστούν στις περιοχές της Άρνης και του Γαυρίου, περιοχές των Αλβανόφωνων, οι οποίες σύμφωνα με τις επικρατούσες στερεοτυπικές αντιλήψεις, μπορούν να δικαιολογήσουν εκτροπές αλλά και στην ίδια τη Χώρα της Άνδρου. Υποκείμενα της σύγκρουσης φαίνεται να είναι οι υποστηρικτές του Καμπάνη και του Πούμπουρα, με αναφορές ακόμα και για πυροβολισμούς.

Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί, ότι σε κάθε εκλογική αντιπαράθεση, τουλάχιστον σε αυτήν την πρώτη φάση, ανεξαρτήτως σημασίας και διακυβεύματος αναπαράγεται ένα σχεδόν σταθερό μοτίβο βίας και της νοθείας, το οποίο μόνο εν μέρει μπορεί να ανταποκρίνεται στις πραγματικές συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών. Με βάση αυτό, σε περίπτωση εκλογικής νίκης το μοτίβο παρέχει στον νικητή μια επιπλέον ηθική δικαίωση, μέσω της θυματοποίησης του και του κατορθώματός του να υπερπηδήσει τις δυσκολίες που του δημιούργησαν οι εκλογικοί του αντίπαλοι, ενώ στην περίπτωση της ήττας, παρέχει την πλήρη αιτιολόγησή της. Εμβαθύνοντας, οι αναφορές σε βία και νοθεία δεν αποτελούσαν μοναδικότητα της Άνδρου, αλλά σταθερό μοτίβο εκλογικών αναμετρήσεων είτε στην Αθήνα είτε και αλλού.⁷⁵ Άλλωστε, η πρακτική των εκδοτών εφημερίδων της εποχής να ανταλλάσσουν τα φύλλα των εφημερίδων τους, μεταξύ τους, μπορεί κάλλιστα -ειδικά στην περίπτωση της Άνδρου όπου ο Τύπος αποτελεί νεωτερισμό των τελευταίων χρόνων- να συνδεθεί και με την αυτούσια μεταφορά της πολιτισμικής συνθήκης των εκλογών και του τρόπου κάλυψής τους.

Οι βουλευτικές εκλογές του 1879

Οδεύοντας προς τις εκλογές του Σεπτεμβρίου 1879, οφείλει κανείς να σταθεί αρχικά στο γεγονός ότι αυτές διεξάγονται με τον νέο εκλογικό νόμο του 1877. Αυτός, μεταξύ άλλων, έθεσε τις βάσεις⁷⁶ ώστε να μειωθούν τα περιθώρια επεμβάσεων και αλλοίωσης του αποτελέσματός τους.⁷⁷ Σημαντικότερες παράμετροι ήταν η μείωση του χρόνου διεξαγωγής των εκλογών, από τρεις ημέρες σε μια, καθώς και η μεταβίβαση της αρμοδιότητας της κατάρτισης των εκλογικών καταλόγων από τους δήμους στο δικαστικό σώμα, το οποίο θα έπρεπε παράλληλα να παρίσταται αντιπροσωπευτικά και εποπτικά και στην εκλογική

⁷⁵ Καρδάσης, «Η Σύρος σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου», σ. 326

⁷⁶ Νάση Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης: Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη 1881 – 1895*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, σ. 38 – 40

⁷⁷ Σωτήρης Ριζάς, «Το πολιτικό και κομματικό σύστημα στην Τρικούπική εποχή 1875 - 1895: Συνέχειες και ασυνέχειες», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του : Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Καίτη Τσίχλη – Αρώνη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 157

διαδικασία. Επρόκειτο, εντωμεταξύ, για τις πρώτες εκλογές υπό την σκέπη της «αρχής της δεδηλωμένης».

Στην Άνδρο, ο δρόμος προς τις εκλογές θα σημαδευτεί από την εμφάνιση μιας νέας εφημερίδας, η οποία ήδη από το πρώτο φύλλο – μανιφέστο θα καταδείξει με σαφήνεια την πολιτική της τοποθέτηση. Αυτή, δεδομένων των τοπικών συνθηκών, εγγράφεται σε ένα πλαίσιο στήριξης συγκεκριμένων πολιτικών προσώπων χωρίς να έχει μια συγκροτημένη ιδεολογική πρόταση. Στόχος της εφημερίδας «*Συζήτησις*», με εκδότη το Νικόλαο Πολέμη, ήταν η διακοπή του μονοπωλίου του Τύπου στο νησί⁷⁸, που είχε δημιουργήσει η εφημερίδα «*Άνδρος*» και η υπεράσπιση αυτού του πλέγματος διεκδίκησης της τοπικής εξουσίας το οποίο βαλλόταν μέσω εκείνης της εφημερίδας. Αμφότερες οι εφημερίδες, λειτουργούσαν με το σύστημα των συνδρομών, μια πρακτική, η οποία θα διατηρηθεί στην Άνδρο, μέχρι και το τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, σε αντίθεση με τον Τύπο της Αθήνας, όπου σταδιακά οι εφημερίδες πωλούνταν ελεύθερα από τη δεκαετία του 1880.⁷⁹ Δεδομένου του υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού, που μπορεί να παρατηρηθεί στο νησί αλλά και της παραδοσιακής – αγροτικής κοινωνικής και οικονομικής δομής του, είναι άξιο προβληματισμού το πώς μπορεί να ήταν βιώσιμη η κυκλοφορία δύο εφημερίδων σε μια μακρά διάρκεια. Η παρούσα εργασία, δεν μπορεί να δώσει απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, άλλωστε η αναζήτηση των πηγών χρηματοδότησης και κερδοφορίας των εφημερίδων παραμένει ένα ανοικτό ερευνητικό ερώτημα που υπερβαίνει την τοπική πραγματικότητα της Άνδρου⁸⁰. όμως μπορεί να υποτεθεί, ότι ένα τέτοιο μοντέλο κυκλοφορίας θα μπορούσε δυνητικά να καταστεί βιώσιμο, είτε μέσω της αναζήτησης εναλλακτικών πηγών χρηματοδότησης που μπορεί να εξασφαλίσει η πρόσδεση στην τοπική πολιτική εξουσία και στις επιδιώξεις της, είτε η εξαρχής δημιουργία της εφημερίδας σε μια βάση προκαθορισμένης πολιτικής γραμμής της.

Συνεπώς, η εφημερίδα «*Συζήτησις*» στηρίζοντας από την αρχή τον Κ. Εμπειρικό και τους Υ. Καμπάνη και Ι. Κυριακό, προσκείμενους στον εμπειρικό συνδυασμό του, παίρνει θέση στις εκλογές υπέρ του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου⁸¹, τον οποίο αναφέρει ως τον μόνο ικανό πολιτικό της περιόδου που θα μπορούσε να βγάλει τη χώρα από το αδιέξοδο. Βέβαια, μικρό ενδιαφέρον έχει η αναζήτηση του προεκλογικού προγράμματος του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και η εύρεση πολιτικών και ιδεολογικών ταυτίσεων με την εφημερίδα και τους εκπροσώπους της κατά την δεδομένη στιγμή. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον ενέχει η έκφραση

⁷⁸ Εφ. *Συζήτησις*, 9.9.1879

⁷⁹ Μπάλτα, ό.π., σ. 68 - 69

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 71

⁸¹ Εφ. *Συζήτησις*, 9.9.1879

της σαφούς προτίμησης στο πρόσωπο του Α. Κουμουνδούρου από τον Κωνσταντίνο Εμπειρικό, γεγονός που εντοπίζεται ήδη από το πρώτο φύλλο της εφημερίδας. Ευρισκόμενοι ακόμα σε μια τέτοια φάση μετάβασης προς το αυστηρά οργανωμένο κομματικό σύστημα, δεν ήταν ακόμα εμπεδωμένη πολιτική πρακτική, η έκφραση της κομματικής προτίμησης, ιδιαίτερα στην επαρχία. Έτσι, οι λόγοι της στήριξης του Κ. Εμπειρικού στον Α. Κουμουνδούρο⁸² μπορούν πιθανότατα να αναζητηθούν στις στενές σχέσεις του Α. Κουμουνδούρου με την οικογένεια Εμπειρικού (άλλωστε, αργότερα, ο υιός του Επαμεινώνδας, θα νυμφευθεί την κόρη του Α. Κουμουνδούρου, Όλγα⁸³) καθώς και σε αυτό που μπορεί να χαρακτηριστεί ως «παροχή μιας ιδιότυπης ασυλίας» ή και νομιμοποίησης στους συμμετέχοντες στην συνταγματική κρίση του 1874 – 1875 από τον Α. Κουμουνδούρο, καθώς ο ίδιος απέφυγε να προβεί σε δικαστική δίωξη των συμμετεχόντων βουλευτών στην κρίση, γεγονός το οποίο αναδεικνύεται άμεσα από την αντιπολιτευόμενη εφημερίδα του νησιού.⁸⁴

Ο προεκλογικός λόγος που κυριάρχησε στο δρόμο για τις εκλογές, αφορούσε κυρίως την ανάδειξη του ήθους των συμμετεχόντων της μιας παράταξης, με την ταυτόχρονη επίθεση στο ήθος και τις ικανότητες της αντίπαλης παράταξης. Έτσι, το πολιτικό προφίλ του Κ. Εμπειρικού, συγκρότησαν οι διαδοχικές αναφορές στο ήθος του, οι οποίες επικυρώνονται από την «πρόνοιά του για το έθνος», μέσω των σημαντικών δωρεών του για τον Κρητικό και τον Θεσσαλικό αγώνα και μέσω της ανέγερσης σχολείου, στο γενέθλιο τόπο του, στο χωριό Λάμυρα. Αντίστοιχη έκταση λαμβάνουν οι αναφορές στο έργο του ως Δημάρχου αλλά και στην σύντομη κοινοβουλευτική θητεία του, από την οποία μάλιστα τονίζονται ως θετικές οι «κατεπείγουσες» νομοθετικές πρωτοβουλίες κατά την ταραγμένη συνεδρίαση του Μαρτίου 1875⁸⁵, για τις οποίες έγινε λόγος νωρίτερα. Ιδιαίτερος λόγος γίνεται ακόμα, στην «φιλανθρωπική» δραστηριότητα του Κ. Εμπειρικού, σε έναν βαθμό που αυτή μπορεί να λειτουργήσει είτε ως προεκλογικό εργαλείο, είτε ως μια πρακτική «άφεσης» των παλαιών «πολιτικών αμαρτημάτων» του με βασική αναφορά στην πρόθεσή του να ιδρύσει ένα Νοσοκομείο⁸⁶ στο νησί, για το οποίο θα γίνει εκτενής λόγος αργότερα στην παρούσα εργασία. Αυτή η πρόθεση της ανέγερσης Νοσοκομείου θα αποτελέσει σταθερό προεκλογικό μοτίβο και στις επόμενες προεκλογικές περιόδους.

⁸² Εφ. Άνδρος, 30.10.1879

⁸³ Ioannis Theotokas και Gelina Harlaftis, *Leadership in World Shipping Greek Family Firms in International Business*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009, σ. 147

⁸⁴ Εφ. Άνδρος, 16.9.1879

⁸⁵ Εφ. Συζήτησις, 15.9.1879

⁸⁶ Εφ. Άνδρος, 30.6.1879 και Εφ. Συζήτησις 15.9.1879

Η «επίθεση στο ήθος του αντιπάλου», από την εφημερίδα «Συζήτησις» έχει ως αποδέκτη το Νικόλαο Μαυροκορδάτο, τον επικεφαλής της αντίπαλης στον Κ. Εμπειρικό παράταξης, ο οποίος παρουσιάζεται «ως δαίμονας επί γης⁸⁷», διαφθείροντας μέσω των χρημάτων του⁸⁸ και του οικογενειακού του ονόματος, τους κατοίκους του νησιού. Αντίθετα, η εφημερίδα «Άνδρος» εξήρε το ήθος του Ν. Μαυροκορδάτου, στηλιτεύοντας τις πολιτικές επιλογές του Κ. Εμπειρικού. Παράλληλα, γίνεται απόπειρα σύνδεσης των εκλογών με την προειδοποίηση για διακύμανση στην τιμή του σίτου και το επισιτιστικό ζήτημα, καθώς η οικογένεια Εμπειρικού κατείχε τον βιομηχανικό αλευρόμυλο στον οποίο παραγόταν το αλεύρι στο νησί, κάτι βέβαια που θα διαψεύσει ο ίδιος ο Κ. Εμπειρικός με επιστολή του, αργότερα.⁸⁹

Το αποτέλεσμα των βουλευτικών εκλογών ήταν αντίστοιχο με αυτό των δημοτικών εκλογών που είχαν προηγηθεί λίγους μήνες νωρίτερα. Άλλωστε, όπως προαναφέρθηκε, τα κριτήρια των εκλογών κατά κύριο λόγο παρέμεναν τοπικά και στις δύο περιπτώσεις, ενώ παράλληλα και το χρονικό διάστημα μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων ήταν εξαιρετικά μικρό για να επιφέρει ριζικές αλλαγές, παρά το γεγονός ότι τις -μεταβατικές προς το δικομματισμό- εκλογές είχε κερδίσει ο Α. Κουμουνδούρος. Στην Άνδρο, εξελέγη ο αντιπολιτευόμενος στον Α. Κουμουνδούρο, συνδυασμός των Μαυροκορδάτου – Καρυστινάκη – Καΐρη⁹⁰, ο οποίος είχε αντίστοιχα και την υποστήριξη του Δημάρχου Γ. Πούμπουρα, αποκλείοντας, τον προσκείμενο στον Κουμουνδούρο, εμπειρικό συνδυασμό και τους τρεις υποψηφίους του, αποδίδοντας, δεδομένης της προεκλογικής πόλωσης, σαφή χαρακτηριστικά κοινωνικά εμπεδωμένων και στεγανών παρατάξεων. Οι περισσότερες ψήφοι του Κ. Εμπειρικού, σε σύνολο 2.151 ψήφων, προήλθαν⁹¹ κατά κύριο λόγο από τη Χώρα της Άνδρου αν και σημαντικό ποσοστό υπήρξε και στο Δήμο του Γαυρίου – Άρνης, δεδομένων των σχέσεων και των επιγαμιών που διατηρούσε η οικογένεια Εμπειρικού, με την οικογένεια Γιαννούλη, σημαντική οικογένεια γαιοκτημόνων και τοπικών πολιτευτών της περιοχής, που έλεγχε για μεγάλο χρονικό διάστημα τη δημαρχία εκείνων των περιοχών.⁹²

Στις εκλογές υπήρχαν αναφορές για βία και νοθεία, οι οποίες ξέφευγαν σε ένταση από το σταθερό μοτίβο της «προεκλογικής ανωμαλίας». Στη διαπίστωσή αυτή, φαίνεται να συνηγορούν αμοιβαία και οι δύο εφημερίδες,⁹³ ενώ παράλληλα φαίνεται να υπήρξε και

⁸⁷ Εφ. *Συζήτησις*, 30.9.1879

⁸⁸ Εφ. *Συζήτησις*, 9.10.1879

⁸⁹ Εφ. *Συζήτησις*, 23.10.1879

⁹⁰ Εφ. *Άνδρος*, 25.9.1879

⁹¹ Εφ. *Άνδρος*, 30.9.1879

⁹² Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 44

⁹³ Εφ. *Συζήτησις*, 30.9.1879 και Εφ. *Άνδρος*, 30.9.1879

ένσταση του συνδυασμού του Κ. Εμπειρικού, με την οποία ζητούσε επανάληψη των εκλογών. Η ένσταση βέβαια, απορρίφθηκε επικυρώνοντας το αποτέλεσμα τους,⁹⁴ μολονότι το εκλογοδικείο καταδίκασε μέλη της εφορευτικής επιτροπής για παράβαση των καθηκόντων τους.⁹⁵ Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα, ο Κ. Εμπειρικός φαίνεται να δέχτηκε επίθεση⁹⁶ ενώ παράλληλα του απαγορεύτηκε η είσοδος σε ένα από τα εκλογικά κέντρα. Βέβαια, κεντρικό ενδιαφέρον εδώ, δεν έχει η βία ούτε η ανίχνευση της προέλευσής της. Άλλωστε, οι δύο παρατάξεις αλληλοκατηγορούνται για αυτήν, σε σημείο που περαιτέρω διερεύνησή της είναι μάλλον περιττή. Αυτό που μπορεί όμως να προκύψει, μέσα από τέτοια δημοσιεύματα, είναι η διαπίστωση της μεγάλης πόλωσης, η οποία φαίνεται να γεννά και να αναπαράγει αυτή τη βία. Το στίγμα των εκλογών ήταν τόσο έντονο, με αποτέλεσμα, να μονοπωλεί τον Τύπο για μήνες μετά την διενέργειά τους.⁹⁷ Ο διμέτωπος και συγκρουσιακός χαρακτήρας της ύπαρξης δύο εφημερίδων με αυστηρά χαρακτηριστικά παράταξης, πρακτικά εγκαινιάζει έναν διαρκή προεκλογικό αγώνα, που πιθανότατα είτε υπερέβαινε είτε όμως πιθανότατα προκαλούσε και το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, καθώς την καλούσε σε μιας μορφής παραταξιακή συστράτευση.

Συμπερασματικά, οι εκλογές του 1879 αποτέλεσαν μια σαφή, ίσως και την τελευταία τόσο καθαρή αποτύπωση των συσχετισμών δυνάμεων που είχαν διαμορφωθεί στο νησί, ήδη από τα επαναστατικά χρόνια. Οι παραδοσιακές οικογένειες, οι οποίες αντλούσαν νομιμοποιητική ισχύ από την ιδιοκτησία γης και τις εξαρτήσεις που προέκυπταν μέσα από αυτή, διατηρούσαν ακόμα σχεδόν ακέραιη την πρωτοκαθεδρία της εξουσίας. Άλλωστε, την φύση της οικονομίας άρα και κατ' επέκταση τις κοινωνικές σχέσεις, δεν τις άλλαζε το σε - ανοδική πορεία - εμπόριο με ιστιοφόρα, με τη δομή της οικονομίας να παραμένει κυρίως αγροτική. Μολαταύτα, προς το παρόν, είναι ακόμη νωρίς να μιλήσει κανείς για το αντιθετικό σχήμα του εκσυγχρονισμού από τη μία και της παράδοσης - συντήρησης από την άλλη· νεωτερικών οικονομικών δομών έναντι των παραδοσιακών δομών της γης. Οι πρωταγωνιστές των επεισοδίων στην παρούσα στιγμή, έχοντας συγκροτηθεί πολιτικά στην μετεπαναστική εποχή του Όθωνα, παρέμεναν συνολικά στραμμένοι σε διακυβεύματα μιας εποχής, την οποία σύντομα θα σαρώσουν ευρύτατοι πολιτικοί, κοινωνικοί και οικονομικοί μετασχηματισμοί.

⁹⁴ Εφ. *Συζήτησις*, 7.12.1879

⁹⁵ Εφ. *Συζήτησις*, 24.11.1879

⁹⁶ Εφ. *Συζήτησις*, 30.9.1879

⁹⁷ Εφ. *Συζήτησις*, 8.12.1879

Η μετάβαση προς τη δεκαετία του 1880 φέρνει σημαντικές αλλαγές σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που υπερβαίνει την πολιτική αλλά συνδέεται μαζί της ποικιλοτρόπως. Η ραγδαία οικονομική άνοδος που γνώρισε η οικογένεια Εμπειρικού δεδομένης της ίδρυσης του εμπορικού οίκου των Εμπειρικών στη Βραΐλα, που είχε προηγηθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία, καθώς και η απαρχή της μετάβασης προς την ιστιοφόρο ναυτιλία, που θα συμβεί σταδιακά σε βάθος αυτής της δεκαετίας και της επόμενης, θα αποτελέσουν τα πρώτα βήματα για την μετατροπή της οικονομικής ισχύος σε πολιτικό κεφάλαιο. Με έναν τρόπο κατά τη δεκαετία του 1880 θα τεθούν οι βάσεις για την πολιτική επάνοδο της οικογένειας Εμπειρικού στην κεντρική πολιτική ζωή.

Η προκήρυξη εκλογών για το Δεκέμβριο του 1881, υπήρξε αποτέλεσμα της προσάρτησης της Θεσσαλίας στο ελληνικό κράτος, η οποία συνέβη νωρίτερα τον ίδιο χρόνο, καθώς ετίθετο το ζήτημα εκπροσώπησης των νέων περιοχών στο κοινοβούλιο. Κύριοι διεκδικητές της πρωθυπουργίας τη δεδομένη στιγμή υπήρξαν οι Αλέξανδρος Κουμουνδούρος και Χαρίλαος Τρικούπης, οι οποίοι συγκρούστηκαν κατά κύριο λόγο στον απόηχο των όρων απόδοσης της Θεσσαλίας, σε ένα πλαίσιο ανταγωνισμού και μαξιμαλιστικών διεκδικήσεων⁹⁸ που θα έφερναν μεγαλύτερα οφέλη μέσα από μια διαφορετική δυνητική διαπραγμάτευση. Στις εκλογές της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1881, το κόμμα του Χαρίλαου Τρικούπη τελικά έλαβε την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στη Βουλή (129 από 245), με το κόμμα του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου να περιορίζεται σε μόλις 83 βουλευτές.⁹⁹ Κορμός της τρικουπικής νίκης ήταν οι «νέες χώρες», παρά το γεγονός ότι η απόδοσή τους στην Ελλάδα έγινε μετά τις πολύμηνες διαπραγματεύσεις του Α. Κουμουνδούρου, κάτι που επιβεβαιώνει ακριβώς το, ότι κεντρικό διακύβευμα αποτέλεσε το περιεχόμενο της διαπραγμάτευσης των νέων περιοχών και του τρόπου με τον οποίο προσέλαβαν την αλλαγή οι κάτοικοί τους.¹⁰⁰ Οι σημαντικότερες συνέπειες αυτών των εκλογών είναι, από τη μία η απαρχή της σχεδόν δεκαπενταετούς κυριαρχίας του Χαρίλαου Τρικούπη στην κεντρική πολιτική και από την άλλη, το συμβολικό και βιολογικό τέλος της γενιάς της βασιλικής μεταπολίτευσης, γεγονός το οποίο σφραγίζει ο θάνατος του Α. Κουμουνδούρου δύο χρόνια αργότερα.

Στην Άνδρο, το εκλογικό κλίμα ήταν αρκετά πιο υποτονικό, σε σύγκριση με τις προηγούμενες εκλογές. Οι συγκρούσεις που προέκυψαν, είχαν ως αφετηρία το αποτέλεσμα

⁹⁸ Μπάλτα, ό.π., σ. 77

⁹⁹ Hering, ό.π., σ. 561 - 562

¹⁰⁰ Μπάλτα, ό.π., σ. 78 - 79

των εκλογών και όχι την ίδια την προεκλογική περίοδο. Άλλωστε, η μεγάλη δυσκολία που υπήρξε στη συγκρότηση δύο εκλογικών συνδυασμών καταδεικνύει ίσως και τα όρια της πόλωσης με τους προαναφερθέντες όρους. Στον προεκλογικό λόγο, έλειπαν οι αναφορές στο κεντρικό πολιτικό διακύβευμα. Σχεδόν το σύνολο του πολιτικού λόγου αφορούσε τις διαφορές των τοπικών υποψηφίων, χωρίς όμως να μπορούμε να τοποθετήσουμε με σαφήνεια τις κομματικές τους τοποθετήσεις. Έτσι, πέραν της σταθερής και αμετάβλητης υποστήριξης του Κ. Εμπειρικού για τον Α. Κουμουνδούρο, γίνεται αντιληπτός κατά κύριο λόγο ο αντικουμουνδουρικός χαρακτήρας των Μαυροκορδάτου – Καϊρή – Καρυστινάκη, κυρίως μέσα από τα καταδικαστικά δημοσιεύματα για τον πολιτικό τους αντίπαλο, στην προσκείμενη σε αυτούς εφημερίδα «*Άνδρος*».¹⁰¹ Βέβαια, η αντίθεση στον Α. Κουμουνδούρο δεν μπορούσε να μεταφραστεί σε μια εκ προοιμίου στάση υπέρ του Χαρίλαου Τρικούπη, παρότι αυτή η στάση θα εκδηλωθεί αργότερα, στο πλαίσιο της επιλογής στρατοπέδων μέσα στη Βουλή.

Οδεύοντας προς τις εκλογές του Δεκεμβρίου, ο Κωνσταντίνος Εμπειρικός, κάνει εκ νέου γνωστή την πρόθεσή του να ιδρύσει μεγάλο Νοσοκομείο και Γηροκομείο στο νησί, επαναλαμβάνοντας το μοτίβο της προεκλογικής διάστασης του ευεργετισμού.¹⁰² Αξίζει να αναφερθεί, ότι είναι εξαιρετικά απλουστευτική μια απόλυτη σύνδεση της πρόθεσης της ανέγερσης του Νοσοκομείου με τις επερχόμενες εκλογές, ανεξάρτητα με το γεγονός ότι πρότασή του απορρίπτεται τελικά από τον Δήμο.¹⁰³ Βέβαια, είναι άξια ανάδειξης, η παρατήρηση, ότι οι αναφορές για την ως άνω πρόθεση του Κ. Εμπειρικού, απουσιάζουν από το σύνολο του Τύπου του νησιού, με την τελευταία αναφορά να συναντάται στις εκλογές του 1879.

Ο Κ. Εμπειρικός, όντας πλέον σε προχωρημένη ηλικία, φαίνεται να ασθενεί, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατον για αυτόν, κατά την ομολογία του, να διεξαγάγει μια συγκροτημένη προεκλογική εκστρατεία. Ο ίδιος, σχετικά με αυτό το ζήτημα, απέστειλε σειρά επιστολών, το σύνολό τους όμως δημοσιεύτηκε μετεκλογικά, στο ίδιο μάλιστα φύλλο¹⁰⁴, παρότι η ημερομηνία συγγραφής τους προηγείτο της ημερομηνίας των εκλογών, ενώ μάλιστα είχαν μεσολαβήσει και άλλα φύλλα της ίδιας εφημερίδας στο ίδιο διάστημα. Τις εν λόγω επιστολές δημοσίευσε η προσκείμενη σε αυτόν εφημερίδα «*Συζήτησις*» και μέσω αυτών, πρακτικά καλούσε τους εκλογείς της Άνδρου να μην τον ψηφίσουν στις επερχόμενες εκλογές, διατρανώνοντας την πρόθεσή του να αποχωρήσει από την πολιτική ζωή. Αυτές οι επιστολές

¹⁰¹ Εφ. *Άνδρος*, 18.11.1881

¹⁰² Εφ. *Συζήτησις*, 28.11.1881

¹⁰³ Εφ. *Άνδρος*, 2.12.1881

¹⁰⁴ Εφ. *Συζήτησις*, 26.12.1881

αποτελούσαν μια ορθή ανάγνωση των πολιτικών συνθηκών που επικρατούσαν στο νησί, αλλά και της πολιτικής κατάστασης που είχε δημιουργηθεί νωρίτερα στην Αθήνα, αναφερόμενος πιθανότατα στην εμπλοκή του στην συνταγματική κρίση του 1874 – 1875. Βέβαια, το γεγονός ότι οι επιστολές του δημοσιεύτηκαν μετεκλογικά, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο το περιεχόμενό τους να είχε κοινοποιηθεί στο εκλογικό σώμα της Άνδρου με διαφορετικό μέσο αντί του Τύπου.

Σε άλλη επιστολή, δημοσιευμένη όμως στο ίδιο φύλλο με την προηγούμενη¹⁰⁵, ανέφερε δύο λόγους για τους οποίους συμπεριλήφθη ο ίδιος στο συνδυασμό των Κωνσταντίνου Αργυρόπουλου και Ιωάννη Κυριακού. Αρχικά, ως πρώτο λόγο προέβαλε την επιτακτική ανάγκη της συμπλήρωσης του αντιπολιτευόμενου συνδυασμού στο συνδυασμό των Νικόλαο Μαυροκορδάτο, Μιχαήλ Καΐρη – Ορφανό και Λεωνίδα Καρυστινάκη. Ο αντιπολιτευόμενος συνδυασμός χρειαζόταν τρεις υποψηφίους, καθώς τρεις ήταν και οι εκλεγόμενοι βουλευτές του νησιού. Ακόμα, ανέδειξε την επίσκεψη σε αυτόν ομάδας πλοιάρχων - εργαζομένων του, οι οποίοι τον παρακάλεσαν «θερμά», όπως αναφέρει ο ίδιος στην επιστολή του, να κατέλθει στις εκλογές, καθώς οι ίδιοι χωρίς αυτόν έμεναν χωρίς πολιτική εκπροσώπηση, καθώς τα άλλα δύο μέλη του συνδυασμού του, οι Κ. Αργυρόπουλος και Ι. Κυριακός δεν σχετίζονταν με τη θάλασσα και τη ναυτιλία. Η παραπάνω αναφορά, μπορεί να φαίνεται απλοϊκή, όμως μπορεί να γίνει κατανοητή όταν τοποθετηθεί ως άλλο ένα επεισόδιο στο πλαίσιο της μακράς σύγκρουσης του ναυτικού στοιχείου με τις δομές παραδοσιακής εξουσίας της Άνδρου, όπου τα ίχνη της σύγκρουσης είναι διακριτά ήδη από τα προεπαναστατικά χρόνια¹⁰⁶, με τις προσπάθειες του ναυτικού στοιχείου για ενίσχυση της θέσης του να εντείνονται κατά Οθωνικά χρόνια.¹⁰⁷ Συνεπώς, το βάθος της διαίρεσης φαίνεται να δημιουργεί την ανάγκη για εκλογική αποτίπωσή του.

Η αμφίσημη στάση του Κ. Εμπειρικού, και η ισορροπία μεταξύ της συμμετοχής ή μη στις εκλογές, μπορεί να ερμηνευτεί μέσω ενός συνδυασμού παραγόντων και δεδομένων. Αρχικά, είναι βέβαιο το γεγονός ότι ασθενεί. Αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί άλλωστε και από τις αναφορές της αντιπολιτευόμενης σε αυτόν εφημερίδας «*Άνδρος*», καθώς ο ίδιος δέχεται φαρμακευτική αγωγή αλλά και τις επισκέψεις του πολιτικού του αντιπάλου, Δημάρχου και Ιατρού, Γεωργίου Πούμπουρα, παρότι η ασθένειά του φαίνεται να λειτουργεί εργαλειακά από τον ίδιο, ως μια παράλληλη προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος τους.¹⁰⁸ Παράλληλα, ο ίδιος

¹⁰⁵ Εφ. *Συζήτησις*, 26.12.1881

¹⁰⁶ Πολέμης, *Τα ιστιοφόρα της Άνδρου*, σ. 26 – 27

¹⁰⁷ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 176 – 179

¹⁰⁸ Εφ. *Άνδρος*, 18.2.1882

φαίνεται να μεταβαίνει τακτικά στην Αθήνα για λόγους που αφορούν την υγεία του. Από την άλλη όμως, είναι πιθανή και η σωστή ανάγνωση, εκ μέρους του, της πολιτικής πραγματικότητας του νησιού αλλά και ευρύτερα. Δεδομένου του ότι στην εξουσία βρισκόταν ο Α. Κουμουνδούρος, τον οποίο και στήριζε ο Κ. Εμπειρικός, μπορούμε να αντιληφθούμε το πολιτικό όφελος που θα προέκυπτε για τους αντιπολιτευόμενους στον Α. Κουμουνδούρο, βουλευτές της Άνδρου, σε μια περίοδο, η οποία ευνοούσε προφανέστατα την εκφορά αντιπολιτευτικού λόγου στον προς πτώση και φθαρμένο από την εξουσία Α. Κουμουνδούρο.

Αυτό όμως που μπορεί να στηριχθεί με κάποια βεβαιότητα είναι, το ότι ο Κωνσταντίνος Εμπειρικός, αποφάσισε, δεδομένης και της σχετικής αντιδημοφιλίας του, να «θυσιάσει εαυτόν» και να αφιερώσει τις δυνάμεις του (πολιτικές και οικονομικές), ώστε να στηρίξει τον Κωνσταντίνο Αργυρόπουλο. Η παραπάνω θέση επιβεβαιώνεται και από την μετεκλογική του επιστολή, με την οποία ευχαριστεί τους πολίτες της Άνδρου για την εκλογή Αργυρόπουλου.¹⁰⁹ Πραγματικός στόχος όμως, φαίνεται να ήταν η παρεμπόδιση της εκλογής του Νικόλαου Μαυροκορδάτου.¹¹⁰ Οφείλει να τονιστεί, ότι ο Ν. Μαυροκορδάτος, μέχρι πρότινος απολάμβανε εξαιρετικά μεγάλης δημοφιλίας στο νησί, ενώ παράλληλα φαίνεται να ήταν ο φυσικός και σταθερός ηγέτης της μιας παράταξης, καθώς εκλεγόταν ακατάπαυστα ήδη από την εθνοσυνέλευση του 1862, όπου και πρωτοεμφανίζεται στην πολιτική ζωή του νησιού. Ο Κ. Εμπειρικός φαίνεται να εκπλήρωσε και τους δύο στόχους που έθεσε. Αφενός ο Κ. Αργυρόπουλος ήταν ο μόνος που κατάφερε να εκλεγεί από τον εμπειρικό συνδυασμό, ενώ αφετέρου ο Ν. Μαυροκορδάτος απέτυχε να εκλεγεί, σπάζοντας παράλληλα την παράδοση των αυστηρά συγκροτημένων συνδυασμών, που είχε δημιουργηθεί, οι οποίοι είτε εκλέγονταν συνολικά είτε απορρίπτονταν συνολικά. Το κόστος της αποτυχίας φαίνεται να ήταν τόσο μεγάλο, ώστε να αναφέρεται η πρόθεση του εκλεγμένου βουλευτή Λ. Καρυστινάκη, από το συνδυασμό του, να παραιτηθεί υπέρ του Ν. Μαυροκορδάτου,¹¹¹ γεγονός που ακριβώς φανερώνει και τις εσωτερικές ιεραρχήσεις τόσο του συνδυασμού όσο και μιας παραδοσιακής αντίληψης περί ηγεσίας.

Η αποτυχία του Ν. Μαυροκορδάτου να εκλεγεί πυροδότησε πλήθος αντιδράσεων από την εφημερίδα «*Άνδρος*», οι αντιδράσεις της οποίας κινήθηκαν σε δύο άξονες. Κατηγόρησε από τη μια τον Κ. Εμπειρικό, για την «διαβρωτική ιδιότητα» του χρήματός του,¹¹² η οποία κατάφερε να επιβάλλει την εκλογή του Κ. Αργυρόπουλου, ενώ από την άλλη τον ίδιο τον Κ.

¹⁰⁹ Εφ. *Συζήτησις*, 26.12.1881

¹¹⁰ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 46

¹¹¹ Εφ. *Άνδρος*, 24.12.1881

¹¹² Εφ. *Άνδρος*, 12.2.1882

Αργυρόπουλο, στον οποίο ως γραμματέα του Υπουργείου Δικαιοσύνης, προσήπτε ότι συγκρότησε με τέτοιον τρόπο τις άδειες των επίστρατων, ώστε οι ψηφοφόροι - στρατιωτικοί της Άνδρου, προσκείμενοι σε αυτόν και στην οικογένεια Εμπειρίκου, να βρίσκονται την ημέρα των εκλογών στην Άνδρο, ώστε να ψηφίσουν αντίθετα με άλλους οι οποίοι θα βρίσκονταν μακριά, σε υπηρεσία.¹¹³

Συνοψίζοντας τις εκλογές του 1881, μπορεί να διαπιστωθεί ένα σημαντικό πρώτο ρήγμα στην πολιτική πραγματικότητα της Άνδρου. Η ανατροπή μιας παγιωμένης πολιτικής κατάστασης, μέσω της αποτυχίας του Ν. Μαυροκορδάτου, ο οποίος θα αποχωρήσει από την πολιτική σκηνή της Άνδρου για περίπου δύο δεκαετίες¹¹⁴, αναλαμβάνοντας τη θέση του Πρέσβη στο Παρίσι το 1882, και στη συνέχεια της Αγίας Πετρούπολης και τέλος της Κωνσταντινούπολης για μακρύ χρονικό διάστημα, θα αναδείξει βαθύτερες αλλαγές στο πλαίσιο άσκησης της πολιτικής. Η «αποπομπή» Μαυροκορδάτου, μπορεί να ερμηνευτεί ως η απαρχή των συμπτωμάτων της πολιτικής αποδυνάμωσης των παλαιών προεπαναστατικών «ολιγαρχικών» οικογενειών¹¹⁵, κομμάτι της διαδικασίας αστικοποίησης της Άνδρου, που πρακτικά ξεκινάει στην παρούσα δεκαετία και κορυφώνεται κατά την επόμενη. Σχηματικά, στο νησί βλέπουμε άλλο ένα επεισόδιο της σύγκρουσης των εμπόρων – εφοπλιστών με τις προεπαναστατικά ισχυρές οικογένειες, γεγονός το οποίο ενισχύεται και από την υποστηρικτική επιστολή των ναυτικών προς το πρόσωπο του Κ. Εμπειρίκου, με την οποία αναφέρουν ότι δεν καλύπτονταν από τους παρόντες συσχετισμούς δυνάμεων στο νησί και τις δυνάμεις που τους εξέφραζαν, αποζητώντας την εκλογή του Κ. Εμπειρίκου.¹¹⁶

Η οικογένεια Εμπειρίκου, συμβολαιοποιώντας ακριβώς ένα νέο δραστήριο αστικό στρώμα, το οποίο διεκδικεί μια ισχυρή είσοδο στην πολιτική, θα αποτελέσει τον ρυθμιστή της απαρχής του τέλους της υπάρχουσας πολιτικής κατάστασης στο νησί. Το ότι όμως δεν κατάφερε, τουλάχιστον προς το παρόν, να κεφαλαιοποιήσει συμβολικά την «επιτυχία» μέσω της ίδιας εκλογής καταδεικνύει ακριβώς τον μεταβατικό χαρακτήρα της στιγμής. Οι εκλογές του 1881, θα είναι και οι τελευταίες που θα λάβει μέρος ο Κ. Εμπειρίκος, ο οποίος με επιστολή του αποχωρεί από την ενεργό πολιτική δράση.¹¹⁷ Η αποχώρηση του από την πολιτική, θα αποτελέσει άλλο ένα σκαλοπάτι σε αυτήν την μακρά διαδρομή της οικογένειας Εμπειρίκου

¹¹³ Εφ. Άνδρος, 1.1.1882

¹¹⁴ Βλ. Εφ. Ακρόπολις, 1.2.1903 :Στον επικήδειο του Β. Γαβριηλίδη για τον Ν. Μαυροκορδάτο γίνεται λόγος για την πολιτική του πορεία μετά την αποχώρησή του από την Άνδρο και την ανάληψή της Πρεσβείας.

¹¹⁵ Νίκος Π. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημιπεριφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987, σ. 82 - 93

¹¹⁶ Εφ. Συζήτησις, 6.2.1882

¹¹⁷ Εφ. Συζήτησις, 14.2.1882

προς την πολιτική άνοδο. Συνεπώς, σηματοδοτείται ένα ιδιότυπο τέλος εποχής, όχι μόνο των προσώπων αλλά και των συμβολικών δομών και των πολιτικών πρακτικών που βρίσκονται πίσω από αυτά τα πρόσωπα. Βέβαια, παρά τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που αποκτούν οι εκλογές, μέσω της σύγκρουσης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων για την επιβίωση και κυριαρχία τους, οι βουλευτικές εκλογές εξακολουθούσαν να έχουν τοπικό χαρακτήρα, όπως και οι εχθρότητες που τις διαπερνούσαν. Προς το παρόν όμως, δεν μπορεί να γίνει εμφανές σε καμία περίπτωση, τουλάχιστον μέσω του Τύπου, το ενδιαφέρον των εκλογών για τα τεκτενόμενα στην Αθήνα και στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Οι Δημοτικές Εκλογές του 1883

Η απουσία του Κ. Εμπειρικού από τις δημοτικές εκλογές του Ιουλίου 1883 δεν θα αλλάξει δραστικά ούτε τα από καιρό συγκροτημένα στρατόπεδα, ούτε βέβαια και το διακύβευμα των τοπικών εκλογών. Οι εκλογές θα αποτελέσουν την ευκαιρία για αναβίωση των παραδοσιακών εχθροτήτων, καθώς από τη μια υποψήφιος θα είναι ο Δήμαρχος Γεώργιος Πούμπουρας, ο οποίος μετρούσε ήδη τρεις δημαρχικές θητείες στο νησί και από την άλλη ο στηριζόμενος από την οικογένεια Εμπειρικού, υποψήφιος, όπως και στις προηγούμενες δημοτικές εκλογές, Υ. Καμπάνης.¹¹⁸

Με την αφορμή των εκλογών, θα έρθουν εκ νέου στην επιφάνεια, μέσα από τον Τύπο, οι σχέσεις του Υ. Καμπάνη με τον Μητροπολίτη Άνδρου αλλά και η στήριξη του από τον Κ. Εμπειρικό.¹¹⁹ Αντίστοιχα, θα αναδειχθεί η σταθερότητα των πελατειακών σχέσεων χαμηλούς έντασης, οι οποίες είχαν ως εργαλείο τις ιατρικές επισκέψεις των δύο ιατρών - υποψηφίων και την δημοτικότητά που αυτές απέφεραν στους υποψηφίους.¹²⁰ Αυτό όμως που παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς διαφοροποιεί κάπως το διακύβευμα, σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές, είναι οι αναφορές στην κοινωνική προέλευση των υποψηφίων. Με βάση την παραπάνω διατύπωση, ο Γ. Πούμπουρας μέσω της προσκείμενης σε αυτόν εφημερίδας¹²¹, παρουσιάζει τον εαυτό του ως κομμάτι του λαού, με σαφή λαϊκή προέλευση και με συμφέροντα εντελώς διαφορετικά από αυτά άλλων διεκδικητών της εξουσίας που ανήκαν σε αργοντικές οικογένειες και «τζάκια». Ουσιαστικά, οι αναφορές σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα προσλαμβάνονται από την αντίπαλη εφημερίδα ως μια επιλογή στρατοπέδων μεταξύ προόδου και συντήρησης.¹²² Ωστόσο, οι ισχυρισμοί Πούμπουρα, δεν αποτελούν

¹¹⁸ Εφ. *Συζήτησις*, 12.2.1883

¹¹⁹ Εφ. *Άνδρος*, 8.6.1883

¹²⁰ Εφ. *Συζήτησις* 29.7.1883

¹²¹ Εφ. *Άνδρος*, 16.7.1883

¹²² Εφ. *Συζήτησις* 29.7.1883

παραδοχές μιας πρώιμης ταξικότητας της κοινωνίας της Άνδρου. Ίσως πρόκειται για μια λανθάνουσα προβολή αυτής της ταξικότητας, στο βαθμό που οι κοινωνικές αντιθέσεις διαμεσολαβούνται και τελικά αμβλύνονται από τοπικούς μηχανισμούς. Τέτοιες αναφορές, κατά βάση δείχνουν τους μηχανισμούς μέσα από τους οποίους οι τοπικές συγκρούσεις ακολουθούν τις ευρύτερες τάσεις και μετασχηματίζονται αναζητώντας νέα ερείσματα, τα οποία φανερώνουν τα αντιμαχόμενα στοιχεία που θα έρθουν στην επιφάνεια μέσω του δικομματισμού αλλά και το πώς η οικονομική ισχύς σταδιακά αρχίζει να καλύπτει το νησί και να επεμβαίνει στην πολιτική του ζωή.

Τελικά, τις εκλογές πάντα μέσα στο ίδιο μοτίβο μετεκλογικών αναφορών βίας και νοθείας,¹²³ θα κερδίσει για τέταρτη συνεχόμενη φορά ο Γεώργιος Πούμπουρας,¹²⁴ με τη στενή οικογένεια του Κ. Εμπειρικού, να μην συμμετέχει -τουλάχιστον άμεσα- σε αυτές παρά το γεγονός ότι οι υιοί του ήταν σε ηλικία κατάλληλη να ακολουθήσουν πολιτική σταδιοδρομία. Την έννοια της μετάβασης θα επικυρώσει και το βιολογικό τέλος του Κ. Εμπειρικού, το 1884. Ο θάνατός του, μετά από μακρά ασθένεια, συνιστά γεγονός μεγάλης εμβέλειας για το νησί. Αποτελεί πρωτοσέλιδο στην σταθερά αντιπολιτευόμενη σε αυτόν εφημερίδα «*Άνδρος*» (η εφημερίδα «*Συζήτησις*» είχε διακόψει την κυκλοφορία της ελάχιστες ημέρες πριν το θάνατο του Κ. Εμπειρικού¹²⁵). Η ανάδειξη της σημασίας και της ακτινοβολίας του ανδρός, μέσα από έναν ιδιαίτερα θερμό επικήδειο, με την ταυτόχρονη λήθη για τις «αρνητικές πλευρές» του νεκρού, θα σφραγίσουν τον κύκλο του διχασμού στο νησί, τουλάχιστον όσον αφορά την απεικόνισή του μέσα από τον Τύπο.¹²⁶ Ο θάνατος του Κ. Εμπειρικού θα αποτελέσει μια νέα αφετηρία για την οικογένεια για να επιστρέψει στην πολιτική, αυτή τη φορά με πιο στέρεες βάσεις.

¹²³ Εφ. *Συζήτησις*, 29.7.1883

¹²⁴ Εφ. *Συζήτησις*, 20.7.1883

¹²⁵ Εφ. *Συζήτησις*, 3.9.1884

¹²⁶ Εφ. *Άνδρος*, 29.9.1884

Ο δρόμος προς την ανάκαμψη

Ευεργεσία και Πολιτική

Πιάνοντας το νήμα της αφήγησης από το σημείο του θανάτου του Κ. Εμπειρικού, έχει γίνει αρκετός λόγος για την έννοια της μετάβασης προς μια νέα μορφή άσκησης της πολιτικής. Σε αυτήν την έννοια, έχει αποδοθεί ένας σχεδόν αοριστολογικός, ίσως και νομοτελειακός χαρακτήρας, καθώς η αφήγηση προκαταλαμβάνεται από την επιτυχημένη πολιτική σταδιοδρομία του Επαμεινώνδα Εμπειρικού, που θα ξεκινήσει περίπου δέκα χρόνια αργότερα. Πρόκειται για ένα μεσοδιάστημα, το οποίο δεν αφορά μόνο μια χρονική περίοδο που ενώνει την τομή της πτώσης του Κ. Εμπειρικού με την τομή της επανόδου της οικογένειας, αλλά κυρίως την ανίχνευση μιας σειράς από ενέργειες και παρεμβάσεις, οι οποίες κατέστησαν δυνατή τελικά αυτήν την επάνοδο με όρους σταδιακής επικυριαρχίας.

Κεντρικό εργαλείο αυτής της ερμηνείας αποτελεί η έννοια του ευεργετισμού, ως μια πρακτική, η οποία υπερβαίνει τον αλτρουισμό και το προσωπικό, θρησκευτικό ή εθνικό καθήκον.¹²⁷ Εμβαθύνοντας, ο ευεργετισμός με όχημα την ιδιωτική πρωτοβουλία, έρχεται να καλύψει μια σειρά από λειτουργίες, οι οποίες αργότερα, κατά τον 20^ο αιώνα θα συγκροτήσουν την δομή του κράτους πρόνοιας.¹²⁸ Απαρχή της διαδικασίας αποτέλεσε η διεύρυνση της εκπαιδευτικής λειτουργίας, μέσω της κατασκευής σχολείων κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια. Ακολούθησε κατά την επόμενη περίοδο η κάλυψη κοινωνικών αναγκών,¹²⁹ όπως η ανέγερση έργων υποδομής. Επιστέγασμα σε αυτήν την ακολουθία αποτέλεσε η διαχείριση αυτών των στρωμάτων του πληθυσμού, τα οποία ζούσαν με όρους παραβατικότητας αλλά και η ένταξη της υγείας σε ένα πλαίσιο κρατικού ενδιαφέροντος. Τα παραπάνω, έγιναν επιτακτικές ανάγκες καθώς προχωρούσε προοδευτικά η αστικοποίηση, άρα με έναν τρόπο γίνονταν πραγματικοί και οι κίνδυνοι που εκπορεύονταν από αυτήν.¹³⁰ Συνεπώς, η έννοια του ευεργετισμού αποτελεί ένα προνομιακό μέσο αντίληψης και κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων, μεταξύ των αστικών και των «κατώτερων οικονομικά στρωμάτων», όπως αυτές εξελίχθηκαν στο βάθος του 19ου αιώνα.

¹²⁷ Alan J. Kidd, «Philanthropy and the social History Paradigm», *Social History* 21, (Μάιος 1996), σ. 180–192

¹²⁸ Όλγα Στασινοπούλου, *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική Εξέλιξη - Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 1990, σ. 19

¹²⁹ Αρβανιτάκης, ό.π., σ. 13 – 29

¹³⁰ Βασιλική Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και Πόλη: Ορφανοί και Άστεγοι Παίδες στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71 - 72

Ως προς την ιστορικότητα της έννοιας, γίνεται αντιληπτό ότι ο ευεργετισμός ταυτίζεται, τόσο πρακτικά όσο και συμβολικά, με μια μετάβαση, η οποία και στις δύο περιπτώσεις έχει ως τομή τον 19ο αιώνα. Αρχικά, στο επίπεδο των συμβολισμών συγκροτείται ένα πέρασμα από τη συλλογική έκφραση της -από καθήκον- θρησκευτικής φιλανθρωπίας του «εμείς», στην ανάδειξη της προσωπικής αλλά και αμφίδρομα επωφελούς «προσφοράς» του «εγώ». ¹³¹ Παράλληλα, ως προς το πρακτικό επίπεδο, η μετάβαση αυτή, στον ελληνικό χώρο, ταυτίζεται με τον μετασχηματισμό κυρίως των αστικών αλλά και των κατώτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας και την συγκρότηση με αυστηρότερα όρια μιας «νέου τύπου» αστικής τάξης με χαρακτηριστικά διαφοροποιημένα από την προηγούμενη, με διαφορετικές αφετηρίες εξουσίας και επιδιώξεις. ¹³²

Εξεταζόμενος σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς, ο ευεργετισμός, αποτελεί μια πρακτική, η οποία εμπεριέχει μέσα, πέραν των εθνικών και κοινωνικών ευαισθησιών άμεσα συνυφασμένων με τον διαφορετικής πια υφής μεγαλοϊδεατισμό της εσωτερικής ανασυγκρότησης της εποχής, ¹³³ τις επιχειρηματικές ή και πολιτικές βλέψεις του ευεργέτη, οι οποίες πλέον ταυτίζονται με τον μεταβαλλόμενο ελληνικό χώρο. Άλλωστε, ήδη από το 1870, η Ελλάδα θα αποτελέσει ένα προνομιακό πεδίο ευκαιριών, αλλά κυρίως μια σταθερά ασφάλειας και προστασίας, χαρακτηριστικά τα οποία σταδιακά χάνονται στους προηγούμενους χώρους εγκατάστασης των κεφαλαιούχων. Η σταδιακή μεταφορά των επιχειρηματικών τους συμφερόντων στον ελληνικό χώρο θα συμβεί λόγω των μετασχηματισμών που δημιούργησε η οικονομική κρίση του 1870 – 1880, η διεύρυνση του οικονομικού ανταγωνισμού που συνάντησαν οι Έλληνες κεφαλαιούχοι στις περιοχές της εγκατάστασής τους αλλά και η τάση προς την εθνική ολοκλήρωση που γνώρισαν περιοχές, όπως οι ευρύτερες χώρες του Δούναβη. ¹³⁴ Με έναν τρόπο, ο ευεργετισμός λειτουργεί ως μια επένδυση, ¹³⁵ η οποία δημιουργεί ένα προστατευτικό δίχτυ για τους ευεργέτες στις περιοχές εγκατάστασής και δραστηριοποίησής τους. Πρακτικά, θα αποτελέσει κεντρικό παράγοντα

¹³¹ Matoula Tomara - Sideris, «The Social and Historical Function of Euergetism», *Journal of the Hellenic Diaspora* 33, τχ. 1 & 2 (2007), σ. 105 - 113

¹³² Αρβανιτάκης, ό.π., σ. 23 - 25

¹³³ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 33, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1997, σ. 56 - 62

¹³⁴ Λίνα Λούβη, «Ομογενείς και Εξωτερική Πολιτική: Η Περίπτωση της Κωνσταντινούπολης κατά τη δεκαετία 1870 - 1880», επιμέλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, τ. Αφιέρωμα στη Μνήμη του Ν. Σβορώνου, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1992, σ. 330 – 332 και Χάρης Εξερτζόγλου, *Προσαρμοστικότητα και πολιτική ομογενειακών κεφαλαίων. Έλληνες τραπεζίτες στην Κωνσταντινούπολη: Το κατάστημα «Ζαρίφης Ζαφειρόπουλος», 1871 – 1881*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, 1989, σ. 15 – 25

¹³⁵ Josephine Maltby και Janette Rutterford, «Investing in Charities in the Nineteenth Century: The Financialization of Philanthropy», *Accounting History* 21, τχ. 2–3 (Μάιος 2016), σ. 263–280.

μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων που είχαν συγκροτηθεί, δημιουργώντας ομάδες εξάρτησης, οι οποίες είτε επωφελούνταν από το έργο της ευεργεσίας είτε αναγνώριζαν τις «κοινωνικές ευαισθησίες» του ευεργέτη, στηρίζοντάς τον ή και δίνοντάς του το προβάδισμα στις πολιτικές, είτε στις επιχειρηματικές του βλέψεις.

Σε αυτή τη μικροϊστορία της ιδιωτικής παρέμβασης, αυτή η ανερχόμενη αστική τάξη ακολούθησε σε πρώτη φάση την ήδη εμπεδωμένη πρακτική της ενίσχυσης του χώρου της εκπαίδευσης,¹³⁶ ενώ στη συνέχεια, σειρά είχε η παρέμβαση μέσα από την ίδρυση ιδρυμάτων, είτε περίθαλψης και υγειονομικού χαρακτήρα, που θα αναλάμβαναν τον κοινωνικό έλεγχο στρωμάτων που μέσω της δυνητικής τους παραβατικότητας θα μπορούσαν να αποτελέσουν κίνδυνο για την κοινωνική συνοχή, με την έννοια της διατάραξης του υπάρχοντος πολιτικού και κοινωνικού status quo, από τη δεκαετία του 1860 και προοδευτικά οδεύοντας προς τον 20^ο αιώνα.¹³⁷ Το κράτος, παρότι δεν έχει να δείξει μια συγκροτημένη παρέμβαση¹³⁸, καθώς δεν συστήνει τους σχετικούς οργανισμούς, δεν τους στελεχώνει και δεν τους χρηματοδοτεί, δρα παράλληλα, συμβάλλοντας στις πράξεις της ευεργεσίας, είτε παραχωρώντας ρυθμίσεις που επιτρέπουν στα ιδρύματα και τους θεσμούς να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, είτε παρέχοντας διευκολύνσεις στο δωρητή που συχνά υπερέβαιναν το ευρύτερο πλαίσιο της λειτουργίας του ιδρύματος.¹³⁹ Η παραπάνω πρακτική συγκροτεί μια άτυπη -υπό περιπτώσεις και τυπική- σύμβαση αλληλεπίδρασης κράτους και ευεργετών με διαφορετικούς στόχους αλλά και με σημαντικές συγκλήσεις.¹⁴⁰

Οι παρεμβάσεις των ευεργετών έλαβαν χώρα τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως είναι η Αθήνα, ο Πειραιάς και η Ερμούπολη,¹⁴¹ πόλεις, οι οποίες συγκέντρωσαν και την πλειονότητα των ιδρυματικών οργανισμών, όσο και σε μικρότερες επαρχιακές πόλεις με κοινό

¹³⁶ Αικατερίνη Κουτοζιάδου, «Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (1830 – 1913)», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2007, σ. 171 - 179

¹³⁷ Βασιλική Θεοδώρου, «Oeuvres de bienfaisance en Grece (1870 - 1920): profil et attitudes de donateurs», thèse de doctorat, Paris, Université de Paris 1 Pantheon Sorbonne, 1987, σ. 32 - 38

¹³⁸ Γιάννης Κοκκινάκης, «Πρόνοια και Φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής*, επιμέλ. Κώστας Δικαίος, Αθήνα, Gutenberg, 2010, σ. 193 - 195

¹³⁹ Γιάννης Στογιαννίδης, «Το Κοινωνικό Ζήτημα της Φυματίωσης και τα Σανατόρια της Αθήνας, 1890 - 1940», Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2015, σ. 180 - 183

¹⁴⁰ Ιωάννης Γιαννιτσιώτης, «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860 - 1909», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001, σ. 229

¹⁴¹ Χρήστος Λούκος, *Πεθαίνοντας στη Σύρο το 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000, σ. 152 - 153

χαρακτηριστικό την προωθημένη αστικοποίηση.¹⁴² Σε μια απόπειρα χαρτογράφησης αυτών των ιδρυμάτων, συναντά κανείς την ίδρυση Βρεφοκομείων στην Πάτρα (1873), στην Κεφαλονιά και στην Καλαμάτα (1901), ενώ στη Σύρο το 1855 ιδρύεται Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Παράλληλα, στην Αθήνα, ιδρύεται το Πτωχοκομείο Αθηνών (1864), η Σχολή Απόρων Παίδων (1872), το Δρομοκαΐτειο Φρενοκομείο (1890) καθώς και άλλα σημαντικά ιδρύματα.

Επανερχόμενοι στην Άνδρο του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα, μπορεί κανείς να παρατηρήσει ένα σύνολο χαρακτηριστικών, με βάση τα οποία η Άνδρος θα μπορούσε να ενταχθεί στην προαναφερθείσα ομαδοποίηση πόλεων που γνώριζαν μιας μορφής αστική ανάπτυξη. Η δομή της οικονομίας του νησιού, σταδιακά απομακρυνόταν από την κυριαρχία του πρωτογενή τομέα, με τη ναυτιλία να ενισχύεται διαρκώς και προοδευτικά να κυριαρχεί οικονομικά μετά και την επικράτηση των ατμόπλοιων στο τέλος της δεκαετίας του 1880. Σημαντικό αποτέλεσμα αυτού του οικονομικού μετασχηματισμού ήταν η προώθηση της αστικοποίησής¹⁴³ του νησιού με την ανάδειξη της Χώρας της Άνδρου, σε ένα ναυτιλιακό κέντρο διευρυμένης εμβέλειας, γεγονός που έφερε και τη συγκρότηση θεσμών αντίστοιχων με αυτούς που παρατηρούνται σε αντίστοιχα ευρωπαϊκά αλλά και ελληνικά αστικά κέντρα.

Η έλλειψη ιστορικών μελετών, υπό το πρίσμα της κοινωνικής ιστορίας, αλλά και η άμβλυνση της δημόσιας μνήμης της Άνδρου, έχουν συγκροτήσει μια διαμεσολαβημένη εικόνα ενός καθολικού πλουτισμού και ευμάρειας, η οποία βέβαια δεν ανταποκρίνεται, παρά μόνο τμηματικά, στην εμπειρία του 19ου αλλά και του 20ου αιώνα για τα μη αστικά στρώματα. Το νησί, παρά το γεγονός ότι κατά την δεκαετία του 1880 γνώριζε μια σταδιακή ανάπτυξη, με την Χώρα, την πρωτεύουσά του, να επεκτείνεται και να συγκεντρώνει διαρκώς όλο και μεγαλύτερο κομμάτι του πληθυσμού, για μια σειρά από λόγους, όπου ίσως οι σημαντικότεροι από αυτούς ήταν ότι η διαρκής ανάπτυξη αυτή οφειλόταν στη ναυτιλία και στους τομείς που αλληλοεπιδρούσαν με αυτήν και όχι στην κατά κύριο λόγο απύσχα εκβιομηχάνιση, καθώς και στο γεγονός ότι ποτέ δεν γνώρισε μια απότομη πληθυσμιακή ανάπτυξη, δεν συγκέντρωνε εκείνα τα ποιοτικά χαρακτηριστικά -αλλά και τις προκλήσεις ακριβώς για αυτήν την αστική τάξη- που μπορεί να παρατηρήσει κανείς στην βιομηχανική Ερμούπολη ή στον Πειραιά. Άρα

¹⁴² Μαρία Κορασίδου, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1995, σ. 81 – 83

¹⁴³ Νίκος Βασιλόπουλος, «Πολεοδομική Εξέλιξη και Αρχιτεκτονικά Πρότυπα», στο *Άνδρος: Κτίζοντας με το Βλέμμα στη Θάλασσα*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2013, σ. 53

με έναν τρόπο, δεν μπορεί να μιλήσει κανείς για τις προκλήσεις ενός μεγάλου και αδιαχείριστου πληθυσμού και τους κινδύνους που αυτός θα εγκυμονούσε.

Βέβαια, ακόμα και αν δεν δικαιώνεται η μεγάλη εικόνα, υπάρχουν διαφορετικές τάσεις και γεγονότα τα οποία οφείλει κανείς να λάβει υπόψη του, στοιχεία τα οποία και δικαιολογούν ένα ευρύτατο πλάνο κοινωνικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού. Αρχικά, οφείλει κανείς να σταθεί στην μεγάλη μετανάστευση¹⁴⁴ που γνώρισε το νησί κατά την ίδια περίοδο αλλά και στις εγγραφές Ανδριωτών στα μητρώα πτωχοκομείων της Αθήνας και του Πειραιά¹⁴⁵. Ακόμα, απαραίτητη είναι η μνεία στις άθλιες συνθήκες τις οποίες είχαν να αντιμετωπίσουν οι ναυτικοί, ένα εξαιρετικά μεγάλο κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού του νησιού, συνθήκες που συχνά είτε τους κόστιζαν τη ζωή είτε τους άφηναν από νωρίς ανίκανους να εργαστούν, με μόνιμα προβλήματα υγείας. Άλλωστε, στην πρώτη απόπειρα καταγραφής και πλαισίωσης αυτών των ευεργετημάτων από τον τοπικό ιστοριοδίφη Δημήτριο Π. Πασχάλη, είναι ενδεικτική η ανάγνωση της πραγματικότητας. «Οἱ κυριώτεροι τῶν εὐεργετῶν τούτων οἱ ὅποιοι διὰ τῶν πολλαπλῶν καὶ γενναίων των δωρεῶν καὶ κληροδοτημάτων των ἀνεπλήρωσαν πλέον ἢ ἐπαρκῶς τὴν ἐγκατάλειψιν εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε καταδικάσει τὴν γενέτειράν νῆσον των τὸ ἐπίσημον κράτος».¹⁴⁶

Δεδομένου του κεντρικού ρόλου που απέκτησε η οικογένεια Εμπειρίκου, σε αυτόν τον πολυεπίπεδο μετασχηματισμό που γνώρισε η Άνδρος και η κοινωνία της, είναι φανερό ότι συγκέντρωνε όλα εκείνα τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν μια δραστήρια αστική τάξη της εποχής της, ώστε να διαδραματίσει ακριβώς εκείνον τον «εκσυγχρονιστικό» ρόλο στην κοινωνία της Άνδρου, του νησιού που αποτελεί το κέντρο των πολιτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων της έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.¹⁴⁷ Η άσκηση του ευεργετισμού στο νησί θα αποτελέσει το μέσο, όπως ήδη υπαινίχθηκε, με το οποίο η οικονομική ισχύς σταδιακά απέκτησε την συμβολική βάση της πολιτικής ισχύος. Χαρτογραφώντας τα ευεργετήματα της οικογένειας Εμπειρίκου, θα δει κανείς ότι αυτά καλύπτουν όλο το πλέγμα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής στο νησί, ακολουθώντας το ήδη παγιωμένο μοντέλο κάλυψης των εκπαιδευτικών αναγκών, της περίθαλψης, ιδρυμάτων

¹⁴⁴ Πολέμης, *Τα ιστοφόρα της Άνδρου*, σ. 96 - 97

¹⁴⁵ Θεοδώρου, «Φιλανθρωπία και Πόλη»..., σ. 71 - 90

¹⁴⁶ Καίρειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δ. Π. Πασχάλη, φακ. 251, «Φιλανθρωπία»

¹⁴⁷ Ελένη Μπενέκη και Τζελίνα Χαρλάντη, «Η ελληνική ναυτιλία και οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της οικογένειας Εμπειρίκου την εποχή των ατμοπλοίων», στο *Ο Ανδρέας Εμπειρίκος και η Άνδρος: οι ιστορικές και κοινωνικές ρίζες: πρακτικά της 3ης Συνάντησης στη μνήμη του Ανδρέα Εμπειρίκου, Χώρα Άνδρου, 17-18 Ιουλίου, 2004*, επιμέλ. Ζαχαρίας Δεμαθάς και Σπύρος Μπαφαλούκος, Αθήνα, Εταιρεία Ανδριών Επιστημόνων, 2006, σ. 31 - 42

που λειτουργούν με όρους εγκλεισμού, έργων υποδομών, καθώς και την εκπλήρωση του εθνικού καθήκοντος μέσω της ενίσχυσης τοπικών επαναστάσεων, όπως για παράδειγμα δωρεές υπέρ της Κρητικής επανάστασης¹⁴⁸ ή υπέρ του εθνικού στόλου αλλά και του θρησκευτικού καθήκοντος, μέσω δωρεών για την ανέγερση ή τη συντήρηση εκκλησιών στο νησί¹⁴⁹. Ξεκινώντας ήδη από τα αμέσως μετά την επανάσταση χρόνια από την χορήγηση ποσού υπέρ της ενίσχυσης του ορφανοτροφείου του Θεόφιλου Καΐρη, το 1830 από τον Αντώνιο Λ. Εμπειρίκο¹⁵⁰, καθώς και διάφορες άλλες χορηγίες μικρότερου ή μεγαλύτερου χαρακτήρα, οι δωρεές πυκνώνουν σχεδόν αλματωδώς, από την ημέρα του θανάτου του Κ. Εμπειρίκου και αυξάνονται προοδευτικά προς τα τέλη του 19^{ου} έως και το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Την κεντρικότερη θέση από την οικογένεια Εμπειρίκου, ως δωρητές, κατέχουν ο Κωνσταντίνος Εμπειρίκος μέσω της διαθήκης του, και οι υιοί του.

Εκκινώντας από το χώρο της παιδείας και της εκπαίδευσης, χώροι που παραδοσιακά συγκέντρωναν τη «φροντίδα» του ευεργέτη, μπορεί να παρατηρήσει κανείς την δωρεά δημοτικού σχολείου στα Λάμυρα¹⁵¹, χωριό καταγωγής του Κωνσταντίνου Εμπειρίκου. Ενώ αργότερα, σε αντίστοιχο πλαίσιο, κινείται και η δωρεά του Αλκιβιάδη Κ. Εμπειρίκου, υιού του Κωνσταντίνου, ο οποίος μεταξύ άλλων χρηματοδότησε, την κατασκευή της «Εμπειρίκειου Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων», έργο το οποίο ξεκίνησε το 1904, όπως αποτυπώνεται στην εφημερίδα «*Η Φωνή της Άνδρου*», για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια της εργασίας,¹⁵² και ολοκληρώθηκε το 1913, μια δωρεά η οποία συμπυκνώνει τη μέριμνα, από την πλευρά του ευεργέτη, για εκείνα ακριβώς τα κοινωνικά στρώματα που χρειάζονταν να τεθούν υπό τη σκέπη του. Η ανέγερση της «Εμπειρίκειου Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων», παρότι δεν λειτούργησε ποτέ λόγω των διαδοχικών της επιτάξεων για τις ανάγκες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μετέπειτα για τη στέγαση των προσφύγων¹⁵³, αποτέλεσε απάντηση στην διαρκή μετανάστευση γυναικών, οι οποίες αναζητούσαν εργασία ως υπηρέτριες, γεγονός το οποίο φαίνεται να ταλανίζει την τοπική κοινωνία.¹⁵⁴ Από τον ίδιο στενό πυρήνα των υιών του Κ. Εμπειρίκου, προέκυψε και η δωρεά του «Εμπειρίκειου Γυμναστηρίου και Σκοπευτηρίου»¹⁵⁵. Ακόμα, η κατασκευή του «Εμπειρίκειου Γυμνασίου Άνδρου» το 1925, από τον Σταμάτιο Γ.

¹⁴⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 28.6.1896

¹⁴⁹ «Σημείωμα: Περί των υπέρ της Άνδρου κληροδοτημάτων και Δωρεών», *Ανδριακόν Ημερολόγιον 1929*, Εκδόσεις *Ενώσεως Ανδρίων*, 1929, σ. 114

¹⁵⁰ Ελένη Μπενέκη, *Η Ευποιία στην Άνδρο, 19ος - 20ός Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρία Ανδρίων Επιστημόνων, 2012, σ. 131

¹⁵¹ Εφ. *Συζήτησις*, 15.9.1879

¹⁵² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.8.1904

¹⁵³ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 200 – 203 και

¹⁵⁴ «Σημείωμα: Περί των ...», ό.π., σ. 112 – 114

¹⁵⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.8.1904

Εμπειρικό, το οποίο ελλείπει άλλου Γυμνασίου στο νησί, έλυνε το ζήτημα της μετακίνησης των παιδιών της Άνδρου σε Αθήνα ή Σύρο σε περίπτωση που επιθυμούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους μετά το δημοτικό. Η υποχρεωτική εκμάθηση Αγγλικών¹⁵⁶, από Άγγλο καθηγητή μισθοδοτούμενο από την οικογένεια, είναι ενδεικτική του εκσυγχρονιστικού περιεχομένου και προσανατολισμού που εμπεριείχαν οι δωρεές. Ενώ τέλος, μπορούμε να δούμε δωρεές, των υιών του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού υπέρ της ίδρυσης και χρηματοδότησης σχολείου στην περιοχή της Άρνης,¹⁵⁷ μετά το θάνατο του πατέρα τους, το 1924, στοιχεία βέβαια τα οποία υπερβαίνουν κατά πολύ τα όρια της παρούσας εργασίας.

Αναφορικά με τα έργα υποδομών, μπορεί να ξεχωρίσει κανείς αρχικά, το έργο της ύδρευσης της Χώρας Άνδρου, μέσω της κατασκευής υδραγωγείου στα Λάμυρα από τον υιό του Κ. Εμπειρικού, Αλκιβιάδη Κ. Εμπειρικό, έργο που ξεκίνησε το 1900,¹⁵⁸ παράλληλα, την πλακόστρωση του κεντρικού δρόμου της Αγοράς της Χώρας, το 1900 από τον Δήμαρχο Γεώργιο Κ. Εμπειρικό¹⁵⁹ -ιδία δαπάνη-, όπως και την ολοκλήρωση του έργου και την επέκταση του και στους υπόλοιπους δρόμους της Αγοράς από τον αδελφό του Αλκιβιάδη Κ. Εμπειρικό. Άξια αναφοράς είναι και μια σειρά από έργα οδοποιίας, που συνέδεσαν την Χώρα με τα κοντινά σε αυτήν χωριά¹⁶⁰, ή και τα ίδια τα χωριά μεταξύ τους, καθώς και η κατασκευή γεφυρών.¹⁶¹

Τέλος, ο χώρος της περίθαλψης και ευρύτερα της υγείας κλείνει το εύρος των πράξεων ευεργεσίας, αποτελώντας ίσως το αποκορύφωμα της ευεργετικής παρέμβασης της οικογένειας Εμπειρικού. Στο χώρο της περίθαλψης εγγράφεται η ανέγερση υγειονομικού σταθμού ζώων στη Χώρα της Άνδρου,¹⁶² στον οποίο διέμεναν τα ζώα, ώστε να μην προσεγγίζουν το κέντρο της πόλης, προς αποφυγήν μολυσματικών ασθενειών. Την σημαντικότερη όμως βαρύτητα είχε η ίδρυση του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου. Δεν ήταν τόσο οι πρακτικές ανάγκες στις οποίες ανταποκρινόταν η ίδρυση του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου στη Χώρα της Άνδρου, όσο μια σειρά από συμβολισμούς, οι οποίοι αφενός απέδωσαν στην ίδρυσή του μια πολιτική διάσταση ενώ αφετέρου, μέσα από τη διαδικασία της ανέγερσής του, μπορούμε να αντιληφθούμε κυρίως τις βλέψεις αλλά και την στρατηγική της

¹⁵⁶ «Σημείωμα: Περί των ...», ό.π., σ. 113

¹⁵⁷ «Σημείωμα: Περί των ...», ό.π., σ. 114

¹⁵⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.8.1904

¹⁵⁹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 17.10.1900

¹⁶⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 2.4.1899

¹⁶¹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 23.7.1895

¹⁶² Εφ. *Άνδρος*, 15.4.1887

οικογένειας Εμπειρικού για την επάνοδό της στα πολιτικά πράγματα του νησιού αλλά και της κεντρικής πολιτικής μετά τον «βίαιο» εκτοπισμό του 1875.

Η μελέτη περίπτωσης του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου

Η πρώτη αναφορά για την πρόθεση της ίδρυσης Νοσοκομείου στην Άνδρο, σε οικόπεδο, το οποίο ζητούσε από το Δήμο Άνδρου, γίνεται από τον Κωνσταντίνο Α. Εμπειρικό, στο μεσοδιάστημα¹⁶³ μεταξύ των Δημοτικών και των Βουλευτικών εκλογών του 1879. Η πρόθεσή του αυτή, αρχικά απορρίφθηκε από το Δημοτικό Συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχε και ο ίδιος ως Δημοτικός Σύμβουλος, με την αιτιολογία ότι ο Δήμος, δεδομένης τις οικονομικής του δυσχέρειας, δεν θα μπορούσε να καλύψει τα έξοδα της λειτουργίας του, τα οποία σύμφωνα με τις εκτιμήσεις θα υπερέβαιναν τις 5,000 δραχμές ετησίως. Εκείνη, η πρώτη πρόθεση του Κ. Εμπειρικού για την ίδρυση Νοσοκομείου, εμπεριείχε την εναλλακτική πρόταση, σε περίπτωση απόρριψης της πρώτης πρότασης, τα χρήματα να δοθούν υπέρ της ανάπτυξης και της συντήρησης του υπάρχοντος υδραγωγείου στην πόλη, έργο το οποίο τελικά θα φέρουν εις πέρας, μετά τον θάνατό του, όπως προαναφέρθηκε, οι υιοί του, ανεξάρτητα από την τύχη του Νοσοκομείου.

Η επόμενη αναφορά για την πρόθεση της ανέγερσης του Νοσοκομείου, βρίσκεται εν τω μέσω της προεκλογικής περιόδου των βουλευτικών εκλογών του 1879, προσδίδοντάς της μια πολιτική χροιά μέσα από δημοσίευμα στην προσκείμενη σε αυτόν εφημερίδα «Συζήτησις».¹⁶⁴ Σε αυτό το δημοσίευμα γίνεται αναλυτικότερος λόγος γύρω από την πρόθεσή του Κ. Εμπειρικού, καθώς μαθαίνουμε ότι πρότεινε την ανέγερση επαρχιακού Νοσοκομείου αλλά και τη συντήρησή του, παρέχοντας ένα ποσό της τάξης των 500 λιρών.

Ακολουθεί μια σχεδόν διετής σιωπή αναφορικά με το ζήτημα του Νοσοκομείου, η οποία διακόπτεται κατά τις εκλογές του 1881. Μια εβδομάδα μετά την προκήρυξη των εκλογών του 1881, ο Κ. Εμπειρικός κοινοποιεί επιστολή του¹⁶⁵ στο Δήμαρχο Άνδρου, Γεώργιο Πούμπουρα, η οποία μπορεί να χαρακτηριστεί, πέραν του σαφούς εργαλειακού της χαρακτήρα, καθώς κοινοποιείται κατά τη διάρκεια του προεκλογικού αγώνα, ως άλλο ένα επεισόδιο της μεταξύ τους σύγκρουσης. Άλλωστε, η σύγκρουσή των δύο ανδρών, αφορά κυρίως τις εκλογές και τα όρια της πολιτικής τους εμβέλειας και παρέμβασης. Σε αυτήν την επιστολή, ο Κ. Εμπειρικός επανέρχεται με πιο συγκεκριμένες προτάσεις, αλλά και με έναν πιο επιτακτικό χαρακτήρα. Αρχικά, θέτει ως προϋπόθεση την απόδοση της επωνυμίας «Εμπειρίκειο» στο

¹⁶³ Εφ. Άνδρος, 30.6.1879

¹⁶⁴ Εφ. Συζήτησις, 15.9.1879

¹⁶⁵ Εφ. Συζήτησις, 28.11.1881

Νοσοκομείο, ενώ παράλληλα ζητά την χορήγηση σε αυτόν, του δημοτικού χώρου του παλαιού λοιμοκαθαρητηρίου της Χώρας, καθώς αυτό βρισκόταν σε αχρησία, στην περιοχή «Νειμποριά». Ο χώρος ήταν κατ' αυτόν κατάλληλος για την ανέγερση Νοσοκομείου καθώς ήταν αρδεύσιμος και υδρεύσιμος, γεγονός το οποίο μπορούσε να εξυπηρετήσει και την δημιουργία κήπου για τον προαυλισμό των νοσηλευόμενων γύρω από αυτόν. Στην ίδια επιστολή αναφέρεται η ανάγκη της ίδρυσης του Νοσοκομείου, σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης και παρακμής για το νησί, με όλο και περισσότερους ναυτικούς να χάνουν τις δουλειές τους. Ο Κ. Εμπειρικός αναφέρεται στην κρίση, η οποία έπληττε την ιστιοφόρο ναυτιλία και η που σταδιακά θα επέφερε και τον μετασχηματισμό τις ναυτιλίας, με την μετάβαση στα ατμόπλοια. Η παραπάνω αναφορά επιβεβαιώνει και την ηγετική του θέση για το ναυτικό στοιχείο της Άνδρου, στο πλαίσιο της μακράς σύγκρουσης του ναυτικού στοιχείου με τις παραδοσιακές δομές εξουσίας στο νησί. Άλλωστε, οι εκλογές του 1881 θα είναι αυτές, οι οποίες θα στιγματιστούν από την παρέμβαση των πλοιάρχων του υπέρ της υποψηφιότητάς του στις εκλογές.

Αυτή η πρόθεση της δωρεάς του Κ. Εμπειρικού προσλαμβάνεται με μεγάλη καχυποψία από την αντιπολιτευόμενη εφημερίδα «*Άνδρος*».¹⁶⁶ Αρχικά, τονίζεται η χρονική στιγμή στην οποία εκφράστηκε η πρόθεση της δωρεάς, δηλαδή το μέσο του προεκλογικού αγώνα. Παράλληλα, η εφημερίδα φέρνει στο προσκήνιο και μια ακόμα οπτική. Όπως αναφέρεται, το δημοτικό οικόπεδο που ζητούσε να του παραχωρηθεί ο Κ. Εμπειρικός κοστολογείτο περίπου στις 8.000 δραχμές, ποσό το οποίο θα «αυξανόταν δραματικά» με την υλοποίηση των σχεδίων κατασκευής του νέου λιμανιού · μια συζήτηση η οποία ήταν εν εξελίξει για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, με αποτέλεσμα το ποσό της δωρεάς -η εφημερίδα αναφέρει 20.000 γαλλικά φράγκα-, να είναι εντέλει μικρότερο από την δυνητική / μελλοντική αξία του οικοπέδου. Τα επιχειρήματα αυτά αποκτούν μεγαλύτερη βάση, αν ιδωθούν σε ένα πλαίσιο προεκλογικής σύγκρουσης, στο βαθμό που η πρόθεση της δωρεάς κινητοποιεί ένστικτα καχυποψίας. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται και η απόρριψή της από την αντίπαλη εφημερίδα, θεωρώντας την ίδρυση Νοσοκομείου περιττή, απαντώντας στην αναφορά του Κ. Εμπειρικού σχετικά με τις ναυτικούς που πιέζονταν από τον μετασχηματισμό τις ναυτιλίας ως μη αντιπροσωπευτική για την πραγματικότητα του νησιού. Στο ίδιο φύλλο αντιπροτείνεται η ανέγερση Γυμνασίου, το οποίο θα ανέκοπτε αφενός την «εξαγωγή υπηρετιών» και αφετέρου τον καταναγκασμό των μαθητών να μεταναστεύουν στη Σύρο για να συνεχίσουν τις Γυμνασιακές σπουδές τους, με έξοδα που επιβάρυναν το νησί.

¹⁶⁶ Εφ. *Άνδρος*, 2.12.1881

Το δημοτικό συμβούλιο τελικά φαίνεται να απέρριψε¹⁶⁷ την πρόταση του Κ. Εμπειρικού, αναφορικά με το ζήτημα της απόδοσης του χώρου που επιζητούσε. Αντίθετα, αντιπρότεινε την ανάθεση του ζητήματος της εξεύρεσης του χώρου σε επιτροπή, η οποία θα αποτελείτο από δύο ιατρούς και έναν μηχανικό. Αυτοί, αφού ο Κ. Εμπειρικός θα είχε αποφασίσει το ποσό του κληροδοτήματος που προτίθετο να χορηγήσει, θα υποδείκνυαν τον κατάλληλο χώρο στον οποίο θα μπορούσε να ανεγερθεί το Νοσοκομείο, γεγονός βέβαια το οποίο δεν προχώρησε περαιτέρω λόγω της άρνησης του διαθέτη. Άλλωστε, στα ευεργετήματα δεν συνηθιζόταν η επιβολή όρων στον διαθέτη αλλά κατά βάση το αντίθετο.¹⁶⁸ Το παραπάνω επεισόδιο καταδεικνύει ακριβώς την διαφορετική θέση ισχύος στην οποία τη δεδομένη στιγμή βρισκόταν ο Κ. Εμπειρικός από τη μια και ο Γ. Πούμπουρας από την άλλη.

Την όποια εξέλιξη αναφορικά με το ζήτημα του Νοσοκομείου, ανέκοψε πιθανότατα η κλονισμένη υγεία του Κ. Εμπειρικού και η επιβεβλημένη αποχώρησή του από την ενεργό πολιτική. Η πρόθεση της ανέγερσης του Νοσοκομείου δεν επανέρχεται εκ νέου στον Τύπο του νησιού, μέχρι και την εκδημία του Κωνσταντίνου Εμπειρικού τις 29.9.1884.¹⁶⁹ Το άνοιγμα της διαθήκης του¹⁷⁰, έξι μήνες αργότερα, κατά το 1885 επαναφέρει το ζήτημα της ανέγερσης ιδρύματος, το οποίο αναφέρεται ως πτωχοκομείο – γηροκομείο. Σε αυτό το σημείο οφείλει να τονιστεί, ότι η αλλαγή της ονομασίας του ιδρύματος από νοσοκομείο σε πτωχοκομείο, δεν συνιστά απαραίτητα και αλλαγή του λειτουργικού του ρόλου, καθώς το νοσοκομείο και η φτώχεια, ταυτίζονταν κατά τον 19^ο αιώνα, με τους οικονομικά ισχυρότερους να επιλέγουν την νοσηλεία κατ' οίκον και τελικά μόνο τους «φτωχούς» να νοσηλεύονται. Με βάση τη διαθήκη του, ο Κ. Εμπειρικός αφήνει υπέρ της ανέγερσης του «Εμπειρικού Γηροκομείου», κληροδότημα ύψους 75.000 δραχμών, καθώς και πρόσθετες καταθέσεις ύψους 35.000 δραχμών στην Εθνική Τράπεζα για δεκαετή τοκισμό, από τον οποίο θα επωφελούνταν, πέραν του ιδρύματος και οι ναοί της Άνδρου. Ο υιός του Κ. Εμπειρικού, Λεωνίδας Κ. Εμπειρικός με επιστολή του¹⁷¹, δηλώνει ότι προτίθεται να εκπληρώσει την επιθυμία του πατέρα του· διαθέτοντας τις 15.000 δραχμές από το κληροδότημα των 75.000 δραχμών, με τις υπόλοιπες 60.000 να κατατίθενται σε τράπεζα, με τόκο 6%, για δέκα χρόνια, ώστε το ποσό να καταστεί επαρκές για τη λειτουργία γηροκομείου, και τη διατροφή των απόρων γερόντων του Δήμου.

¹⁶⁷ Εφ. Άνδρος, 2.12.1881

¹⁶⁸ Βασιλική Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς», στο *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, επιμέλ. Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006, σ. 86 – 87

¹⁶⁹ Εφ. Άνδρος, 5.10.1884

¹⁷⁰ Εφ. Άνδρος, 4.5.1885

¹⁷¹ Εφ. Άνδρος, 16.5.1885

Εντούτοις, οι παραπάνω εξελίξεις δεν επέλυαν το ζήτημα της εύρεσης κατάλληλου χώρου, το οποίο παρέμενε ακόμα ανοικτό, με την εφημερίδα να εμμένει στα περί της ανάγκης ίδρυσης γυμνασίου και όχι γηροκομείου.

Οι εξελίξεις στο ζήτημα της εύρεσης του χώρου παρέμειναν στατικές για τα επόμενα χρόνια, παρά τις πιέσεις της οικογένειας Εμπειρικού. Σε επιστολή του, στα τέλη του 1886 ο Νικόλαος Κ. Εμπειρικός, ο οποίος ήταν από κοινού με τον αδελφό του Λεωνίδα, επιφορτισμένος με το έργο της ανέγερσης, κατήγγειλε την σταθερή άρνηση του Δήμου στο αίτημά τους για την παραχώρηση του χώρου του λοιμοκαθατηρίου. Σε αυτήν την επιστολή, τόνιζε ότι αυτή η άρνηση καθυστερούσε την παραγγελία των υλικών κατασκευής, ενώ παράλληλα επέμεινε στο γεγονός ότι τα χρήματα έχουν κατατεθεί ήδη στην τράπεζα και τοκίζονται, πράγμα το οποίο δείχνει και την αποφασιστικότητα της οικογένειας Εμπειρικού για την ολοκλήρωση του έργου, σε ένα βαθμό που σχεδόν παρακάμπτει συμβολικά την άρνηση του Δήμου. Σε αντίστοιχες πιέσεις προέβη και ο Αλκιβιάδης Κ. Εμπειρικός, σε επίσκεψή του στην Άνδρο, αιτούμενος την απόδοση του χώρου του λοιμοκαθατηρίου.¹⁷²

Ο Λεωνίδας Κ. Εμπειρικός, θέλοντας να κατευνάσει τη σταθερή άρνηση του Δήμου να παραχωρήσει το χώρο, αλλά και το επιχείρημα ότι ο Δήμος ήταν ανήμπορος να καλύψει τα έξοδα λειτουργίας του Γηροκομείου, εκπροσωπώντας τους αδελφούς του και το κληροδότημα του πατέρα του, ζήτησε από το Δήμο την απόδοση έκτασης μέσα στον αστικό ιστό της Χώρας. Σε περίπτωση απόρριψης αυτού του αιτήματος, δήλωσε την πρόθεσή της οικογένειας να αγοράσει έκταση,¹⁷³ κοντά στο παλαιό λοιμοκαθατήριο, η οποία είχε κοινά χαρακτηριστικά, (ύδρευση – και άρδευση) με τον περίβολο του λοιμοκαθατηρίου που διεκδικούσε. Ακόμα, αναφέρθηκε στην πρόθεση της οικογένειας Εμπειρικού να καλύπτει το σύνολο των λειτουργικών αναγκών της λειτουργίας του ιδρύματος. Ο Δήμος, το ίδιο διάστημα, ως απάντηση φαίνεται να αντιπρότεινε στην οικογένεια, την παραχώρηση οικοπέδου μέσα στην πόλη¹⁷⁴ πράγμα το οποίο η οικογένεια Εμπειρικού φαίνεται να αρνήθηκε, σε μια πρώτη φάση. Η επαναφορά του ζητήματος της ανέγερσης του ιδρύματος από την οικογένεια Εμπειρικού, κατά το 1890, έτος το οποίο συμπίπτει με την λήξη της θητείας του Χαρίλαου Τρικούπη, και τις εκλογές του 1890¹⁷⁵, αλλά και η υπερδεκαετής καθυστέρηση της διευθέτησής του, η οποία είχε μείνει ουσιαστικά στο αρχικό στάδιο, χωρίς ουσιαστικές εξελίξεις, δημιούργησε καχυποψίες για τους σκοπούς της οικογένειας Εμπειρικού, οι οποίες εργαλειοποιήθηκαν στο

¹⁷² Εφ. Άνδρος, 26.3.1887

¹⁷³ Εφ. Άνδρος, 30.6.1890

¹⁷⁴ Εφ. Άνδρος, 7.7.1890

¹⁷⁵ Μπάλλα, ό.π., σ. 103

πλαίσιο του προεκλογικού λόγου. Στις βουλευτικές εκλογές του 1890, υποψήφιος ήταν ο υιός του Κ. Εμπειρικού, Επαμεινώνδας, για τον οποίο βέβαια θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω, οπότε στο πλαίσιο του αντιπολιτευτικού λόγου¹⁷⁶, η υποψηφιότητά του, από την πρώτη στιγμή, συνδέθηκε με την επαναφορά του ζητήματος της ανέγερσης του Γηροκομείου.

Τελικά, το ζήτημα του χώρου θα επιλυθεί λίγους μήνες αργότερα, με τον χρόνο ανακοίνωσης να ταυτίζεται με την προεκλογική περίοδο των δημοτικών εκλογών του 1891, στις οποίες άλλωστε, ο Λεωνίδας Κ. Εμπειρικός ήταν υποψήφιος δημαρχικός πάρεδρος. Όπως αναφέρεται σε δημοσίευμα, η οικογένεια Εμπειρικού, μετά τις πιέσεις του ευρισκόμενου στην Βραΐλα- Αλκιβιάδη Κ. Εμπειρικού στο Υπουργείο¹⁷⁷, (η ιδιότητα του οποίου Υπουργείου δεν αναφέρεται στον Τύπο) φαίνεται να παρέκαμψε τον Δήμο Άνδρου στο ζήτημα της απόδοσης του χώρου, υποχρεώνοντας τον Δήμο να αποδεχθεί την δωρεά με ευχαριστήριο ψήφισμα και την παράλληλη ανακήρυξη των αδελφών Εμπειρικού (Λεωνίδα, Νικόλαο, Επαμεινώνδα, Γεώργιο και Αλκιβιάδη) ως μεγάλους ευεργέτες του Δήμου.¹⁷⁸ Ο χώρος που επελέγη δεν αφορούσε το παλαιό λοιμοκαθαρτήριο ούτε τον ευρύτερο χώρο της περιοχής του Νειμποριού. Αποφασίστηκε τελικά, το Ίδρυμα να αναγερθεί σε οικοπέδο που παραχωρήθηκε από το Δήμο στις τότε παρυφές της Χώρας. Γενικά, είναι αδύνατο να εξετάσουμε αυτοτελώς την οριστική επιλογή του χώρου για την ανέγερση του Ιδρύματος, καθώς αυτή αποτέλεσε κομμάτι μιας ευρύτερης παρέμβασης μετασχηματισμού του αστικού ιστού, η οποία συγκροτούσε μια μεγαλύτερη εικόνα.

Αρχικά, είναι αρκετά πιθανό, η λογική που τελικά υπαγόρευσε την υπαναχώρηση της οικογένειας Εμπειρικού, από την τοποθεσία του πρώην Λοιμοκαθαρηρίου του Νειμποριού, να σχετίζεται και με την απομάκρυνση του ορίζοντα της κατασκευής του λιμανιού της Χώρας από την τοποθεσία του Νειμποριού. Η συζήτηση γύρω από τον τόπο και τον τρόπο κατασκευής καινούργιου λιμανιού που θα ανταποκρινόταν στις νέες συνθήκες¹⁷⁹ που γεννούσε ο μετασχηματισμός της ναυτιλίας, είναι μακρά και αποκτά νέο περιεχόμενο κατά την περίοδο ανάπτυξης της ατμοκίνητου ναυτιλίας, ενώ αποτελεί και σημαντική πηγή τοπικών συγκρούσεων.¹⁸⁰ Συνεπώς, η πρόθεση της κατασκευής του Ιδρύματος εκεί, χωρίς το λιμάνι,

¹⁷⁶ Εφ. Άνδρος, 4.10.1890

¹⁷⁷ Εφ. Άνδρος, 3.7.1891

¹⁷⁸ Εφ. Άνδρος, 19.7.1891

¹⁷⁹ Εύη Παπαγιαννοπούλου, «Η αναγκαιότητα ναυτιλιακών υποδομών: Η διώρυγα της Κορίνθου», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Λύντια Τρίχα και Καίτη Τσίχλη – Αρώνη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 285 – 292

¹⁸⁰ Εφ. Άνδρος, 6.1.1886

πιθανότατα, θα κατέλγη να έχει έναν «μειωμένο συντελεστή συμβολικού βάρους», άρα και σε κάποιο βαθμό, μικρότερη ωφέλεια και αναγνώριση για την πράξη της οικογένειας.

Τις εργασίες ανέλαβε ο εργολάβος – αρχιτέκτονας Ιωάννης Μαμάης και το έργο φαίνεται να ολοκληρώνεται το 1895. Το τελικό του κόστος υπολογίστηκε περίπου στις 150.000 δραχμές¹⁸¹ και καλύφθηκε κατά κύριο λόγο από το κληροδότημα που είχε αφήσει ο Κωνσταντίνος Α. Εμπειρικός (το οποίο τοκίζοταν σε αυτό το μακρύ χρονικό διάστημα), αλλά και από πρόσθετες δωρεές της οικογένειας Εμπειρικού· με τα μεγαλύτερα ποσά να δίνονται από τους υιούς του Κωνσταντίνου Α. Εμπειρικού¹⁸². Αξιοσημείωτη υπήρξε και η συνεισφορά άλλων, κατά βάση ναυτικών, οικογενειών του νησιού.

Το ίδρυμα αποτελείτο από δύο πτέρυγες.¹⁸³ Η πρώτη αφορούσε το Γηροκομείο και η δεύτερη το Νοσοκομείο. Το εξοπλισμένο, για τα μέτρα της εποχής, Νοσοκομείο αλλά και η διαρκής ενίσχυσή του εξοπλισμού του και κατά επόμενα χρόνια, μέσα από στοχευμένες δωρεές¹⁸⁴, αποτελείτο από δύο μεγάλες αίθουσες οι οποίες θα φιλοξενούσαν τους ασθενείς. Υπήρχε πρόνοια για την διάκριση των δύο φύλων, όπου για την νοσηλεία των γυναικών ήταν διαθέσιμη μια αίθουσα με δέκα εξοπλισμένες κλίνες, ενώ για τη νοσηλεία των ανδρών υπήρχε ξεχωριστή αίθουσα με χωρητικότητα δεκαπέντε κλινών. Η πτέρυγα του Νοσοκομείου, παράλληλα, φιλοξενούσε φαρμακείο, τα γραφεία των ιατρών καθώς και ειδικά διαμορφωμένο χώρο στον οποίο θα διενεργούνταν νεκροψίες. Η δεύτερη πτέρυγα, αυτή του Γηροκομείου¹⁸⁵, είχε δώδεκα δωμάτια και τα αφοδευτήριά τους, ενώ ήταν αυστηρά διαχωρισμένη από την πτέρυγα του Νοσοκομείου, μέσω των γραφείων της Διεύθυνσης. Ακόμα, περιλάμβανε και υπόγεια στα οποία βρίσκονταν τα μαγειρεία και οι αποθήκες.

Η λειτουργία του ιδρύματος, ορίστηκε από καταστατικό αποτελούμενο από 14 άρθρα¹⁸⁶, το οποίο εγκρίθηκε από το Βασιλιά Γεώργιο Α΄, με διάταγμα «Περί εγκρίσεως τις συστάσεως Γηροκομείου και Νοσοκομείου υπό την επωνυμία *«Εμπειρίκειον Γηροκομείον και Νοσοκομείον»*. Σύμφωνα με το καταστατικό, ο σκοπός του ιδρύματος ήταν *«ή έν αύτῳ περίθαλψις καὶ διατροφή τῶν ἐνδεῶν καὶ ἀνίκανων πρὸς τὸ ἐργάζεσθαι γερόντων καθὼς καὶ ἡ νοσηλεία τῶν ἄπορων Ἀνδρίων»*. Το καταστατικό όριζε ότι, το ίδρυμα θα διοικείται από πενταμελές αδελφάτο, η θητεία του οποίου θα ήταν πενταετής. Αναφορικά με τη συγκρότηση

¹⁸¹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 27.10.1895

¹⁸² Εμπειρικός, ό.π., σ. 79

¹⁸³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 27.10.1895

¹⁸⁴ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 16.5.1907

¹⁸⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 27.10.1895

¹⁸⁶ *Καταστατικόν του εν Άνδρω Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου* (Αθήνα: Τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη, 1900).

του αδελφάτου, τρία από τα μέλη του θα έπρεπε να προέρχονται από την οικογένεια Εμπειρικού, ενώ ένα από αυτά τα τρία όφειλε να έχει άμεση καταγωγή από το κομμάτι της οικογένειας του ευεργέτη Κωνσταντίνου Α. Εμπειρικού, το οποίο είχε και την υποχρέωση να καταθέτει στο αδελφάτο ονόματα από την ευρύτερη οικογένεια των Εμπειρικών για τη συμπλήρωση των άλλων δύο θέσεων αλλά και να καταδεικνύει τον διάδοχό του στην προεδρία. Οι υπόλοιπες δύο θέσεις θα καλύπτονταν σταθερά από τον Δήμαρχο Άνδρου και τον Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου.¹⁸⁷ Σε αυτό το σημείο, πρέπει να αναφερθεί το γεγονός ότι την περίοδο που συντάχθηκε το καταστατικό και ξεκίνησε το ίδρυμα τη λειτουργία του, τον Αύγουστο του 1900,¹⁸⁸ Δήμαρχος Άνδρου ήταν ο Γεώργιος Κ. Εμπειρικός,¹⁸⁹ ενώ τις υπόλοιπες θέσεις κάλυπταν οι Νικόλαος Αντ. Εμπειρικός, ο οποίος ορίστηκε πρόεδρος του Ιδρύματος, ο Νικόλαος Ματθ. Εμπειρικός, ο Ζάνες Εμπειρικός και ο -μόνος μη Εμπειρικός- Λορέντζος Καϊρης,¹⁹⁰ συγκροτώντας μια, με προσδοκίες διάρκειας, εικόνα απόλυτου ελέγχου και επιβολής της οικογένειας Εμπειρικού πάνω στο Ίδρυμα.

Ο άξονας των συμβολισμών

Η συγκρότηση του Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου, πέρα από την προφανή πρακτική διάσταση, αυτή της πατερναλιστικής διαχείρισης της ένδειας και της αδυναμίας αυτοσυντήρησης των κατοίκων, επιτελεί παράλληλα μια ίσως σημαντικότερη λειτουργία, εάν ιδωθεί στο επίπεδο των συμβολισμών. Αρχικά, είναι μεγάλης σημασίας η λογική της κατασκευής του ιδρύματος στο συγκεκριμένο σημείο, μια επιλογή η οποία εμπεριέχει την πρακτική αλλά και τη συμβολική μετατόπιση του ίδιου του κέντρου της πόλης,¹⁹¹ ειδικά αν δοθεί έμφαση στην προαναφερθείσα διαδρομή των συζητήσεων για την εύρεση του χώρου. Σε μια μεταμοντέρνα ανάγνωση, η «μάχη» για την εύρεση της τοποθεσίας του Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου, αφορά την σύγκρουση για τον αστικό έλεγχο και την εμπέδωση της αστικής ισχύος στο νησί. Αντίστοιχα, η διαδικασία προς την υπέρβαση των εμποδίων και τελικά η ανέγερσή του πρακτικά συμπυκνώνει τη διαδικασία πολιτικής ανόδου της οικογένειας Εμπειρικού.

Το «φαραωνικό», για τα μέτρα της πόλης, νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, οικοδόμημα το οποίο θα αποτελεί μέχρι και σήμερα το μεγαλύτερο κτίριο του νησιού, θα διαδραματίσει

¹⁸⁷ *Καταστατικόν του εν Άνδρω ...*, ό.π., σ. 4-5

¹⁸⁸ Εφ. Άνδρος, 9.8.1900

¹⁸⁹ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 186 - 188

¹⁹⁰ Καϊρείος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Δ. Π. Πασχάλη, φακ. 251, «Φιλανθρωπία»

¹⁹¹ Βασιλόπουλος, ό.π., σ. 53 – 55

από την αρχή έναν μνημειακό ρόλο, ταυτιζόμενο με το αφήγημα του εκσυγχρονισμού και θα λειτουργήσει ως μια εικονοποιημένη παράσταση της ιδεολογικής λειτουργίας του.¹⁹² Η πλατεία, η οποία θα ονομαστεί τιμητικά πλατεία «Εμπειρικού», συνόδευσε την κατασκευή του Ιδρύματος και θα αποτελέσει αντίστοιχα την μεγαλύτερη πλατεία του νησιού. Σταδιακά, μέσω της δωρεάς από την οικογένεια Εμπειρικού, του κτιρίου στο οποίο θα στεγαστεί αργότερα το Δημαρχείο, καθώς και της ανέγερσης του Εμπειρικού Γυμνασίου κατά τη δεκαετία του 1920, η πλατεία θα γίνει, και από άποψη σημασίας, η κεντρική πλατεία της Χώρας της Άνδρου καθώς θα συγκεντρώνει το σύνολο της διοίκησης του Δήμου.

Η οικογένεια Εμπειρικού πλέον, είναι σε θέση, ανατρέποντας τους υπάρχοντες σχεδιασμούς, όπως προαναφέρθηκε, να υπερβεί το δημοτικό σχεδιασμό και να επιβληθεί στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η πόλη και η δημόσια υπόστασή της. Στο «νέο» πολεοδομικό σχέδιο, στη διαδικασία της αστικοποίησης, η ισχύς της οικογένειας Εμπειρικού είναι το επίκεντρο του νησιού, με την πόλη της Άνδρου να ξεκινάει από το Εμπειρικό Γηροκομείο και Νοσοκομείο και να καταλήγει, με μια πλακοστρωμένη ευθεία οδό (δωρεά της οικογένειας Εμπειρικού), στις οικίες της οικογένειας Εμπειρικού, στην θέση του «Ενετικού παλαιού Κάστρου». Με έναν τρόπο, η αρχή και το τέλος της ορίζεται από την οικογένεια Εμπειρικού και την έκταση της ισχύος της. Άλλωστε, ως συνέπεια των παραπάνω, θα αποδοθούν τα ονόματά τους στους κεντρικότερους δρόμους της Χώρας· ο κεντρικός πλακόστρωτος δρόμος θα ονομαστεί «Οδός Γεωργίου Κ. Εμπειρικού» ενώ οι Αλκιβιάδης και Επαμεινώνδας θα τιμηθούν αποδίδοντας τα ονόματά τους σε παρακείμενους δρόμους· πάντοτε στο κέντρο της πόλης και πλησίον του Γηροκομείου.

Ο ευεργετισμός αποτέλεσε για την οικογένεια Εμπειρικού, έναν χώρο επενδυτικής στρατηγικής, ο οποίος μπορούσε να ρευστοποιηθεί συμβολικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά¹⁹³, στο βαθμό βέβαια που τα παραπάνω είναι όψεις ενός ίδιου νομίσματος. Άρα με έναν τρόπο, αυτό που είναι πρακτικό ταυτόχρονα είναι και συμβολικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό. Σε αυτήν την θέση συνηγορούν και νεότερες ιστοριογραφικές¹⁹⁴ και κοινωνιολογικές - ανθρωπολογικές ερμηνείες και ερμηνευτικά εργαλεία που εγγράφουν την φιλανθρωπία σε ένα πλαίσιο συγκρότησης συμβολικού κεφαλαίου. Ως προς την πρακτική

¹⁹² Καθόλου άκριτος δεν μπορεί να θεωρηθεί ένας παραλληλισμός της συμβολικής διάστασης του «Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου» με το «Monumento Nazionale a Vittorio Emanuele» Βλ. David Atkinson και Denis Cosgrove, «Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870–1945», *Annals of the Association of American Geographers* 88, τχ. 1 (Μάρτιος 1998), σ. 28–49,

¹⁹³ Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών ...», σ. 61 – 88

¹⁹⁴ Θεοδώρου, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας ...», σ. 171 - 184

διάσταση, η ευεργετική παρέμβαση έρχεται ακριβώς να καλύψει τους τομείς οι οποίοι ακριβώς μπορούν να περιγραφούν με όρους προβλήματος ή ανεπάρκειας. Είναι γνωστό, ότι η οικογένεια Εμπειρικού ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τη ναυτιλία. Μεγάλο κομμάτι του ανδρικού πληθυσμού του νησιού, εργαζόταν ως ναυτικοί -χαμηλόβαθμοι και υψηλόβαθμοι- στις επιχειρήσεις της οικογένειας, ενώ αντίστοιχα μεγάλο ήταν και το ποσοστό των άνεργων ναυτικών, λόγω της παρακμής των ιστιοφόρων, όπως και των απόμαχων ναυτικών. Πρόκειται για μια εργασία με εξαιρετικά υψηλή θνησιμότητα αλλά και σημαντικά εργατικά ατυχήματα, με βραχυπρόθεσμες ή μακροπρόθεσμες συνέπειες. Για τους παραπάνω λόγους, η ίδρυση του «Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου», όντας η κορωνίδα της ευεργετικής δραστηριότητας της οικογένειας Εμπειρικού, έρχεται να αποτελέσει έναν άτυπο θεσμό «κοινωνικής ασφάλισης» και πρόνοιας προς τους «απόστρατους ναυτικούς» του νησιού· μια μορφή εταιρικής ευθύνης, χτισμένης σε μια ανισομερή αμοιβαιότητα, γεγονός το οποίο εν μέρει μπορεί να ερμηνεύσει και την προαναφερθείσα έμφυλη διάσταση που γίνεται ορατή στο μητρώο των τροφίμων του Ιδρύματος. Είναι ένα ίδρυμα το οποίο αφορά σχεδόν αποκλειστικά άνδρες,¹⁹⁵ κατά προέκταση ναυτικούς, οι οποίοι ακριβώς θεωρούσαν ως φυσικό τους εκπρόσωπο την οικογένεια Εμπειρικού. Με ένα τρόπο, το «Εμπειρίκειο Γηροκομείο» είναι ένα μνημείο, πέραν της πρακτικής ανταπόδοσης που προαναφέρθηκε, και συμβολικής ανταπόδοσης της οικογένειας προς αυτούς¹⁹⁶ ανανεώνοντας εις το διηνεκές μια ήδη υπάρχουσα σχέση.

Η πρόθεση της ανέγερσης του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου, από τον Κωνσταντίνο Α. Εμπειρικού, όσο ήταν εν ζωή, αλλά και η διαταγή που άφηνε στους υιούς του με τη διαθήκη του, συνδυάζεται με μια μεγάλη αύξηση των πράξεων ευεργετισμού που παρατηρείται ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1880. Συναρτώντας την ανέγερση του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου την με την διαρκώς αυξανόμενη οικονομική ισχύ της οικογένειας Εμπειρικού, η οποία ακριβώς καθιστά δυνατή ή και επιβεβλημένη, μια τόσο διευρυμένη δραστηριότητα, μπορεί να γίνει ορατή μια σύνδεση με την παγιωμένη συμπεριφορά της αστικής τάξης που πρακτικά επιβάλλει, και για λόγους γοήτρου και αναπαραγωγής της, τον ευεργετισμό.¹⁹⁷ Συμπληρωματικά όμως, μπορεί να ερμηνευτεί και ως μια διαδικασία αποκαθαρισμού των «παλαιών αμαρτημάτων» του Κ. Εμπειρικού, αλλά και της ευρύτερης οικογένειας του, η οποία και υλοποίησε την επιθυμία του, μετά τον

¹⁹⁵ Μπενέκη, *Η Ευποιία στην Άνδρο* ..., σ. 184 - 186

¹⁹⁶ Atkinson και Cosgrove, ό.π., σ. 39 – 45

¹⁹⁷ Θεοδώρου, «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες...» σ. 71

εξοστρακισμό της οικογένειας Εμπειρίκου από την πολιτική ζωή του νησιού. Η δημόσια μνήμη ως λειτουργία αποτελεί μια ενεργή και άρα διαρκώς μεταβαλλόμενη από το ιστορικό πλαίσιο συνθήκη, συνεπώς, το παρόν της εμπέδωσης της αστικής παρουσίας στο νησί από την οικογένεια Εμπειρίκου, μέσω του ευεργετισμού, είναι ικανό όχι μόνο να «γράψει» την ιστορία της πολιτικής της παρουσίας από την αρχή, αλλά και να θέσει νέα και πιο σταθερά θεμέλια, στα οποία θα στηριχθεί αυτή η πολυεπίπεδη ανέλιξη.

Η άνοδος

Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός (1858 – 1924)

Ο Επαμεινώνδας Κωνσταντίνου Εμπειρικός, γεννήθηκε στην Άνδρο το 1858. Εκεί, ολοκλήρωσε τις εγκύκλιες του σπουδές και δεδομένης της έλλειψης γυμνασίου στην Άνδρο, μετέβη στην Αθήνα για να ολοκληρώσει τη φοίτησή του στο Γυμνάσιο. Σπούδασε στη Νομική Σχολή του Εθνικού Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα. Στη συνέχεια, μετέβη στο Παρίσι όπου συνέχισε τις σπουδές του, σπουδάζοντας Οικονομικές και Πολιτικές Επιστήμες. Στο Παρίσι, εργάστηκε ως ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1880.¹⁹⁸

Κατά την παραμονή του στο Παρίσι, αλλά και αργότερα, δημοσίευσε σειρά από άρθρα οικονομικού και πολιτικού περιεχομένου, στο οικονομικό περιοδικό «*Οικονομική Επιθεώρησης*» -φιλολογική πλατφόρμα της φιλελεύθερης διανόησης¹⁹⁹-, άρθρα τα συχνά αναδημοσιεύονταν και στον τοπικό Τύπο της Άνδρου. Παράλληλα, συνέγραψε και πλούσια σειρά πολιτικών και οικονομικών διατριβών σε ελληνικά και γαλλικά²⁰⁰, οι οποίες στο σύνολο τους κυκλοφόρησαν και στην Άνδρο. Μεταξύ αυτών, βιβλία τα οποία σε μεγάλο βαθμό καθόρισαν την τύχη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, σε επίπεδο θεσμών, κυρίως λόγω του Υπουργείου Ναυτιλίας που θα αναλάβει αργότερα, όπως τα «Περί εμψυχώσεως της Ελληνικής Ναυτιλίας»²⁰¹ και «Περί της Ατμήρους ημών Ναυτιλίας»²⁰².

Στο πλαίσιο της οικογενειακής στρατηγικής της οικογένειας Εμπειρικού, ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, επελέγη να είναι αυτός ο οποίος θα ασχοληθεί με την πολιτική και τελικά θα καταφέρει να αναβιώσει²⁰³ την πολιτική παράδοση της οικογένειας, γεγονός το οποίο δικαιολογεί και τις επί μακρόν σπουδές του, αντίθετα με τους αδελφούς του οι οποίοι στο σύνολό τους ασχολήθηκαν αποκλειστικά με τις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας Εμπειρικού σε Άνδρο και Βράϊλα. Στη βάση αυτής της στρατηγικής, νυμφεύθηκε την Όλγα Κουμουνδούρου, κόρη του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, στο κόμμα του οποίου

¹⁹⁸ Εμπειρικός, ό.π., σ. 97 – 98

¹⁹⁹ Ιωάννης - Περικλής Παπαναγιώτου, «*Οικονομική σκέψη σε καιρούς κρίσης: Ελλάδα 1880-1910*», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, 2018, σ. 126

²⁰⁰ «Εκλιπόντες Άνδριοι: Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός», *Ανδριακόν Ημερολόγιον του Έτους 1925*, 1925, σ. 47–49.

²⁰¹ Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, *Περί εμψυχώσεως της ελληνικής ναυτιλίας*, Αθήνα, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, 1890

²⁰² Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, *Περί της ατμήρους ημών ναυτιλίας : Αι πρόοδοι και αι νέαι αυτής ανάγκαι*, Αθήνα Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, 1900

²⁰³ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 55

άλλωστε ο Κωνσταντίνος Εμπειρικός συμμετείχε ως υποψήφιος βουλευτής· πιθανότατα, σε ένα πλαίσιο συμβολικής κληρονομιάς του πολιτικού ονόματος της οικογένειας Κουμουνδούρου.

Η πρώτη του εμφάνιση στην πολιτική και κατ' επέκταση στις εκλογές γίνεται προς τα τέλη της δεκαετίας του 1880, ενώ από το 1892 έως και τη δεκαετία του 1920 εκλέγεται σχεδόν ανελλιπώς βουλευτής Άνδρου και στη συνέχεια βουλευτής Κυκλάδων, όταν πια ενοποιούνται οι εκλογικές περιφέρειες με την μεταρρύθμιση του εκλογικού νόμου. Κορυφαία στιγμή της πολιτικής του καριέρας, μπορεί να θεωρηθεί η ανάδειξή του σε Υπουργό Ναυτιλίας κατά το 1908, επί της κυβερνήσεως του Γεωργίου Θεοτόκη και το έργο του εκσυγχρονισμού του νομοθετικού πλαισίου της εμπορικής ναυτιλίας που ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε με δικές του πρωτοβουλίες το 1910.²⁰⁴

Παράλληλα, συμμετείχε στις ιδρυτικές πράξεις της Τράπεζας Αθηνών, το 1893, η οποία κυρίως συνδέθηκε με τη χρηματοδότηση της ελληνικής ναυτιλίας και τη μετάβασή της στον ατμό, ως ένας εκ των κεφαλαιούχων που εγγυήθηκαν την ίδρυσή της ενώ παρέμεινε για πολλά χρόνια Διευθύνων σύμβουλός της.²⁰⁵ Επιπρόσθετα, αποτέλεσε, είτε από κοινού με τους αδελφούς του είτε κατά μόνας, έναν από τους σημαντικότερους ευεργέτες της Άνδρου, πράξεις για τις οποίες σε συνδυασμό με την πολιτική του σταδιοδρομία τιμήθηκε με τον «Χρυσόν Σταυρόν του Σωτήρος» κατά το 1906.²⁰⁶ Πεθαίνει στην Αθήνα το 1924, ενώ την πολιτική του κληρονομιά ανέλαβε να συνεχίσει ο υιός του Αλέξανδρος Εμπειρικός – Κουμουνδούρος.

Η αναβίωση της πολιτικής παράδοσης

Πιάνοντας το νήμα από το θάνατο του Κωνσταντίνου Α. Εμπειρικού, έως και τη δυναμική είσοδο του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού στην πολιτική, λίγα χρόνια αργότερα, μέσω της διαδικασίας συγκρότησης σταθερότερων βάσεων, όπως προαναφέρθηκε, το πολιτικό σκηνικό στο νησί παρέμενε, κατά κύριο λόγο, στατικό, με την παγιωμένη εξουσία των παλαιών αρχοντικών οικογενειών να παραμένει αδιαμφισβήτητη, παρά τις ρωγμές που είχαν σημειωθεί. Εάν όμως μπορεί να παρατηρηθεί κάτι, αυτό είναι το διαρκώς αυξανόμενο ενδιαφέρον του νησιού -τουλάχιστον όπως καθρεπτίζεται μέσω του Τύπου-, για τις πολιτικές εξελίξεις στο εθνικό πολιτικό επίπεδο. Μέσω του Τύπου, μπορούμε να δούμε, τη συγκρότηση του

²⁰⁴ Theotokas και Harlaftis, ό.π., σ. 147 - 148

²⁰⁵ «Εκλιπόντες Ανδρίοι: Επαμεινώνδας Κ...», σ. 47 - 49

²⁰⁶ Εμπειρικός, *Η Ιστορία της Οικογένειας Εμπειρικών...*, σ. 93

δικομματισμού και των διακυβευμάτων που αυτός έφερε στο προσκήνιο, προφανώς πάντοτε διαμεσολαβημένων από τις τοπικές συνθήκες. Βέβαια, η διακοπή της έκδοσης της εφημερίδας «*Συζήτησις*²⁰⁷» νωρίτερα κατά το 1884, αφήνει το νησί με μοναδική εφημερίδα την «*Άνδρος*», η οποία κρατά μια συνεπή τρικουπική στάση, με αποτέλεσμα να είναι κάπως δυσδιάκριτη η πόλωση στο πολιτικό επίπεδο, αφού κυρίως προβάλλονται οι στηριζόμενοι τρικουπικοί βουλευτές, παράλληλα με τις σταθερές τοπικές της προτιμήσεις.

Στον δρόμο προς τις εκλογές του 1885, λείπουν σχεδόν ολοκληρωτικά οι πολιτικές αναφορές στην οικογένεια Εμπειρικού. Οι αναφορές που κυριαρχούν, σχετικά με τους Εμπειρικούς, είναι αυτές οι οποίες είτε αφορούν την πυκνή φιλανθρωπική δραστηριότητα η οποία είχε ξεκινήσει να εντείνεται σε αυτήν την περίοδο, αλλά και τις αργά αλλά σταθερά αυξανόμενες αγορές ατμόπλοιων.²⁰⁸ Το 1882 είχε ήδη αγοραστεί το πρώτο ατμόπλοιο «Σκαρμαγκάς» από τον Βασίλειο Λ. Εμπειρικό, ενώ ένα χρόνο αργότερα εισήλθε και η στενή οικογένεια των υιών του Κ. Εμπειρικού στο χώρο της ατμοπλοΐας, αγοράζοντας το ατμόπλοιο «Εμπειρικός²⁰⁹». Παράλληλα, με την σταδιακή μετάβαση στην ατμοπλοΐα συνεχίζονται και οι ακμάζουσες επιχειρηματικές δραστηριότητες της οικογένειας στον εμπορικό οίκο των Εμπειρικών στη Βραΐλα.

Λίγους μήνες πριν τον θάνατο του Κ. Εμπειρικού, και πιο συγκεκριμένα κατά την ανακοίνωση του θανάτου της συζύγου του, Ανδριανώς Εμπειρικού, προαναγγέλλεται²¹⁰ η μελλοντική είσοδος του Επαμεινώνδα Εμπειρικού στην πολιτική, ο οποίος κατά τη δεδομένη στιγμή βρίσκεται ακόμα στο Παρίσι, όπου και ολοκληρώνει τις σπουδές του, εργαζόμενος παράλληλα στην πρεσβεία. Η παραπάνω αναφορά, περί της πολιτικοποίησης του Ε. Εμπειρικού, θα επιβεβαιωθεί λίγους μήνες αργότερα. Ο θάνατος του Κ. Εμπειρικού, φέρνει σειρά αφιερωμάτων στον τοπικό Τύπο, όπου σε ένα αφιέρωμα σε αυτόν και στην πολιτική και οικονομική σταδιοδρομία του, ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός αναφέρεται ως ο συνεχιστής της κληρονομίας του πατέρα του.²¹¹ Ουσιαστικά, ο θάνατος του πατέρα του, Κ. Εμπειρικού, ο οποίος τον φέρνει στο νησί για κάποιο χρονικό διάστημα, φαίνεται να αποτελεί την αφορμή για την αφετηρία της αρθρογραφικής του σταδιοδρομίας στον τοπικό Τύπο. Η εφημερίδα «*Άνδρος*» αποδέχεται το σύνολο των άρθρων του, τα οποία και δημοσιεύει πάντοτε ως πρωτοσέλιδα, ενώ συχνά αυτά είτε αυξάνουν και τον συνηθισμένο αριθμό των σελίδων της

²⁰⁷ Εφ. *Συζήτησις*, 3.9.1884

²⁰⁸ Εφ. *Άνδρος*, 17.10.1884

²⁰⁹ Μπενέκη και Χαλάντη, ό.π., σ. 31 – 42

²¹⁰ Εφ. *Άνδρος*, 18.7.1884

²¹¹ Εφ. *Άνδρος*, 5.10.1884

εφημερίδας, είτε περικόπτουν τα υπόλοιπα θέματα, στην περίπτωση που τα άρθρα του καταλαμβάνουν μεγαλύτερη έκταση. Ο ίδιος, μέσω της αρθρογραφίας του στην εφημερίδα «*Ανδρος*», δημιουργεί σταδιακά το πολιτικό του προφίλ, προετοιμαζόμενος αργά και σταθερά για την κάθοδό του στις εκλογές.

Σε αυτό το σημείο βέβαια, οφείλει να παρατηρηθεί και η σταδιακή αλλαγή στάσης της εφημερίδας, η οποία μέχρι πρότινος βρισκόταν σε μια διαρκή σύγκρουση με την οικογένεια Εμπειρικού. Με έναν τρόπο, ο θάνατος του Κ. Εμπειρικού σφραγίζει αυτήν την αντιπαράθεση φέρνοντας -πάντα σε συνάρτηση με την διάσταση της ευεργεσίας που έχει προαναφερθεί- όχι απλά την αποδοχή του Επαμεινώνδα Εμπειρικού στην πολιτική σκηνή αλλά τελικά και την στήριξή του. Σε αυτό βέβαια ίσως συνηγορεί και η τρικουπική στάση της εφημερίδας, η οποία άλλωστε ταυτίζεται και με την σαφή τρικουπική στάση του Ε. Εμπειρικού, ο οποίος θα είναι και υποψήφιος αργότερα με το τρικουπικό κόμμα. Παρόλα αυτά, είναι απαραίτητο να τεθεί ένας αστερίσκος αναφορικά με το πόσο στεγανή και συμπαγής είναι η κομματική προτίμηση της εφημερίδας. Ευρισκόμενοι σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία τα κόμματα συγκροτούνται και σταδιακά μετασχηματίζονται σε κόμματα αρχών, με μια σχετικά εμπεδωμένη αλλά χαλαρή ιδεολογία, οι πελατειακές σχέσεις εξακολουθούν να είναι αυτές που κινητοποιούν εκλογικά, ειδικά στην ύπαιθρο, ανθρώπους, θεσμούς και πολιτικές συμπεριφορές. Ως συνέπεια αυτής της τάσης, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε ότι η δυναμική της οικογένειας Εμπειρικού από τη δεκαετία του 1880 και μετά, μπορεί να διαμορφώσει την ιδεολογική - πολιτική τοποθέτηση του Τύπου, όχι απαραίτητα σε ένα βαθμό όπου υπονοείται μια έμμισθη σχέση, αλλά ακριβώς στη βάση της σαρωτικής της επέλασης, που ακριβώς θεσμοθετεί και επιβάλλει έμμεσα την ιδεολογία της και τις στοχεύσεις της. Άλλωστε, οι μετασχηματισμοί της πολιτικής που δημιουργούνται από την καθιέρωση της εκλογικής διαδικασίας με σφαιρίδια²¹², επιτρέπουν την ανάδειξη τοπικών σχηματισμών με αξιοσημείωτη ισχύ που μπορούν ακριβώς να επιβάλλουν τις διαθέσεις τους στην εκλογική τους επαρχία. Σε αυτό το πλαίσιο οφείλει να εξεταστεί και η περίπτωση της οικογένειας Εμπειρικού.

Επιστρέφοντας στον Ε. Εμπειρικό, η υφή της αρθρογραφίας του κινείται στο πλαίσιο των εκσυγχρονιστικών αντιλήψεων²¹³, τις οποίες εκπροσωπούσε η πολιτική παρουσία του Χ. Τρικούπη, τη δεδομένη στιγμή. Σταθερό μοτίβο είναι η ανάγκη προσέλκυσης κεφαλαίων για επενδύσεις -δυνητικά και των δικών του κεφαλαίων-, καθώς και ο αναγκαίος περιορισμός της

²¹² Δαφνής, «Η κοινοβουλευτική ζωή της ..», σ. 240 – 242

²¹³ Λύντια Τρίχα, «Ο Χαρίλαος Τρικούπης, η πολιτική του και το πολιτικό αρχείο του», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Λύντια Τρίχα και Καίτη Αρώνη – Τσίχλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 18

κρατικής παρέμβασης που δημιουργεί στρεβλώσεις στην ελεύθερη οικονομία «εις βάρος τελικά του λαού». Το πιο ενδιαφέρον όμως εδώ είναι η προσπάθεια συμβολικής εμπέδωσης των πεποιθήσεών του -από μια θέση ισχύος- στον λαό του νησιού. Η διατύπωση που χρησιμοποιεί σε άρθρο του υπέρ της ελευθερίας των συναλλαγών²¹⁴ είναι ενδεικτική: «Θα αφαιρέσουμε από το λαό την αντίληψη ότι οι κυβερνήσεις οφείλουν να επεμβαίνουν αναφορικά με τη διαμόρφωση των τιμών». Πέραν αυτού του άρθρου, κατά το ίδιο διάστημα, δημοσιεύτηκαν άλλα δύο κείμενά του, όπου το ένα αφορούσε το «ζήτημα της φτώχειας»²¹⁵ με τις αντίστοιχες αντιπροτάσεις, ενώ το δεύτερο, με τον τίτλο «αγροτικό ζήτημα»²¹⁶, υπό το πρίσμα των περιπλοκών που δημιουργούσε η προσάρτηση της Θεσσαλίας κατά το 1881.

Παρά την αρθρογραφική του δραστηριότητα, ο Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, δεν συμμετείχε ως υποψήφιος στις εκλογές του 1885,²¹⁷ τις πρώτες εκλογές μετά το θάνατο του Κωνσταντίνου Α. Εμπειρικού, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ήταν παρών στο νησί σε όλη τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου. Αντίστοιχα, δε θα είναι υποψήφιο και κανένα άλλο μέλος της οικογένειας Εμπειρικού. Για τη στήριξη της οικογένειας Εμπειρικού στο Χαρίλαο Τρικούπη, εξαιρώντας την εκμαίευση της πολιτικής στάσης του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού μέσω της αρθρογραφίας του που έχει σαφή εκσυγχρονιστική τοποθέτηση, μπορούμε να πληροφορηθούμε και από τις αναφορές²¹⁸ του Βασίλειου Α. Εμπειρικού, εφοπλιστή, σχετικά με τα θετικά πεπραγμένα της θητείας Τρικούπη, εν τω μέσω της προεκλογικής περιόδου. Ο ίδιος, εξαίρει τον Χ. Τρικούπη αφενός για την στάση του στην Αιγυπτιακή κρίση,²¹⁹ μέσω της αποστολής δύο ελληνικών πολεμικών πλοίων στην αγγλική και γαλλική πολεμική επέμβαση, η οποία κατά τον ίδιο, επέφερε σημαντικά οφέλη στο οικονομικό επίπεδο για την ελληνική κοινότητα της Αιγύπτου, ενώ αφετέρου στηρίζει και το έργο του εσωτερικού εκσυγχρονισμού, μέσω των μεγάλων δημόσιων έργων της περιόδου, την μακρά κατασκευή του σιδηροδρόμου και την διάνοιξη δρόμων, θαλάσσιων και υπέργειων.

Πέραν της οικογένειας Εμπειρικού, στο νησί μπορούν να παρατηρηθούν δύο στρατόπεδα, η αναφορά στα οποία είναι απαραίτητη για την κατανόηση της πολιτικής ζωής κατά το εξεταζόμενο διάστημα. Αυτά τα στρατόπεδα συγκροτούνται κατά τα πρότυπα του

²¹⁴ Εφ. Άνδρος, 1.1.1885

²¹⁵ Εφ. Άνδρος, 25.10.1884

²¹⁶ Εφ. Άνδρος, 14.12.1884

²¹⁷ Εφ. Άνδρος, 19.6.1885

²¹⁸ Εφ. Άνδρος, 20.3.1885

²¹⁹ Λίνα Λούβη, «Η αποκατάσταση της Εθνικής Αξιοπρέπειας: η ευκαιρία της Αιγύπτου», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Λύντια Τρίχα και Καίτη Τσίχλη – Αρώνη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 119–129.

δικομματισμού, με το πολιτικό πεδίο να είναι αρκετά διαφοροποιημένο σε σχέση με τις εκλογές του 1881. Τον Χ. Τρικούπη φαίνεται να στηρίζουν²²⁰ οι υποψήφιοι βουλευτές Ιωάννης Κυριακός, Λεωνίδας Καρυστινάκης, Μιχαήλ Καΐρης – Ορφανός, τους οποίους στηρίζει και η εφημερίδα «*Άνδρος*».²²¹ Αντίθετα, τον Θεόδωρο Δηληγιάννη, φαίνεται να στηρίζουν οι Δημοσθένης Καΐρης, Υπάτιος Καμπάνης και Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος. Σε αυτό το σημείο, έχει ενδιαφέρον να επανατεθεί, το ότι οι Υπάτιος Καμπάνης και Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος είχαν προηγουμένως συνεργαστεί με τον Κωνσταντίνο Εμπειρικό ως υποψήφιοι σε προηγούμενες εκλογές, στηρίζοντας τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο. Ο Κ. Αργυρόπουλος, μάλιστα, είχε εκλεγεί ως βουλευτής του Α. Κουμουνδούρου κατά το 1881, με την προαναφερθείσα σε προηγούμενο κεφάλαιο, στήριξη του Κ. Εμπειρικού, αποκλείοντας τον Ν. Μαυροκορδάτο, δείγμα άλλωστε των μετατοπίσεων που αναδεικνύει η περίοδος. Αυτές οι μετατοπίσεις των υποψηφίων βουλευτών γίνονται κατανοητές, εάν εξεταστούν στο πλαίσιο της διαμάχης γύρω από τη διαδοχή της ηγεσίας του «κουμουνδουρικού κόμματος», του θανόντος από το 1883, Α. Κουμουνδούρου.²²² Η διαμάχη αυτή, σε επίπεδο διαδοχής της ηγεσίας, κερδήθηκε από τον Θ. Δηληγιάννη, με την πλειοψηφία των βουλευτών και υποψηφίων να τον ακολουθούν, ενώ αντίστοιχα άλλοι, ένα μειοψηφικό ρεύμα, όπως για παράδειγμα η οικογένεια Εμπειρικού, είτε στήριξε, είτε εντάχθηκε στο Νεωτερικό Κόμμα» του Χ. Τρικούπη. Εμβαθύνοντας, μεγάλο ρόλο σε αυτές τις μετατοπίσεις έπαιζε και η μεγάλη δυσaráσκεια που είχε δημιουργηθεί σχετικά με τους οικονομικούς χειρισμούς της κυβέρνησης του Χ. Τρικούπη, την προσδιορισμένη κοινωνικά βαρύτατη φορολογική πολιτική και τους χειρισμούς στις εθνικές κρίσεις.²²³

Κεντρικό διακύβευμα στη συζήτηση γύρω από τις εκλογές, τουλάχιστον στην Άνδρο, δεν ήταν το «επεισόδιο Nicholson» -ο ξυλοδαρμός του Βρετανού επιτετραμμένου της Πρεσβείας και η εξαιρετικά ταπεινωτική συνθήκη που δημιούργησε- αλλά κατά κύριο λόγο η φορολογική πολιτική του Τρικούπη και η ακόλουθη άνοδος των τιμών των βασικών προϊόντων. Η έλλειψη προσκείμενης στο Θ. Δηληγιάννη εφημερίδας, κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή στην Άνδρο, δεν μας επιτρέπει να έχουμε σαφή εικόνα για την αντιπολιτευτική στον Τρικούπη ρητορική, αλλά ουσιαστικά μπορούμε να αντιληφθούμε το διακύβευμα μέσα από την αμυντική γραμμή που συγκροτείται από την εφημερίδα «*Άνδρος*», γύρω από τον «φόβο της ανατροπής των τρικουπικών κεκτημένων» της περιόδου, ένας φόβος ο οποίος

²²⁰ Εφ. *Άνδρος*, 20.3.1885

²²¹ Εφ. *Άνδρος*, 29.3.1885

²²² Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'...», σ. 21 - 22

²²³ Μπάλλα, ό.π., σ. 83

αντίστοιχα αποτελεί πάγια «ανησυχία» του τρικουπικού τύπου και στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο.²²⁴

Το αποτέλεσμα των εκλογών στην Άνδρο, επιβεβαιώνει την ευρύτερη τάση της εκλογικής ήττας του Χ. Τρικούπη και της εμπέδωσης αφενός του δικομματισμού και αφετέρου της τάσης να εκλέγονται βουλευτές οι οποίοι να έχουν δηλώσει σαφώς την κομματική τους τοποθέτηση²²⁵. Αναδεικνύονται όμως έτσι και τα όρια του Τύπου. Σε αυτές τις εκλογές, δεν εξελέγη κανείς ανεξάρτητος, αλλά και κανείς που στήριζε τον Χ. Τρικούπη. Συνεπώς, βουλευτές στις εκλογές της 7^{ης} Απριλίου 1885, εξελέγησαν οι Κ. Αργυρόπουλος, Δ. Καΐρης και Υ. Καμπάνης, οι οποίοι είχαν δηλώσει και προεκλογικά τη στήριξή τους στο πρόσωπο του Θ. Δηληγιάννη.²²⁶ Την αντιπολιτευτική στάση της οικογένειας Εμπειρικού επικαιροποίησε μέσω άρθρου του λίγες ημέρες αργότερα ο Ε. Εμπειρικός.²²⁷ Σε αυτό το άρθρο, ο Ε. Εμπειρικός τοποθετήθηκε κατά της φορολογίας του εισοδήματος, -ο ίδιος παραμένει σταθερά κατά του κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία-, ένα αρκετά συγκρουσιακό ζήτημα το οποίο ανήκε στον στενό ιδεολογικό πυρήνα εξαγγελιών του Εθνικού Κόμματος.²²⁸ Οι πολιτικές εξελίξεις μετά τις εκλογές, μπορούν να συμπτυκνωθούν γύρω από την σημαντική διάσταση που γνωρίζει ο ευεργετισμός. Από τη μία εντείνεται η συζήτηση για το Γηροκομείο, καθώς ανοίγει η διαθήκη του Κ. Εμπειρικού²²⁹, ενώ από την άλλη η οικογένεια Εμπειρικού επεμβαίνει πυροσβεστικά στις καταστροφές που γνώρισε το νησί από σεισμό κατά το 1886.²³⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, χρηματοδότησε μεγάλο κομμάτι της αποκατάστασης, ενώ αποζημίωσε σημαντικά και τους παθόντες.²³¹ Η έμφαση δίδεται στα έργα υποδομής, με τα ονόματα του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού (ο οποίος βραβεύεται και από τον Βασιλιά Γεώργιο Α΄ με τον «Αργυρό Σταυρό του Σωτήρος»²³²) και των αδελφών του, να κοσμούν σταθερά τα φύλλα της εφημερίδας «*Άνδρος*».²³³

Ο πολιτικός χρόνος παραμονής της πρώτης εκλεγμένης κυβέρνησης του Εθνικού Κόμματος, υπό τον Θ. Δηληγιάννη, ήταν εξαιρετικά σύντομος, καθώς αναγκάστηκε σε παραίτηση λίγους μόλις μήνες μετά την ανάληψη των καθηκόντων της, το Μάιο του 1886²³⁴,

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 85 - 88

²²⁵ Ριζάς, ό.π., σ. 157

²²⁶ Εφ. *Άνδρος*, 17.4.1885

²²⁷ Εφ. *Άνδρος*, 22.5.1885

²²⁸ Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄...», σ. 23

²²⁹ Εφ. *Άνδρος*, 16.5.1885

²³⁰ Εφ. *Άνδρος*, 14.9.1886

²³¹ Εφ. *Άνδρος*, 21.9.1886

²³² Εφ. *Άνδρος*, 21.9.1886

²³³ Εφ. *Άνδρος*, 10.12.1886

²³⁴ Μπάλλα, ό.π., σ. 89

εξαιτίας των περιπλοκών που γέννησε η «ένοπλος επαιτεία²³⁵»· όπως ονομάστηκαν οι χειρισμοί του Θ. Δηληγιάννη κατά τη νέα φάση του Ανατολικού ζητήματος, αλλά και λόγω της σύγκρουσης του Θ. Δηληγιάννη με το Βασιλιά. Το τέλος της κυβέρνησης Θ. Δηληγιάννη, έφερε νέες εκλογές οι οποίες προκηρύχθηκαν²³⁶ για τον Ιανουάριο του 1887.

Στην Άνδρο, αυτές οι εκλογές θα είναι οι δεύτερες από τις οποίες θα απέχει η οικογένεια Εμπειρικού και με έναν τρόπο συνιστούν μια πρώτη έμπρακτη αναχώρηση από το πλαίσιο των εσωτερικών συγκρούσεων, καθώς αυτές αποκτούν σταδιακά κομματικό χαρακτήρα και υπερκαλύπτονται από τον Τύπο. Τέτοιο παράδειγμα, συνιστά η υποψηφιότητα του επί τέσσερις θητείες -και κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή- Δημάρχου Άνδρου, Γ. Πούμπουρα²³⁷, που από την αρχή της πρωθυπουργίας Δ. Βούλγαρη, βρισκόταν σε διαρκή αντιπαράθεση με την οικογένεια Εμπειρικού, ενώ τώρα βρίσκεται υποψήφιος στηρίζοντας το Χ. Τρικούπη, τον οποίο στηρίζει και η οικογένεια Εμπειρικού.

Οι εκλογές του 1887 ήταν οι πρώτες οι οποίες διεξήχθησαν με το νέο εκλογικό νόμο²³⁸, που είχε καταφέρει να περάσει ο Χ. Τρικούπης το 1866, μέσα από την ευρεία συναίνεση που του είχαν εξασφαλίσει η βαριά ήττα του Θ. Δηληγιάννη το 1886 αλλά και η βαλκανική κρίση. Πλέον, η στενή εκλογική περιφέρεια αντικαθίστατο από την ευρεία περιφέρεια, ενώ παράλληλα οι βουλευτές περιορίζονταν στο κατώτατο όριο που επέτρεπε το Σύνταγμα του 1864· σε 150.²³⁹ Στην Άνδρο, αυτή η μεταβολή συνιστούσε την αντικατάσταση της αυτοτελούς, στενής περιφέρειας, από την ευρεία περιφέρεια των Κυκλάδων· γεγονότα τα οποία καθιστούσαν δυσκολότερη την εκλογή βουλευτών που δεν είχαν συγκροτημένη πελατειακή βάση. Συνεπώς, η παραπάνω μεταβολή επέφερε σημαντική μείωση των υποψηφίων βουλευτών του νησιού. Τον Χ. Τρικούπη θα στηρίξουν οι υποψήφιοι Γεώργιος Πούμπουρας και Δημοσθένης Καΐρης, τους οποίους θα στηρίξει και η μοναδική εφημερίδα του νησιού, ενώ τον Θ. Δηληγιάννη ο νυν βουλευτής Υπάτιος Καμπάνης.²⁴⁰ Η οικογένεια Εμπειρικού θα απέχει από τις εκλογές, με τον Επαμεινώνδα Εμπειρικό να βρίσκεται στο Παρίσι. Το εκλογικό αποτέλεσμα θα επαληθεύσει και στην Άνδρο την ευρύτερη τάση

²³⁵ Λίνα Λούβη, «Το Εθνικό Ζήτημα: «Σλαβικός κίνδυνος και ελληνική εξωτερική πολιτική»», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: 1770 - 2000 : Τα χρόνια της σταθερότητας 1871 - 1909*, επιμέλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5 Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 37-44.

²³⁶ Εφ. Άνδρος, 2.12.1886

²³⁷ Εφ. Άνδρος, 2.12.1886

²³⁸ Μπάλτα, ό.π., σ. 65

²³⁹ Θανάσης Μποχώτης, «Η κριτική του κοινοβουλευτισμού από το Χαρίλαο Τρικούπη και τα εκλογικά νομοσχέδια του 1886», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Καίτη Τσίχλη - Αρώνη και Λύντια Τρίχα, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000, σ. 201 - 205

²⁴⁰ Εφ. Άνδρος 24.12.1886

ενίσχυσης του Χ. Τρικούπη, ο οποίος θα διατηρηθεί στην Πρωθυπουργία. Συνεπώς, θα εκλεγούν ως βουλευτές οι Γ. Πούμπουρας, ο οποίος παραιτούμενος από τη Δημαρχία, θα εξαργυρώσει την μεγάλη δημοτικότητα που απολάμβανε κατά την πολυετή θητεία του και ο Δ. Καϊρης, της παλαιάς αρχοντικής οικογένειας Καϊρη, ο οποίος συμμετείχε ανεπιτυχώς ως υποψήφιος και στις προηγούμενες εκλογές.²⁴¹

Πέραν των βουλευτικών εκλογών του 1887, κατά τον ίδιο χρόνο έλαβαν χώρα οι δημοτικές εκλογές του Ιουλίου. Αυτές, στην περίπτωση της Άνδρου, ήταν οι πρώτες στις οποίες δεν συμμετείχε, ως υποψήφιος, ο επί 16 χρόνια εκλεγόμενος Δήμαρχος Γ. Πούμπουρας, ο οποίος επέλεξε το αξίωμα του βουλευτή. Αυτές οι εκλογές για τη Χώρα της Άνδρου θα αποτελέσουν τις πρώτες στις οποίες θα διεκδικήσει το δημαρχικό χρίσμα μέλος της οικογένειας Εμπειρικού, μετά τον Κωνσταντίνο Α. Εμπειρικό. Πρόκειται για τον Νικόλαο Ματθ. Εμπειρικό, ο οποίος θα αντιπαρατεθεί με τον Γεώργιο Ν. Βογιαζίδη.²⁴² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε όλο αυτό πλαίσιο διαρκούς εμπέδωσης του δικομματισμού, φαίνεται να εμφανίζει το γεγονός ότι οι δυο υποψήφιοι Δήμαρχοι καλούνται να δηλώσουν με σαφήνεια την κομματική τους τοποθέτηση, μια τάση η οποία πλέον σταδιακά αφορά και την τοπική αυτοδιοίκηση, πέραν των υποψηφίων βουλευτών. Έτσι γίνεται γνωστό, ότι ο Ν. Εμπειρικός στηρίζει το κόμμα του Χ. Τρικούπη, ενώ ο Βογιαζίδης το κόμμα του Θ. Δηληγιάννη. Η παραπάνω θέση άλλωστε επιβεβαιώνεται και από την παρουσία του νυν βουλευτή του Νεωτερικού Κόμματος, και τ. Δημάρχου, Γεωργίου Πούμπουρα, στο ψηφοδέλτιο του Ν. Εμπειρικού.

Στην χαμηλής έντασης προεκλογική περίοδο, οι δύο υποψήφιοι καταθέτουν το πρόγραμμά τους μέσω της δημοσίευσης επιστολών τους στον Τύπο.²⁴³ Ο Ν. Μ. Εμπειρικός προβάλλει το ρητό «η ευπορία μήτηρ της ανεξαρτησίας», αναφερόμενος στην οικονομική ευρωστία του. Ο ίδιος, φαίνεται να εργαλειοποιεί πολιτικά της εξαγγελίες της οικογένειας Εμπειρικού περί ευεργεσίας, μιλώντας για «μεγάλα έργα» που έχουν προαναγγείλει οι συγγενείς του, υιοί του Κ. Εμπειρικού, συνδέοντάς αυτές τις εξαγγελίες με την εκλογή του. Η παραπάνω σύνδεση φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τη συμμετοχή του Γεωργίου Κ. Εμπειρικού ως υποψηφίου Δημαρχικού παρέδρου στον συνδυασμό του. Αντίστοιχα, ο πολιτικός του αντίπαλος, σε επιστολή του, συνδέει την εκλογή του Ν. Εμπειρικού με την πιθανή άνοδο του φόρου στα άλευρα και στον άρτο, ως προέκταση της τρικουπικής μεγάλης

²⁴¹ Εφ. Άνδρος 21.1.1887

²⁴² Εφ. Άνδρος, 14.6.1887

²⁴³ Εφ. Άνδρος, 3.7.1887

φορολογίας, η οποία ουσιαστικά υποστηρίζει ότι θα έχει απόλυτη συναίνεση στο νησί στην περίπτωση που υπάρχει ταυτόχρονα τρικουπικός Δήμαρχος και τρικουπικοί βουλευτές. Βέβαια, είναι γνωστό, ότι καμία εμπλοκή δεν θα μπορούσε να έχει ένας Δήμος για ένα κεντρικό ζήτημα, όπως ο καθορισμός της φορολογίας, της οποίας οι μεταβολές γίνονται στο κεντρικό επίπεδο. Το λοιπό προεκλογικό του πρόγραμμα αφορά αρχικά την άρνηση δεσμεύσεων για έργα υποδομής, με την παράλληλη προβολή της τιμιότητάς του ως εγγύησης για την χρηστή θητεία του.

Η εφημερίδα δηλώνει ότι αποφεύγει να πάρει θέση υπέρ συγκεκριμένου υποψηφίου, όμως στην πραγματικότητα, η θέρμη με την οποία αντιμετωπίζει τα ευεργετήματα της οικογένειας Εμπειρικού, καθώς και η υποδοχή της δήλωσης του Ν. Μ. Εμπειρικού περί αποποίησης της δημαρχικής αποζημίωσης, καθώς ο ίδιος ως πρώην πλοίαρχος «δεν την χρειαζόταν», με αναφορές, οι οποίες συνδέουν με θετικό πρόσημο την ιδιότητα του αστού με την πολιτική ενασχόληση, φαίνεται να φωτογραφίζουν ως προτεινόμενο υποψήφιο τον Ν. Μ. Εμπειρικό.²⁴⁴ Άλλωστε, στη στήριξη της εφημερίδας συνηγορεί και η πρόσληψη της αποτυχίας του Ν. Μ. Εμπειρικού να εκλεγεί Δήμαρχος, ως ασέβεια²⁴⁵ των ψηφοφόρων προς την οικογένεια Εμπειρικού, καθώς παράλληλα με την αποτυχία του Ν. Μ. Εμπειρικού, απέτυχε να εκλεγεί και ο Γεώργιος Κ. Εμπειρικός ως Δημαρχικός πάρεδρος. Βασική αιτία που στέρησε την εκλογή των Εμπειρικών, κατά την εφημερίδα «*Άνδρος*», ήταν η έκταση που έλαβε σε επίπεδο συζητήσεων στο νησί, το ζήτημα της φορολογίας του άρτου και των αλεύρων. Σε αντίστοιχο πλαίσιο εγγράφεται και «ανώνυμη» επιστολή²⁴⁶ - παράκληση στην οικογένεια Εμπειρικού, αφενός να συνεχίσει τις ευεργεσίες στο νησί αλλά και την επιχειρηματική της δραστηριότητα, η οποία απασχολεί Ανδριώτες σε Άνδρο και Βραΐλα, αποσυνδέοντας την από τις πολιτικές της διεκδικήσεις.

Με τις δημοτικές εκλογές, ουσιαστικά τερματίζεται η πρώτη φάση της προσπάθειας της οικογένειας Εμπειρικού, μετά το θάνατο του Κ. Εμπειρικού, για επάνοδο στην κεντρική πολιτική σκηνή. Μια πρώτη, κάπως επιφανειακή, ανάγνωση εύκολα μπορεί να μιλήσει για αποτυχία, καθώς κανένα μέλος της οικογένειας Εμπειρικού δεν κατάφερε να εκλεγεί σε κάποιο βασικό πολιτικό αξίωμα. Στην πραγματικότητα όμως, μπορούμε να διακρίνουμε την αφετηρία της ανόδου. Αρχικά, μέλη της οικογένειας επιστρέφουν στην πολιτική ζωή της Άνδρου και διεκδικούν εκ νέου πολιτικές θέσεις, αυτήν την φορά με πιθανότητες επιτυχίας. Παράλληλα,

²⁴⁴ Εφ. *Άνδρος*, 14.6.1887

²⁴⁵ Εφ. *Άνδρος*, 11.7.1887

²⁴⁶ Εφ. *Άνδρος*, 18.7.1887

η φιλανθρωπία μεταφέρει την δυναμική του συμβολικού κεφαλαίου, η οποία έχει αρχίσει να είναι εμφανής στο τοπικό επίπεδο. Άλλωστε, ερωτήματα όπως «προς τι η αχαριστία προς την οικογένεια Εμπειρικού», όπως διατυπώθηκαν από τον Τύπο κατά την ανάγνωση του εκλογικού αποτελέσματος, από την ίδια εφημερίδα που πριν από λίγα χρόνια συνηγορούσε υπέρ των ακριβώς αντίθετων θέσεων, εγγράφονται ακριβώς στην απαρχή αυτής της διαδικασίας, η κορύφωση της οποίας θα γίνει ορατή στη συνέχεια. Με έναν τρόπο, η εμπέδωση του συμβολικού κεφαλαίου στο επίπεδο της βάσης, είναι το επόμενο βήμα.

Η εμφάνιση του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού: Οι εκλογές Νομαρχιακών Συμβουλίων

Μια από τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις, εγγραφόμενες στο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού της διοίκησης, που κατάφερε να εφαρμόσει η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη 1886 – 1890, αποτέλεσε η θεσμοθέτηση των νομαρχιακών συμβουλίων.²⁴⁷ Η συγκρότηση των Νομαρχιακών Συμβουλίων υπήρξε ένας ακόμη θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης, ο οποίος ερχόταν να καλύψει το μεγάλο κενό μεταξύ τοπικής και εθνικής εξουσίας. Η συμπλήρωση του συμβουλίου θα προέκυπτε μετά από καθολική ψηφοφορία, ενώ η θητεία των μελών θα ήταν τετραετής. Ο στόχος της μεταρρύθμισης ήταν διπλός: αφενός αφορούσε την διεύρυνση της αυτονομίας της τοπικής αυτοδιοίκησης και αφετέρου τον περιορισμό της ισχύος που μπορούσαν να συσσωρεύσουν οι βουλευτές, δεδομένων των εκτεταμένων πελατειακών σχέσεων που συνάπτονταν, ιδιαίτερα στην επαρχία. Τα νομαρχιακά συμβούλια θα αναλάμβαναν μια σειρά από διευρυμένες αρμοδιότητες, μεταξύ αυτών και η εποπτεία της κρατικής διοίκησης, της εκπαίδευσης αλλά και των έργων δημόσιας συγκοινωνίας και λιμανιών.²⁴⁸

Ο νόμος που προέβλεπε τη σύσταση των νομαρχιακών συμβουλίων ψηφίστηκε το 1887, ενώ οι πρώτες εκλογές για την συγκρότησή τους διενεργήθηκαν έναν χρόνο αργότερα το 1888. Στην Άνδρο, αυτές οι εκλογές σηματοδοτούν την πρώτη απόπειρα του Επαμεινώνδα Εμπειρικού²⁴⁹ να εισέλθει σε αυτό το διάμεσο μεταξύ κεντρικής και τοπικής εξουσίας, ενώ ενέχει ενδιαφέρον και μια πιθανή σύνδεση των Νομαρχιακών Συμβουλίων με την κατασκευή

²⁴⁷ Ήβη Μαυρομουστάκου, «Πολιτικοί θεσμοί: Η οργάνωση της διοίκησης 1871 - 1909», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000): Τα χρόνια της σταθερότητας (1871 - 1909)*, επιμέλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 45 - 54

²⁴⁸ Ματούλα Τομαρά - Σιδέρη, «Το πολιτικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη: Ο Νόμος ΑΦΝΣ' για την Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλ. Καίτη Τσίχλη - Αρώνη και Λύντια Τρίχα, Αθήνα: Παπαζήσης, 2000, σ. 241

²⁴⁹ Εφ. Άνδρος, 12.7.1888

των έργων υποδομής, τα οποία φαίνεται να περνούν ως αρμοδιότητα των νομαρχιακών συμβουλίων. Η αναφορά στα έργα υποδομής γίνεται κυρίως λόγω των λιμανιών, τα οποία πιθανότατα θα μπορούσαν να ενταχθούν στον ευρύτερο κλάδο των ενδιαφερόντων της οικογένειας Εμπειρικού, καθώς σε εκείνο το χρονικό διάστημα συντελείτο η μεγάλη άνοδος της ατμοκίνητης ναυτιλίας, η οποία πρακτικά προϋπέθετε και εκσυγχρονισμό αυτών ακριβώς των υποδομών, με αποτέλεσμα ο ίδιος μέσω αυτής της θέσης του να μπορεί να προωθήσει τέτοιας υφής προτάσεις.

Σίγουρα, δεν μπορούμε να μιλήσουμε για την ύπαρξη προεκλογικής περιόδου, παρά το γεγονός ότι στη Χώρα Άνδρου υπήρχαν δύο αντίπαλοι υποψήφιοι για μια εκλόγιμη θέση. Οι Επαμεινώνδας Εμπειρικός και Λορέντζος Καμπάνης. Ο Ε. Εμπειρικός εξελέγη πανηγυρικά²⁵⁰, με διαφορά 505 ψήφων από τον Λ. Καμπάνη, ενώ στην ευχαριστήρια επιστολή²⁵¹ του προς τους ψηφοφόρους, αναφέρθηκε στην νικηφόρα κάθοδο του στις εκλογές ως το πρώτο σκαλί για την επερχόμενη πολιτική του σταδιοδρομία. Σε αυτό το πλαίσιο «του πρώτου σκαλιού», οφείλει να εξεταστεί και η πρόθεση του να εκλεγεί στο νομαρχιακό συμβούλιο. Η δραστηριοποίησή του κατά την προεκλογική περίοδο, η διοργάνωση προεκλογικής εκστρατείας ή συναντήσεων στο νησί, ακόμα και αν δεν αποτυπώνεται με ένταση στον Τύπο, ουσιαστικά κινητοποιεί, δημιουργεί ή ανασυστήνει μηχανισμούς «από τα πάνω» και «από τα κάτω». Αυτοί οι μηχανισμοί, σε συνδυασμό με την φιλανθρωπία, που μπορούμε να πούμε ότι λειτουργεί κατεξοχήν ως ένας διαρκής τέτοιος μηχανισμός κινητοποίησης, μπορούν στη συνέχεια να αξιοποιηθούν για την πορεία συγκρότησης πολιτικού κεφαλαίου.

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1890

Η κυβέρνηση του Χαρίλαου Τρικούπη ολοκλήρωσε μια πλήρη τετραετία, αρχής γενομένης από την ανάληψη της πρωθυπουργίας του, μετά την πτώση της κυβέρνησης Δηληγιάννη το 1886. Βέβαια, παρότι η θητεία ολοκληρώθηκε κανονικά, είχε συσσωρευτεί μια διαρκώς εντεινόμενη δυσaréσκεια, η οποία αφορούσε αφενός τους χειρισμούς του Χ. Τρικούπη στο «εθνικό ζήτημα», κυρίως λόγω της αναζωπύρωσης της κρητικής επανάστασης²⁵² και αφετέρου την σταθερά κακή οικονομική κατάσταση, η οποία όμως είχε μετακυληθεί στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα, μέσω της υπερφορολόγησης.²⁵³ Οι εκλογές

²⁵⁰ Εφ. Άνδρος, 23.7.1888

²⁵¹ Εφ. Άνδρος, 31.7.1888

²⁵² Λούβη, «Το Εθνικό Ζήτημα...», σ. 41

²⁵³ Μπάλλα, ό.π., σ. 103 - 104

θα διεξάγονταν με τον εκλογικό νόμο του 1886, ο οποίος είχε καθιερώσει την ευρεία εκλογική περιφέρεια, έναντι του προηγούμενου εκλογικού νόμου που ταύτιζε την εκλογική περιφέρεια με τα όρια της επαρχίας. Αυτό σήμαινε ότι η Άνδρος θα εντασσόταν στην εκλογική περιφέρεια των Κυκλάδων μαζί με άλλα νησιά, σε ένα πλαίσιο σταδιακής μείωσης της ισχύος της καθολικής ψηφοφορίας, συνυφασμένο με την τρικουπική ιδεολογία.²⁵⁴

Αυτές, θα ήταν οι πρώτες βουλευτικές εκλογές, στις οποίες θα συμμετείχε ο Επαμεινώνδας Εμπειρικός. Γύρω από το ζήτημα της συμμετοχής του φαίνεται να υπήρξε μια ενδοπαραταξιακή σύγκρουση μεταξύ των Ε. Εμπειρικού και Κωνσταντίνου Κυριακού έναντι του τ. Δημάρχου και νυν βουλευτή, Γεωργίου Πούμπουρα, σχετικά με το ποια θα είναι τα ονόματα που θα συμπληρώσουν τον τρικουπικό συνδυασμό των Κυκλάδων από την Άνδρο. Το ζήτημα, θα φέρει στο προσκήνιο η εφημερίδα «*Ακρόπολις*»²⁵⁵, η οποία έκτοτε θα είναι ιδιαίτερα πληροφορημένη για τις κινήσεις του Επαμεινώνδα Εμπειρικού.

Ο Γ. Πούμπουρας, φαίνεται να μην ήταν πληροφορημένος για την επικείμενη εκτόπισή του από το ψηφοδέλτιο, καθώς η κάθοδός του στις εκλογές θεωρείτο βέβαιη.²⁵⁶ Μάλιστα, μέσω της εφημερίδας «*Ακρόπολις*»²⁵⁷, διαδόθηκε το ότι ο Γ. Πούμπουρας υποχώρησε έναντι των Ε. Εμπειρικού και Κ. Κυριακού, γεγονός το οποίο διαψεύδεται από τον τοπικό Τύπο, ο οποίος αναφέρει ότι τυχόν εκτόπιση του Γ. Πούμπουρα θα σημάνει για αυτόν και υποστήριξη με όλες τις δυνάμεις του, των δηληγιαννικών υποψηφίων στο νησί.²⁵⁸ Η παντοδυναμία του -επί τέσσερις φορές- Δημάρχου φαίνεται πλέον να αμφισβητείται σημαντικά. Άλλωστε, αυτός ήταν και ένας από τους στόχους της εκλογικής μεταρρύθμισης, ο περιορισμός των τοπικών υποψηφίων με ισχύ τοπικής εμβέλειας που την αντλούσαν μέσα από πελατειακές σχέσεις χαμηλής έντασης. Σχετικά με την παραπάνω θέση, μπορούμε να διατυπώσουμε δυο βασικά συμπεράσματα. Αρχικά, μπορούμε να μιλήσουμε για την κομματική προσήλωση της εφημερίδας «*Άνδρος*», η οποία παρότι από την αρχή της κυκλοφορίας της φαίνεται να στηρίζει έμπρακτα και σταθερά τον Γ. Πούμπουρα, όπως αποτυπώνεται και στα προηγούμενα κεφάλαια, σε αυτήν την περίπτωση φαίνεται να μην τον ακολουθεί στην αντιτρικουπική στάση, με το κεντρικό πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα να υπερισχύει έναντι του τοπικού. Από την άλλη, η όλη κινητικότητα και αμφιταλάντευση της εφημερίδας, είναι ενδεικτική για τους μετασχηματισμούς που προκαλούνται σε ένα επίπεδο

²⁵⁴ Μποχώτης, ό.π., σ. 201 – 202

²⁵⁵ Εφ. *Ακρόπολις*, 3.8.1890

²⁵⁶ Εφ. *Άνδρος*, 10.8.1890

²⁵⁷ Εφ. *Ακρόπολις*, 14.8.1890

²⁵⁸ Εφ. *Άνδρος*, 18.8.1890

συγκρούσεων γύρω από την τοπική ηγεμονία, τη στιγμή που τα βαθιά ερείσματα του εξαιρετικά δημοφιλούς και επί μακρό χρονικό διάστημα Δημάρχου και αιδώς βουλευτή, τίθενται υπό αμφισβήτηση, σε ένα γρήγορα μεταβαλλόμενο, διαφορετικό εν πολλοίς πολιτικό πλαίσιο. Βέβαια, καμία από τις δύο ερμηνείες δεν μπορεί πιθανότατα να σταθεί αυτοτελώς και να ερμηνεύσει σε βάθος την πολιτική συμπεριφορά, ίσως όμως ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων να μπορεί να μας δώσει μια σχετική εικόνα για τις αλλαγές οι οποίες λάμβαναν χώρα τη δεδομένη στιγμή, σε τοπικό αλλά και ευρύτερο πολιτικό επίπεδο.

Η ανακοίνωση της οριστικής κατάρτισης των συνδυασμών θα επιβεβαιώσει την εκτόπιση του Γ. Πούμπουρα, με τους Ε. Εμπειρικό και Κ. Κυριακό να εκπροσωπούν την Άνδρο στον Κυκλαδικό τρικουπικό συνδυασμό.²⁵⁹ Μάλιστα, δεν υπάρχει καμία αναφορά στην τύχη του Γ. Πούμπουρα καθώς όπως αναφέρεται: «Η ανδριώτικη κοινωνία περίμενε ιδιαίτερα αυτούς τους δύο φερέλπιδες άνδρες να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους στο Παρίσι για να τους εκλέξει βουλευτές». Τον αντιπολιτευόμενο, δηληγιαννικό συνδυασμό εκπροσωπούν για την Άνδρο ο Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος και ο Κωνσταντίνος Νεγρεπόντες, με κεντρικό σύνθημα, δεδομένης της χαμηλής δημοφιλίας των προσώπων του συνδυασμού, το ότι οι παρούσες εκλογές δεν είναι εκλογές προσώπων αλλά εκλογές με διακύβευμα την αποπομπή του Τρικούπη.²⁶⁰

Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, η οποία πρέπει να αναφερθεί ότι ήταν ιδιαίτερα συγκρουσιακή, σε σχέση με προηγούμενες εκλογές. Η αύξηση της φιλανθρωπικής δραστηριότητας που ασκεί η οικογένεια Εμπειρικού, φαίνεται να διαπερνά την όλη συζήτηση, με αναφορές για αυτήν σε κάθε φύλλο. Σε αυτή τη φάση, πέραν της φροντίδας των ορφανών που αναλαμβάνει η έμφυλα προσδιορισμένη μέριμνα για τα ορφανά του νησιού από τις γυναίκες της οικογένειας Εμπειρικού,²⁶¹ επίκεντρο των δωρεών αποτελεί ο δημόσιος χώρος και η δημόσια κοινωνικότητα, όπου ξεχωρίζει η δωρεά 100 δραχμών σε κάθε ναό του νησιού, από τον Νικόλαο Κ. Εμπειρικό, «ανακουφίζοντας την κακή οικονομική τους θέση».²⁶² Αντίστοιχα, γίνεται λόγος για την κατασκευή υδραγωγείου στην τοποθεσία «εμπόριο» (sic), για την οποία «όλοι ήταν ιδιαίτερα ευγνώμονες». Παράλληλα, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, επανέρχεται η συζήτηση γύρω από την ανέγερση του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου κατά το εμπεδωμένο πια προεκλογικό μοτίβο. Σε αυτό το πλαίσιο, δημοσιεύεται επιστολή «πολίτη» κατά του Γεωργίου Κ. Εμπειρικού, που αναφέρει

²⁵⁹ Εφ. Άνδρος, 20.9.1890

²⁶⁰ Εφ. Καιροί, 14.8.1890

²⁶¹ Εφ. Άνδρος, 29.9.1890

²⁶² Εφ. Άνδρος, 12.10.1890

ότι πρόθεση ανέγερσης του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου, είναι ψευδής και έρχεται για να εξυπηρετήσει την υποψηφιότητα του αδελφού του, Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρίκου.²⁶³

Κεντρικό διακύβευμα για τους υποψηφίους της Τρικουπικής παράταξης ήταν προσπάθεια ανατροπής του βαρύτατου κλίματος που είχε δημιουργηθεί για τον Χ. Τρικούπη και τα κυβερνητικά του πεπραγμένα. Σε περιοδείες τους σε όλο το νησί, οι Ε. Εμπειρίκος και Κ. Κυριακός, προσπάθησαν να ανασκευάσουν «τις δοξασίες του λαού για την κυβέρνηση²⁶⁴», δηλαδή το κοινό αίσθημα που είχε δημιουργηθεί, για το ζήτημα της βαρύτατης φορολογίας αλλά και για τα «εθνικά ζητήματα». Μάλιστα, η διαχείριση των εθνικών ζητημάτων, σε μια εποχή έντασης της «Μεγάλης Ιδέας», η οποία διαπερνά κάθετα το σύνολο της κοινωνίας, προσλαμβάνεται ως αποτυχία της κυβέρνησης Χ. Τρικούπη. Η λαϊκή πρόσληψη της περιοδείας κρίθηκε από τον Τύπο άκρως επιτυχής, με λατρευτικές υποδοχές να περιμένουν τους δύο υποψηφίους σε κάθε χωριό που επισκέπτονταν.²⁶⁵ Βέβαια, ο Τύπος όντας κομματικό εργαλείο πέραν των «κραυγών» περί της ανεξαρτησίας του, δεν είναι δυνατόν να μας μεταδώσει τις προσλήψεις της προεκλογικής εκστρατείας· μπορεί όμως, να αναδείξει αφενός τα διακυβεύματα της περιόδου και αφετέρου την προσπάθεια διάχυσης τους σε όλη την κοινωνία, εγγράμματα και μη.

Το αποτέλεσμα των εκλογών του Οκτωβρίου, θα επαναφέρει τον Θ. Δηληγιάννη στην εξουσία, μετά από μια σαρωτική εκλογική νίκη επί του Χ. Τρικούπη, κατακτώντας 100 από τις 150 έδρες.²⁶⁶ Στην Άνδρο παρόλα αυτά, αυτή η εικόνα σε μεγάλο βαθμό ανατρέπεται. Όπως αναφέρεται, υπήρξε μεγάλη πλειοψηφία υπέρ του Χ. Τρικούπη, η οποία όμως δεν στάθηκε αρκετή για να εκλέξει κανέναν από τους δύο τρικουπικούς υποψηφίους, τους Ε. Εμπειρίκο και Κ. Κυριακό. Σε κοινή επιστολή τους, οι Ε. Εμπειρίκος και Κ. Κυριακός, ευχαριστούν τον λαό της Άνδρου για την στήριξή τους και την υπερψήφισή τους, στην παρθενική τους εμφάνιση στην εθνική πολιτική σκηνή και αναφέρουν ότι η αποτυχία τους να εκλεγούν οφείλεται στον εκλογικό νόμο του 1886 και τις στρεβλώσεις που αυτός δημιούργησε.²⁶⁷ Άλλωστε, το Νεωτερικό Κόμμα, κατάφερε να εκλέξει μόλις 15 σε σύνολο 150 βουλευτών, έναντι των 100 του Εθνικού Κόμματος.

²⁶³ Εφ. Άνδρος, 4.10.1890

²⁶⁴ Εφ. Άνδρος, 20.9.1890

²⁶⁵ Εφ. Άνδρος, 29.9.1890

²⁶⁶ Μπάλας, ό.π., σ.103 - 104

²⁶⁷ Εφ. Άνδρος, 4.11.1890

Συνεπώς, στο νησί κατάφεραν να εκλεγούν οι Κ. Αργυρόπουλος και Κ. Νεγρεπόντες, παρά το γεγονός ότι στην Άνδρο, είχαν καταψηφιστεί. Σε επιστολή του, ο Κ. Αργυρόπουλος ευχαριστεί την υπερψήφιση του Θ. Δηληγιάννη ως εθνικό καθήκον, ενώ ερμηνεύει την καταψήφισή του ως αποτέλεσμα της διαφθοράς που κατάφεραν να επιτύχουν τα χρήματα των τρικουπικών υποψηφίων, αναφερόμενος προφανώς στον Επαμεινώνδα Εμπειρίκο.²⁶⁸

Οι Δημοτικές εκλογές του 1891

Έναν χρόνο αργότερα, πραγματοποιήθηκαν και οι Δημοτικές εκλογές του 1891. Σε αυτές, σε μια σχεδόν αθόρυβη -τουλάχιστον στο βαθμό που μπορεί να αποτυπωθεί στον Τύπο- προεκλογική περίοδο, τις συνηθισμένες προσωπικές επιθέσεις που εξαπολύονται με αφορμή τις Δημοτικές εκλογές, έχουν αντικαταστήσει σχεδόν πλήρως οι στενές κομματικές αναφορές και τοποθετήσεις.

Υποψήφιοι Δήμαρχοι ήταν οι Υπάτιος Καμπάνης και ο Μιχαήλ Καΐρης – Δημητριάδης. Εκ πρώτης όψεως και οι δύο υποψήφιοι φαίνονται προσκείμενοι στον Θ. Δηληγιάννη, άλλωστε ο Υ. Καμπάνης έχει διατελέσει υποψήφιος βουλευτής με το Εθνικό Κόμμα σε προηγούμενες εκλογές, όμως όπως φαίνεται, η «επίσημη» δηληγιαννική θέση εκφράστηκε μέσω της υποψηφιότητας του Μιχαήλ Καΐρη – Δημητριάδη.²⁶⁹ Κατά κύριο λόγο, αυτές οι εκλογές φανερώνουν μετατοπίσεις, αναφορικά με την πολιτική τοποθέτηση των υποψηφίων Δημάρχων. Ουσιαστικά, μπορούμε να μιλήσουμε για μια μετατόπιση του Υ. Καμπάνη από τη δηληγιαννική στην τρικουπική παράταξη, μια ενέργεια η οποία φαίνεται να προκλήθηκε από την μη συμπερίληψή του, στο δηληγιαννικό ψηφοδέλτιο κατά τις εκλογές του 1890. Η παραπάνω μετατόπιση, πράξη χωρίς φανερό ιδεολογικό περιεχόμενο, συμβαδίζει με την φυσιογνωμία των κομμάτων της εποχής, ως αρχηγικοκεντρικών συσσωματώσεων χωρίς πάντοτε το ιδεολογικό τους περιεχόμενο, να ταυτίζεται και με τη βάση τους. Τη μετατόπιση αυτή του Υ. Καμπάνη, φανερώνει με τον καλύτερο τρόπο και η ένταξη πολλών μελών της οικογένειας Εμπειρίκου – και πέραν του στενού πυρήνα των υιών του Κ. Εμπειρίκου- στην δημοτική του παράταξη. Ο Γεώργιος Κ. Εμπειρίκος, συμμετέχει πάλι ως υποψήφιος πάρεδρος, ενώ ο αδελφός του, Νικόλαος Κ. Εμπειρίκος και οι συγγενείς του Νικόλαος Ματθ. Εμπειρίκος και Ματθαίος Ν. Εμπειρίκος, ως υποψήφιοι δημοτικοί σύμβουλοι.

²⁶⁸ Εφ. Άνδρος, 29.12.1890

²⁶⁹ Εφ. Άνδρος, 10.6.1891

Οι εκλογές, οι οποίες διεξήχθησαν παράλληλα με την οριστική διευθέτηση του ζητήματος του Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου, κερδήθηκαν από τον Μιχαήλ Καΐρη – Δημητριάδη, ενώ από την οικογένεια Εμπειρίκου κατάφεραν να εκλεγούν ως πάρεδρος ο Γεώργιος Κ. Εμπειρίκος και ως δημοτικοί σύμβουλοι τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς, σημειώνοντας μια πρώτη εκπλήρωση των τοπικών στόχων για την οικογένεια Εμπειρίκου, η οποία σταδιακά επανέρχεται στην τοπική εξουσία.

Συνοψίζοντας, αφενός τα εκλογικά αποτελέσματα βουλευτικών και δημοτικών εκλογών και αφετέρου τον τρόπο και τους όρους με τους οποίους διεξήχθη η προεκλογική εκστρατεία του 1890, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι με έναν τρόπο οι εκλογές για τον Επαμεινώνδα Εμπειρίκο αλλά και για την οικογένεια Εμπειρίκου συνολικά, ενέχουν έναν ρόλο, επόμενου «σκαλοπατιού» στην όλη κλίμακα της πολιτικής ανέλιξης. Η φιλανθρωπία, το συμβολικό κεφάλαιο και τα πολιτικά δίκτυα, η δράση των οποίων έγινε αντιληπτή κατά τις εκλογές του 1888, είναι ορατά και συμπαγή ακόμα και σε εσωτερικούς κλυδωνισμούς που θα μπορούσαν να τα θέσουν υπό αμφισβήτηση· αναφέρομαι στην περίπτωση του Γ. Πούμπουρα και την αποπομπή του από το ψηφοδέλτιο, που μέχρι πρότινος φαίνεται να είχε υπό τον έλεγχό του. Ακόμα και αν δεν επιτεύχθηκε ο αντικειμενικός στόχος της εκλογής του Ε. Εμπειρίκου, εξαιτίας των συνθηκών που δημιούργησε η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη, υφαίνεται μια σχεδόν νομοτελειακή συνθήκη δεδομένης επιτυχίας, η οποία τελικά θα επιτευχθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα.

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1892

Η αντισυνταγματική παύση της κυβέρνησης του Θ. Δηληγιάννη τον Φεβρουάριο του 1892²⁷⁰, μόλις ενάμιση χρόνο μετά την ανάληψη των καθηκόντων της, κατέδειξε αφενός τα μεταρρυθμιστικά και πολιτικά όρια του πολιτικού καθεστώτος που δημιούργησε η «Αρχή της Δεδηλωμένης», αλλά και τις δυναμικές επιδιώξεις κεφαλαιούχων, με πιο προβεβλημένο τον Α. Συγγρό, ο οποίος μάλιστα κατά τη δεδομένη στιγμή ήταν βουλευτής Κυκλάδων με το τρικουπικό κόμμα. Αυτοί οι κεφαλαιούχοι, μέσω των προσβάσεών τους στην βασιλική αυλή και των δικτύων που είχαν εξασφαλίσει στο παρελθόν, θα έχουν τη δυνατότητα να ασκήσουν πολιτική μακριά από το κοινοβούλιο.²⁷¹ Η έλευση της «υπηρεσιακής» κυβέρνησης

²⁷⁰ Δαφνής, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα...*, σ. 84

²⁷¹ Κωνσταντίνος Βεργόπουλος και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882 - 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους : Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913*, τ. ΙΔ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 33 – 42

Κωνσταντόπουλου²⁷², το Φεβρουάριο του 1892²⁷³, τα μηδενικά κοινωνικά και πολιτικά ερείσματα που απέκτησε, η αποτυχία εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής για την οποία είχε οριστεί, αλλά και η έκφραση της λαϊκής δυσaráσκειας τόσο από τους τρικουντικούς όσο και από τους δηληγιαννικούς, ψηφοφόρους και βουλευτές, έφερε αναπόφευκτα στο προσκήνιο το ζήτημα των εκλογών, οι οποίες ορίστηκαν για το Μάιο του 1892²⁷⁴. Οι συντελεστές της κυβέρνησης Κωνσταντόπουλου, μετά τη ρήξη του με το κόμμα προέλευσης του, το λεγόμενο «Τρίτο Κόμμα», συγκρότησαν κόμμα, το οποίο διεκδίκησε χωρίς επιτυχία το χώρο που είχε δημιουργηθεί, μετά το «βασιλικό» ρήγμα στο δικομματισμό.

Οι επερχόμενες εκλογές του Μαΐου, θα γίνονταν υπό το καθεστώς της ανατροπής του εκλογικού νόμου του 1886, με τον οποίο διεξήχθησαν οι εκλογές του 1887. Η επαναφορά του εκλογικού συστήματος στο καθεστώς του 1877²⁷⁵, καθιέρωνε εκ νέου την ταύτιση της εκλογικής περιφέρειας με την διοικητική επαρχία καθώς και της αύξησης των βουλευτών από 150 σε 207, σύστημα με το οποίο θα διεξάγονταν και οι εκλογές του 1892. Στην Άνδρο, η επαναφορά της επαρχίας ως εκλογικής περιφέρειας, αλλά και η αύξηση των βουλευτικών εδρών, ουσιαστικά απελευθέρωναν το στενό πλαίσιο της συγκροτημένης παραταξιακής επιλογής των υποψηφίων. Συνεπώς, στο νησί αυξάνεται πάλι ο αριθμός των εκλεγόμενων αλλά και των υποψηφίων βουλευτών από δύο σε τέσσερις.

Εντούτοις, η διερεύνηση των εκλογών του 1892 στην Άνδρο, ενέχει μια σειρά από σημαντικές δυσκολίες, οι οποίες καθιστούν την ερμηνεία τους επίφοβη και νεφελώδη. Κεντρικό σημείο σε αυτήν την κατεύθυνση αποτελεί η μη αρχειακή διάσωση της εφημερίδας «Άνδρος» που καλύπτει την υπό εξέταση περίοδο, γεγονός το οποίο ανάγκασε τον γράφοντα να κινηθεί προς αναζήτηση του Τύπου στο κεντρικό πολιτικό επίπεδο της Αθήνας, εξετάζοντας την προεκλογική περίοδο μέσα από τις εφημερίδες «Ακρόπολις» και «Καιροί». Αρχικά, σε αυτές τις εκλογές μπορούν να ανιχνευθούν μια σειρά από πολιτικές και κομματικές μεταβολές οι οποίες αλλάζουν συνολικά το τοπικό πολιτικό πεδίο. Αρχικά, μπορεί να παρατηρηθεί ο εξοβελισμός του δηληγιαννικού κόμματος, το οποίο δεν κατάφερε να σχηματίσει συνδυασμό στο νησί, παρά τη σταθερή του παρουσία κατά τα προηγούμενα χρόνια.²⁷⁶ Αναζητώντας τα ίχνη των υποψηφίων του Εθνικού Κόμματος, σε προηγούμενες εκλογές, θα δούμε ότι κάποιοι

²⁷² Αντώνης Μακροδημήτρης κ.ά., *Οι Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821 – 2008*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, 2009, σ. 272 - 274

²⁷³ Νίνα Σακκά - Νικολοπούλου, ό.π., σ. 163 - 164

²⁷⁴ Μπάλτα, ό.π., σ. 109 - 115

²⁷⁵ Μποχώτης, ό.π., σ. 201

²⁷⁶ Εφ. Ακρόπολις, 22.3.1892

από αυτούς, όπως ο Κωνσταντίνος Αργυρόπουλος ή ο Υπάτιος Καμπάνης, έχουν πια αποστρατευθεί από τη διεκδίκηση βουλευτικού αξιώματος -τουλάχιστον προς το παρόν-, ενώ ο Κ. Νεγρεπόντες, εισέρχεται πλέον στις εκλογές ως υποψήφιος με το Νεωτερικό Κόμμα, έναντι του Εθνικού Κόμματος. Φυσικά, το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την παρούσα εργασία παρουσιάζει διαδρομή του Επαμεινώνδα Εμπειρικού.

Ο Ε. Εμπειρικός, φαίνεται να μετατοπίστηκε από το Νεωτερικό Κόμμα στο Τρίτο Κόμμα²⁷⁷, μέσα σε ένα πλαίσιο συγκρούσεων και τοπικών αντιπαλοτήτων. Η παραπάνω μετατόπιση, δεδομένης και της εξαφάνισης των ερεισμάτων του «Εθνικού Κόμματος, είχε ως αποτέλεσμα να συγκροτείται στο νησί ένας βραχύχρονος, διαφορετικού περιεχομένου δικομματισμός με διαφορετικές βάσεις και αναφορές. Ο εντοπισμός των ιχνών αυτής της μετάβασης οδηγεί αρχικά σε μια υπόθεση: στις εκλογές του 1892, κάνει την πολιτική του εμφάνισή ο Αλέξανδρος Ν. Μαυροκορδάτος, γόνος της παλαιάς αρχοντικής οικογένειας των Μαυροκορδάτων, υιός του παλαιού βουλευτή της Άνδρου και πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, δεδομένων των πολιτικών προσβάσεων και της ισχύος που του εξασφάλιζε αφενός το όνομα της οικογένειας και αφετέρου η ιδιότητα του πατέρα του, συγκροτεί και ηγεμονεύει συνδυασμό στο νησί, αποτελούμενο από τους Κωνσταντίνο Ι. Κυριακό, υποψήφιο και στις προηγούμενες εκλογές με το Νεωτερικό Κόμμα και τον Κ. Νεγρεπόντε τέως βουλευτή του δηληγιαννικού Κόμματος. Ο συνδυασμός αναγνωρίζεται, λαμβάνοντας το χρίσμα από το Νεωτερικό Κόμμα, ως ο επίσημος συνδυασμός του νησιού.²⁷⁸ Η έλευση του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, πιθανότατα στερούσε την μέχρι τότε ηγεμονία του συνδυασμού από τον Ε. Εμπειρικό, γεγονός το οποίο ίσως ήταν ο ένας από τους λόγους που τον έστρεψε στην συγκρότηση διαφορετικού συνδυασμού από κοινού με τους Λεωνίδα Καρυστινάκη, ο οποίος ήταν υποψήφιος με το Νεωτερικό Κόμμα στις προηγούμενες εκλογές και το Δημοσθένη Καΐρη, τέως δηληγιαννικό υποψήφιο βουλευτή. Ο συνδυασμός όμως, φαίνεται να υποστήριζε την κυβέρνηση του υπηρεσιακού πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Κωνσταντόπουλου.²⁷⁹ Παρόλα αυτά, η παραπάνω υπόθεση ανάγει το ζήτημα της επιλογής του συνδυασμού μόνο σε ένα επίπεδο τοπικών συγκρούσεων και ιεραρχήσεων. Στην πραγματικότητα, το ζήτημα της επιλογής του συνδυασμού του Κ. Κωνσταντόπουλου από τον Ε. Εμπειρικό, μάλλον συνδέεται και με τις πολιτικές και οικονομικές επιδιώξεις της οικογένειας Εμπειρικού, τη δεδομένη στιγμή, οι

²⁷⁷ Εφ. *Καιροί*, 16.3.1892

²⁷⁸ Εφ. *Καιροί*, 23.3.1892

²⁷⁹ Εφ. *Ακρόπολις*, 29.3.1892 και Εφ. *Καιροί* 16.3.1892

οποίες μπορούν να βρουν κοινό πεδίο, αφενός στους λόγους και τις μεθόδους που ανέδειξαν την κυβέρνηση Κ. Κωνσταντόπουλου και αφετέρου στους -τουλάχιστον πρώιμους- υποστηρικτές της, καθώς γρήγορα έχασε την όποια δυναμική της.

Εμβαθύνοντας, είναι γνωστό, ότι η κυβέρνηση Κ. Κωνσταντόπουλου αλλά και η αποπομπή του Θ. Δηληγιάννη από την πρωθυπουργία, συνδέθηκαν με τις επιδιώξεις κεφαλαιούχων του παροικιακού κεφαλαίου, το οποίο πλέον είχε μεταφέρει σημαντικό όγκο των δραστηριοτήτων του στην Ελλάδα και συνομιλούσε απευθείας με τον Βασιλιά Γεώργιο Α΄. Η πιο προβεβλημένη φιγούρα της παραπάνω δραστηριότητας και ιδρυτικό στέλεχος του Τρίτου Κόμματος, ο Ανδρέας Συγγρός²⁸⁰, πάντοτε στο πλαίσιο της εξαιρετικά κακής οικονομικής κατάστασης και της χρεοκοπίας, η οποία εθεωρείτο αναπόφευκτη, φαίνεται να επεδίωκε την παράκαμψη του Θ. Δηληγιάννη. Εκμεταλλευόμενος, την προσωπική του δικτύωση με το παλάτι, αλλά και έχοντας γνώση των επιδεινούμενων σχέσεων του παλατιού με τον Θ. Δηληγιάννη, στόχευσε στην κερδοσκοπία, που θα προέκυπτε από τον δανεισμό – «διάσωση με βαρύτατους όρους», του ελληνικού κράτους, συνεργαζόμενος με Γάλλους κεφαλαιούχους. Βέβαια, ο δανεισμός του ελληνικού κράτους δεν αποτελούσε την μόνη επιδίωξη του πολυπράγμονος Ανδρέα Συγγρού. Ο ίδιος, φαίνεται να στοχεύει παράλληλα στην επέκταση των δραστηριοτήτων του στον τραπεζικό τομέα, αμφισβητώντας την ηγεμονική θέση της Εθνικής Τράπεζας, μέσω της προσπάθειας ίδρυσης μια νέας τράπεζας.²⁸¹ Άλλωστε, την ίδια περίοδο, κατά τη δεκαετία του 1890, παρατηρείται σημαντική κινητικότητα στην ίδρυση των τραπεζών, οι οποίες πολλαπλασιάζονται.²⁸² Στόχος του Α. Συγγρού, σε συνεργασία με τους Γάλλους κεφαλαιούχους ήταν ίδρυση νέας τράπεζας, η οποία θα αναλάμβανε τη διαχείριση του συνόλου των ελληνικών εσόδων, συνιστώντας απαραίτητη προϋπόθεση για το δανεισμό του ελληνικού κράτους στο πλαίσιο της σύμπραξης του με τους Γάλλους κεφαλαιούχους. Ουσιαστικά, αυτή η νέα, βαθιά συνδεδεμένη με το κράτος, υπερτράπεζα θα απορροφούσε, λόγω μεγέθους και εύρους δραστηριοτήτων, τις υπόλοιπες, παρακάμπτοντας και την Εθνική Τράπεζα. Ο Ανδρέας Συγγρός, για την υλοποίηση των παραπάνω σχεδίων του, στήριξε²⁸³ τον διορισμό της κυβέρνησης Κ. Κωνσταντόπουλου το Φεβρουάριο του 1892, μετά από συνεννόηση του με τον Βασιλιά Γεώργιο Α΄. Αυτή η στήριξη φαίνεται να διατηρήθηκε για ένα σύντομο χρονικό διάστημα και μετά την πτώση της κυβέρνησης και την προκήρυξη

²⁸⁰ Βεργόπουλος και Τσουκαλάς, ο.π., σ. 33

²⁸¹ Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, σ. 249

²⁸² Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830 – 1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993, σ. 221

²⁸³ Ανδρέας Συγγρός, *Ανδρέου Συγγρού: Απομνημονεύματα*, τ. 3, 3 τ., Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1908, σ. 110 - 121

εκλογών, παρά το γεγονός ότι τα σχέδιά του δεν κατάφεραν να υλοποιηθούν λόγω των παρεμβάσεων του Χ. Τρικούπη και Άγγλων κεφαλαιούχων, οι οποίοι πρακτικά θα εκτοπίζονταν από την ελληνική αγορά στην περίπτωση ισχυροποίησης των Γάλλων κεφαλαιούχων, συνεργατών του Α. Συγγρού.²⁸⁴

Πού τοποθετείται όμως ο Ε. Εμπειρικός μέσα σε αυτήν την ιστορία και πώς οι παραπάνω αναφορές μπορούν να συνδεθούν με την μετάστασή του από το κόμμα του Χ. Τρικούπη σε αυτό του Κ. Κωνσταντόπουλου, όπως αυτή αποτυπώνεται στον Τύπο; Τις ρίζες αυτής της μετατόπισης μπορούμε να τις αναζητήσουμε σε ένα βαθμό, στον υπό ριζικό μετασχηματισμό τραπεζικό τομέα και στην προσέλκυση σε αυτόν μιας ομάδας δυναμικών νέων κεφαλαιούχων, οι οποίοι κυρίως δραστηριοποιούνταν στις ελληνικές εμπορικές παροικίες.²⁸⁵ Αυτοί, επιθυμώντας την επέκταση των δραστηριοτήτων τους στην Ελλάδα, ήρθαν σε επαφή, μεταξύ άλλων και με τον Α. Συγγρό, σχετικά με την ίδρυση και τη χρηματοδότηση αυτής της νέας τράπεζας, δηλαδή μιας σειράς οικονομικών ζητημάτων τα οποία τέμνονταν σημαντικά και με την πολιτική. Πρόκειται για τις ιδρυτικές διαδικασίες της «Τράπεζας Αθηνών», η οποία ιδρύεται κατά το 1893 και λειτουργεί έναν χρόνο αργότερα.²⁸⁶ Είναι δεδομένο, ότι οι συζητήσεις και οι επαφές γύρω από την ίδρυσή της θα είχαν προηγηθεί αρκετό καιρό πριν την ανακοίνωσή της· με τον Ε. Εμπειρικό να αποτελεί ένα από τα ιδρυτικά μέλη,²⁸⁷ και την οικογένεια Εμπειρικού να βρίσκεται ανάμεσα στους σημαντικότερους κεφαλαιούχους της Τράπεζας, στο πλαίσιο της οικογενειακής στρατηγικής. Η Τράπεζα Αθηνών, μάλιστα, θα αναδειχθεί στο σημαντικότερο χρηματοδότη της ελληνικής ναυτιλίας της αμέσως επόμενης περιόδου,²⁸⁸ μια περίοδο κατά την οποία η Εθνική Τράπεζα απέφευγε επενδυτικές κινήσεις μεγάλου ρίσκου, όπως ήταν η χρηματοδότηση της ναυτιλίας. Στα ιδρυτικά μέλη της Τράπεζας Αθηνών, μπορεί να συναντήσει κανείς, μεταξύ άλλων και πέραν του Ε. Εμπειρικού, τους Αντώνιο Μάτσα και Αλέξανδρο Λαμπρυνούδη, οι οποίοι συμμετείχαν ως στελέχη προηγουμένως στη Γενική Πιστωτική Τράπεζα. Η Γενική Πιστωτική Τράπεζα είχε διακόψει τη λειτουργία της νωρίτερα και όπως είναι γνωστό, σε μεγάλο βαθμό ελεγχόταν από τον Α. Συγγρό,²⁸⁹ ο οποίος μετέφερε σημαντικά κεφάλαιά του από αυτήν στην Τράπεζα

²⁸⁴ Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, σ. 249

²⁸⁵ Βασίλης Πατρώνης, *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος - 20ος αιώνας)*, Αθήνα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 144 - 145

²⁸⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Μπέλ Επόκ του Κεφαλαίου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα : Οι απαρχές 1900 - 1922*, επιμέλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τ. Α1', 4 τ., Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 326

²⁸⁷ Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη...*, σ. 221

²⁸⁸ Βασίλης Καρδάσης, *Από του Ιστίου στον ατμόν: Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858 - 1914*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1993, σ. 148

²⁸⁹ Δερτλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών ...*, σ. 29 - 45

Αθηνών, μετά το κλείσιμό της.²⁹⁰ Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τις πολιτικές κινήσεις αυτών των στελεχών, ο Α. Μάτσας εξελέγη²⁹¹ βουλευτής της Μήλου, στις εκλογές του 1893 ενώ αντίστοιχα και ο Α. Συγγρός εξελέγη βουλευτής Σύρου²⁹², με μια παράταξη η οποία όπως αναφέρεται στην «*Ακρόπολη*» ήταν «αμιγώς κυβερνητική», δηλαδή προσκείμενη στον Κ. Κωνσταντόπουλο.²⁹³

Στην περίπτωση του Ε. Εμπειρικού, η συμπόρευση με τον Κ. Κωνσταντόπουλο μπορεί να αναδείξει την προσπάθεια διεκδίκησης ενός πιο επιδραστικού ρόλου στην πολιτική και οικονομική πραγματικότητα της χώρας από την οικογένεια Εμπειρικού, η οποία σταδιακά επέκτεινε τις επιχειρηματικές της δραστηριότητες στο ελληνικό κράτος. Άλλωστε, βρισκόμαστε σε μια περίοδο, στην οποία οι ελληνικές εμπορικές παροικίες, -ανάμεσά τους μπορεί να ενταχθεί και ο εμπορικός οίκος των Εμπειρικών- βρίσκονται υπό καθεστώς πίεσης, δεδομένης της διαρκούς ισχυροποίησης των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια. Συνεπώς, είναι πέρα από προφανές η αναζήτηση ισχυρών ερεισμάτων και ασφάλειας, τόσο πρακτικής όσο και επενδυτικής, πράγματα που θα μπορούσε θεωρητικά να εξασφαλίσει η Τράπεζα Αθηνών αλλά και ο έλεγχος της εξουσίας από τον Κ. Κωνσταντόπουλο. Εξίσου σημαντική όμως είναι και η απροϋπόθετη δυνατότητα παρέμβασης των κεφαλαιούχων όπως ο Α. Συγγρός, υπέρ της διαφύλαξης των συμφερόντων τους. Άλλωστε, το ίδιο το Τρίτο Κόμμα συγκροτήθηκε στη βάση μιας κοινωνικά προσδιορισμένης ανοικτής υπόσχεσης προς τους κεφαλαιούχους, χωρίς ποτέ να αποκτήσει ευρύτερα λαϊκά ερείσματα. Σε κάθε περίπτωση όμως, πρέπει να αναφερθεί ότι το όλο πλαίσιο της μεταπήδησης βουλευτών -ακόμα και μεταξύ των δύο ηγεμονικών κομμάτων του δικομματισμού- αποτελούσε μια γνωστή, συνηθισμένη και πρακτικά εμπεδωμένη συνθήκη που συντηρούσε το όλο πλαίσιο των ισχυρών κυβερνήσεων αυτού του πρώιμου δικομματισμού.²⁹⁴ Ουσιαστικά, μέσα από την παραπάνω δραστηριότητα μπορούμε να παρατηρήσουμε δύο κύρια χαρακτηριστικά. Αφενός, την επιβεβαίωση της ανάγκης για πρόσδεση και συμμετοχή στην εκτελεστική εξουσία, ένα χαρακτηριστικό που φαίνεται να μοιράζεται η αστική τάξη της περιόδου και ιδιαίτερα το κομμάτι που πρόσκειται στο «παροικιακό κεφάλαιο», ενώ αφετέρου καταδεικνύονται και τα όρια της συμπόρευσης των κεφαλαιούχων με τον Χ. Τρικούπη, καθώς αμφισβητείται στην πράξη η μαζική στήριξη στο πρόσωπό του, με τις εκλογές να αποτελούν μια πρώτη τέτοια ρωγμή.

²⁹⁰ Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη...*, σ. 221 - 227

²⁹¹ Εφ. *Ακρόπολις*, 11.4.1892 και Εφ. *Ακρόπολις*, 4.5.1892

²⁹² Εφ. *Ακρόπολις*, 11.4.1892 και Εφ. *Ακρόπολις*, 4.5.1892

²⁹³ Εφ. *Ακρόπολις*, 2.5.1892

²⁹⁴ Βεργόπουλος και Τσουκαλάς, *ό.π.*, σ. 42

Εντούτοις, η πάνδημη εκλογή του Χ. Τρικούπη²⁹⁵ στις εκλογές του Μαΐου θα μετακινήσει στο περιθώριο, τουλάχιστον προσωρινά, τέτοιου είδους πρακτικές, συζητήσεις και μεθοδεύσεις, καθώς ουσιαστικά θα εξαφανίσει το κόμμα του Κ. Κωνσταντόπουλου. Αρκετοί βουλευτές μάλιστα, οι οποίοι είχαν προηγουμένως εκφράσει την υποστήριξη τους προς το πρόσωπό του θα σπεύσουν αμέσως μετά την ευρεία εκλογική νίκη του Τρικούπη να εκφράσουν την στήριξή τους τελικά προς το πρόσωπό του Τρικούπη, εντασσόμενοι στο κοινοβούλιο ως Τρικουπικοί, με το κόμμα του Κωνσταντόπουλου να μένει με μόλις τρεις βουλευτές.²⁹⁶ Την πρακτική αυτή της μετατόπισης, η οποία αποτυπώνεται στην εφημερίδα «*Ακρόπολις*», ακολούθησε και ο Ε. Εμπειρικός, ο οποίος κατάφερε να εκλεγεί, αφήνοντας εκτός κοινοβουλίου τον Α. Μαυροκορδάτο και το συνδυασμό του στο νησί. Διαβάζουμε στην προσκείμενη εφημερίδα στον Χ. Τρικούπη σε εκείνο το χρονικό διάστημα «*Ακρόπολη*», μια ημέρα πριν τις εκλογές²⁹⁷, για την βία που έχουν εξαπολύσει στην επαρχία της Άνδρου οι υποστηρικτές του Κ. Κωνσταντόπουλου εναντίον των υποστηρικτών του Χ. Τρικούπη, πιθανότατα σε ένα πλαίσιο κατασκευής ευνοϊκού κλίματος υπέρ του Α. Μαυροκορδάτου, μέσω της θυματοποίησής του. Όμως, δύο μόλις ημέρες αργότερα²⁹⁸, όταν έγινε γνωστό το εκλογικό αποτέλεσμα, καλωσορίζεται πια η εκλογή του Ε. Εμπειρικού ως τρικουπικού όπως αντίστοιχα και του υπόλοιπου συνδυασμού του, των Α. Καρυστινάκη και Δ. Καΐρη. Η θριαμβευτική επάνοδος της οικογένειας Εμπειρικού στην κεντρική πολιτική σκηνή είναι πλέον γεγονός.

Αναφορικά με την κοινοβουλευτική παρουσία του Ε. Εμπειρικού, αυτός εξελέγη ως ένας εκ των γραμματέων του Προεδρείου της Βουλής κατά την Α΄ Σύνοδό της,²⁹⁹ και ως μέλος της επιτροπής των «Εξωτερικών» κατά τη Β΄ Σύνοδό της,³⁰⁰ όπου ο μεγάλος αριθμός των ψήφων που έλαβε και στις δύο περιπτώσεις, δείχνει και την ενσωμάτωσή του στο τρικουπικό κόμμα. Άξιο αναφοράς, ως παράδειγμα, είναι το ότι ο Κ. Κωνσταντόπουλος, ως υποψήφιος για τη γραμματεία, έλαβε μόλις μία ψήφο επί των παρισταμένων, με τις ψήφους για την κατάρτιση των Επιτροπών -όπως και για την προεδρεία της Βουλής- να αντικατοπτρίζουν τις κομματικές τοποθετήσεις των βουλευτών.

²⁹⁵ Μπάλλα, *ό.π.*, σ. 109 - 115

²⁹⁶ Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α΄...», σ. 25

²⁹⁷ Εφ. *Ακρόπολις*, 2.5.1892

²⁹⁸ Εφ. *Ακρόπολις*, 4.5.1892

²⁹⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1892, σ. 34

³⁰⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1892, σ. 10

Σε πρώτη φάση, κεντρικό μέλημα του εμπειρικού συνδυασμού αποτέλεσαν οι παρεμβάσεις τοπικού χαρακτήρα, με στόχο την πολιτική εμπέδωση. Αυτές, μπορούν να αναδειχθούν μέσα από την εμφάνιση νέου δημοσιογραφικού εγχειρήματος στο νησί, λίγο μετά τις εκλογές του Μαΐου. Πρόκειται για την κυκλοφορία της εξαιρετικά βραχύβιας πολιτικής εφημερίδας «*Νέα Άνδρος*», η οποία ήδη από το πρώτο φύλλο,³⁰¹ διαμνηνεί την στήριξή της στον Χ. Τρικούπη και στους εκλεγέντες βουλευτές που τον στηρίζουν· μολονότι, θα διακόψει την κυκλοφορία της μόλις λίγους μήνες αργότερα. Τέτοια παραδείγματα τοπικών παρεμβάσεων, χωρίς όμως σαφή πολιτική ή ιδεολογική θέση, αποτέλεσαν μεταξύ άλλων, η προσπάθεια των βουλευτών του συνδυασμού για την αναστολή της επιβολής του υπό συζήτηση πρόσθετου φόρου στα εσπεριδοειδή³⁰², καθώς τα λεμόνια αποτελούσαν κατά βάση το βασικό εξαγωγίμο προϊόν του νησιού. Αντίστοιχο ύφος είχαν και προσπάθειες για μικρές ρυθμίσεις στον τομέα της δικαιοσύνης, όπως η απονομή χάριτος σε ήδη καταδικασμένους του νησιού.³⁰³ Μεγαλύτερη εμβέλεια φαίνεται να είχαν ενστάσεις σχετικά με το νομοσχέδιο που επέβαλε βαρύτατα δίδακτρα στους φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών,³⁰⁴ όπου η αντίθεση στο νομοσχέδιο είχε καταστεί επιβεβλημένη, αφενός λόγω των δυναμικών κινητοποιήσεων των φοιτητών³⁰⁵ -όπου μεταξύ τους πλήττονταν και φοιτητές της Άνδρου- και αφετέρου λόγω της μεγάλης βαρύτητας που αποδόθηκε στο γεγονός από τον Τύπο, τοπικό και μη, που εξέφραζε μια ιδιαίτερα εχθρική διάθεση απέναντι στο νομοσχέδιο, δημιουργώντας έτσι και τις ενστάσεις του συνδυασμού.³⁰⁶ Οι παραπάνω πράξεις των βουλευτών, δείγματα περιορισμένης εμβέλειας και σημασίας, εγγράφονται σε μια προσπάθεια εδραίωσης των τοπικών ερεισμάτων αλλά και των πελατειακών σχέσεων που κινητοποιούσαν την εκλογική βάση· με ελάχιστο προσωπικό κόστος και μέσω της καθολικότητας που απολάμβανε ο Τύπος, τέτοιες πράξεις διαμεσολαβούνταν στο σύνολο της τοπικής κοινωνίας. Άλλωστε, σε μια περίοδο εγνωσμένης αστάθειας και πολιτικού – οικονομικού αδιεξόδου, το ενδεχόμενο της μη ολοκλήρωσης της τετραετίας ή της διενέργειας πρόωρων εκλογών θα πρέπει να είχε εμπεδωθεί στο επίπεδο των βουλευτών, οι οποίοι σαφώς θα είχαν στραμμένα τα βλέμματά τους πέραν της παρούσας και στην επόμενη ημέρα.

³⁰¹ Εφ. *Νέα Άνδρος*, 27.6.1892

³⁰² Εφ. *Νέα Άνδρος*, 26.8.1892

³⁰³ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, σ. 72

³⁰⁴ Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, και Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Ιστορία του 1837 - 1937 : Μια συνοπτική αφήγηση*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, 2016, σ. 124

³⁰⁵ Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 2004, σ. 606 - 625

³⁰⁶ Εφ. *Νέα Άνδρος*, 29.7.1892

Το μεγάλο γεγονός της αμέσως επόμενης περιόδου, είναι η παραίτηση της κυβέρνησης Χ. Τρικούπη τον Απρίλιο του 1893, μετά από τη σύγκρουση με τον Βασιλιά Γεώργιο Α' ³⁰⁷, ως αποτέλεσμα της αποτυχίας ρύθμισης του χρέους μέσω της λήψης νέου -και κοινά αποδεκτού- δανείου που οδήγησε στον διορισμό της κυβέρνησης του εξωκοινοβουλευτικού, Σωτηρίου Σωτηρόπουλου ως Πρωθυπουργού, ³⁰⁸ με την υποστήριξη του Τρίτου Κόμματος και του Στέμματος. Η διακοπή των συνεδριάσεων της Βουλής, κατά τον Απρίλιο, οπότε και εξωθήθηκε σε παραίτηση η κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη, επέτρεψε στον νέο Πρωθυπουργό, Σ. Σωτηρόπουλο, να κυβερνήσει για περίπου έξι μήνες, συμπράττοντας με το Τρίτο Κόμμα του Δ. Ράλλη, χωρίς τη δεδηλωμένη υποστήριξη της Βουλής. Σε αυτό το διάστημα δεν κατάφερε να αποτρέψει την χρεοκοπία, επιταχύνοντας την μάλιστα, με ένα εξαιρετικά επισφαλές και «δόλιο» δάνειο, οι όροι του οποίου έγιναν γρήγορα αντιληπτοί από τους ξένους κεφαλαιούχους - δανειστές. ³⁰⁹ Παράλληλα όμως, απέτυχε και να δημιουργήσει ερείσματα, τα οποία θα μπορούσαν να επιβεβαιώσουν την παραμονή του στην εξουσία. Συνεπώς, η επανέναρξη της Βουλής, στα τέλη του Οκτωβρίου 1893, θα φέρει τελικά και την παραίτησή της κυβέρνησης Σωτηρόπουλου, καθώς θα καταψηφιστεί ο Πρόεδρος της Βουλής και θα υπερψηφιστεί τελικά ο τρικουπικός, Οδυσσέας Βουδούρης. ³¹⁰

Η προαναφερθείσα κρίση δημιούργησε σημαντικές ανακατατάξεις, αναφορικά με τις κομματικές τοποθετήσεις βουλευτών. Στην περίπτωση του Ε. Εμπειρικού, φαίνεται να επήλθε ρήγμα στον συνδυασμό του, με τους Ε. Εμπειρικό και Δ. Καϊρή να αποσχίζονται από τον Λ. Καρυστινάκη, στηρίζοντας πλέον το Τρίτο Κόμμα του Δ. Ράλλη. Η έλλειψη σωζόμενου τοπικού Τύπου τη δεδομένη χρονική στιγμή -η εφημερίδα «*Νέα Άνδρος*» που ξεκίνησε τη λειτουργία της λίγους μήνες πριν, φαίνεται να έχει ήδη αναστείλει τη λειτουργία της- απομακρύνει την περαιτέρω μελέτη και διαλεύκανση της παραπάνω υπόθεσης καθιστώντας την «γκρίζα ζώνη». Παρόλα αυτά, μπορεί να εκμαιευθεί από τα Πρακτικά της Βουλής ³¹¹ μια διακριτή μεταστροφή στην κοινοβουλευτική συμπεριφορά των Ε. Εμπειρικού και Δ. Καϊρή, των οποίων η ψήφος πλέον «συμφωνούσε» σταθερά με αυτήν του Δ. Ράλλη και του προαναφερθέντος Α. Μάτσα συνιδρυτή της Τράπεζας Αθηνών. Αντίθετα, ο Λ. Καρυστινάκης φαίνεται να παραμένει τρικουπικός, γεγονός το οποίο αντίστοιχα εκπορεύεται από την

³⁰⁷ Μαρωνίτη, «Η εποχή του Γεωργίου Α'...», σ. 23

³⁰⁸ Σακκά - Νικολοπούλου, ό.π., σ. 165 - 166

³⁰⁹ Θανάσης Καλαφάτης, «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του : Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές Συνθήκες*, επιμέλ. Λύντια Τρίχα και Καίτη Αρώνη - Τσίχλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001, σ. 294 - 304

³¹⁰ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΓ' Βουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1894, σ. 8-9

³¹¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΓ' Βουλευτικής Περιόδου*.

εκλογική του συμπεριφορά μέσα στη Βουλή. Την παραπάνω υπόθεση, επιβεβαιώνουν κυρίως οι εσωτερικές εκλογές για την συμπλήρωση των Επιτροπών στη Βουλή, όπου ο Ε. Εμπειρικός θα εκλεγεί μειοψηφικά στην «Επιτροπή κατάρτισης του Προϋπολογισμού», λαμβάνοντας 44 ψήφους έναντι των Τρικουπικών που έλαβαν 77. Αυτή η διαφορά των 33 ψήφων θα είναι σταθερή σε όλες τις εσωτερικές εκλογές μεταξύ των τρικουπικών και των μη τρικουπικών κατά αυτήν την κοινοβουλευτική περίοδο. Η μετατόπιση του Ε. Εμπειρικού θα αναφερθεί ως παγιωμένο γεγονός αργότερα, κατά το 1895, κατά την διαδικασία ανακοίνωσης των υποψηφίων για τις βουλευτικές εκλογές του 1895 στην Άνδρο.³¹²

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1895

Οδεύοντας προς τις εκλογές του 1895, το κεντρικό γεγονός στο οποίο οφείλουμε να σταθούμε είναι η χρεοκοπία του 1893.³¹³ Η χρεοκοπία και οι συνέπειές της θα ορίσουν ολόκληρη την επόμενη περίοδο έως και την τομή του 1909, ενώ ο πόλεμος του 1897 θα παίζει κεντρικό ρόλο στις εξελίξεις ως άμεσα συνδεδεμένος με την οικονομία λόγω του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου που ακολούθησε. Οι συνέπειες της χρεοκοπίας του 1893 δεν θα φανούν μόνο στον οικονομικό τομέα, καθώς πρακτικά θα δημιουργήσουν, ή θα φανερώσουν, τα πρώτα σημαντικά ρήγματα· ίσως και τα όρια του δικομματισμού, όπως αυτός είχε συγκροτηθεί με την «Αρχή της Δεδηλωμένης» κατά το 1875. Οι εκλογές του Απριλίου του 1895, οι οποίες θα διεξαχθούν πάλι με το εκλογικό σύστημα της στενής εκλογικής περιφέρειας, ουσιαστικά επιβεβαίωσαν το δυσμενές κλίμα που είχε δημιουργηθεί για το τρικουπικό κόμμα, καθώς ήταν προφανής ο δρόμος του προς τη συντριβή. Δεν ήταν μόνο ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνίας που είχε πληγεί από την οικονομική του πολιτική, ήταν και η μεγάλη αλλά και έκδηλη απονομιμοποίησή³¹⁴ του στο επίπεδο των ανακτόρων,³¹⁵ τα οποία ασκούσαν πλέον δική τους πολιτική. Παράλληλα όμως, είχε συντελεστεί και η απώλεια των ερεισμάτων ειδικού βάρους του εσωτερικού και εξωτερικού κεφαλαίου.

Στην Άνδρο, σημαντικό γεγονός της περιόδου αποτελεί η εμφάνιση μιας νέας εφημερίδας, κατά το 1894 η οποία θα διατηρήσει την κυκλοφορία της και πέρα από τα όρια της παρούσας εργασίας. Πρόκειται για την εφημερίδα «*Η Φωνή της Άνδρου*»³¹⁶, η οποία σε επίπεδο εξαγγελιών -όχι όμως υλοποίησής τους- φαίνεται να είναι επηρεασμένη από το ευρύτερο κλίμα εκσυγχρονισμού του Τύπου, το οποίο εμφανίστηκε στις Αθηναϊκές

³¹² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 19.3.1895

³¹³ Καλαφάτης, ό.π., σ. 298 - 302

³¹⁴ Μπάλας, ό.π., σ. 117 - 128

³¹⁵ Βεργόπουλος και Τσουκαλάς, ό.π., σ. 36 - 37

³¹⁶ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 9.11.1894

εφημερίδες, κατά τη δεκαετία του 1880, με σημαντικότερη εκπρόσωπο την εφημερίδα «*Ακρόπολις*». Θα κυκλοφορήσει, από την οικογένεια Πασχάλη, ως «πολιτική εφημερίδα και των ειδήσεων» ενώ στη συνέχεια θα λάβει και τον τίτλο «φιλολογική», στοιχείο το οποίο δεν θα υπηρετήσει, πέραν της αναδημοσίευσης κάποιων ελάχιστων ποιημάτων. Αναφορικά με την πολιτική της τοποθέτηση, σε πρώτη φάση κινείται στον ευρύτερο αντιτρικουπικό χώρο, ευρισκόμενη άλλωστε σε μια περίοδο, η οποία ευνοεί ακριβώς κάθε αντιτρικουπική ενέργεια και τοποθέτηση, καθώς ο Τρικούπης φαίνεται να χρεώνεται το γεγονός της χρεοκοπίας του 1893.

Για την οικογένεια Εμπειρικού, η πορεία προς το 1895 προσμετρά σημαντικές επιτυχίες. Δεν είναι μόνο η παγίωση στο τοπικό πολιτικό επίπεδο, είναι ταυτόχρονα και η ιδιαίτερα σημαντική οικονομική ανάπτυξη μέσω της επέκτασης της «ατμήρους ναυτιλίας» όπως και το μεγάλο βήμα της «εισόδου» στον τραπεζικό τομέα, μέσω της συμμετοχής στην ίδρυση της Τράπεζας Αθηνών το 1893, για την οποία έγινε λόγος νωρίτερα. Μπορούμε να μιλήσουμε για μια εικόνα εντελώς διαφορετική από το καθεστώς που γεννάει η συγκυρία της χρεοκοπίας. Στα λοιπά, οφείλει να γίνει λόγος για τον ξαφνικό θάνατο του Λεωνίδα Κ. Εμπειρικού στο Παρίσι,³¹⁷ ο οποίος είχε επιφορτιστεί με το ζήτημα της ανέγερσης του Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου, αποτελώντας και έναν από τους κεντρικούς δωρητές του. Τον θάνατό του ακολούθησαν σημαντικές δωρεές από την οικογένεια Εμπειρικού, στη μνήμη του. Την ίδια περίοδο, ο Ε. Εμπειρικός ορίστηκε μέλος της Ολυμπιακής Επιτροπής για τη διενέργεια των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας του 1896, σε μια κίνηση με μεγάλο ενδιαφέρον και ενδεικτική τόσο για τις στοχεύσεις της οικογένειας Εμπειρικού όσο και για την θέση της τη δεδομένη στιγμή, στο πλαίσιο των εσωτερικών ιεραρχήσεων της αστικής και πολιτικής τάξης της εποχής. Την επιτροπή που αποτελείτο από 35 μέλη, μεταξύ άλλων οι Α. Συγγρός, Κωνσταντίνος Καραπάνος, ο Π Σκουζές, Μάρκος Δραγούμης. Με λίγα λόγια, ένας κύκλος πολιτικών, κεφαλαιούχων και διπλωματών, ένα φωτογραφικό στιγμιότυπο της αστικής τάξης της περιόδου, των οποίων οι επιδιώξεις, στο πλαίσιο της σύγκρουσης του παλατιού με τον Χ. Τρικούπη για την επόμενη ημέρα συνέκλιναν με αυτές του παλατιού με στόχο την ενίσχυση της πολιτικής και οικονομικής θέσης τους.³¹⁸

Οι εκλογές ορίστηκαν για τον Απρίλιο του 1895, ενώ οι συζητήσεις για την κατάρτιση των συνδυασμών στην Άνδρο, είχαν ήδη ξεκινήσει από τον Φεβρουάριο³¹⁹ του ίδιου έτους.

³¹⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 9.11.1894

³¹⁸ Λίνα Λούβη, «Η Δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες», στο *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896 - 1906*, επιμέλ. Χριστίνα Κουλούρη, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004, σ. 99 - 125

³¹⁹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 26.2.1895

Στην κατάρτιση των συνδυασμών έπαιξε ρόλο η αναμενόμενη συντριβή του τρικουπικού κόμματος, γεγονός το οποίο προκάλεσε σημαντικούς μετασχηματισμούς στις πολιτικές τοποθετήσεις των υποψηφίων βουλευτών, οι οποίες έγιναν εμφανείς και μέσα από την απουσία τρικουπικού συνδυασμού στο νησί. Ουσιαστικά, επιβεβαιώθηκε η ρήξη στο συνδυασμό του Ε. Εμπειρικού, μεταξύ των Ε. Εμπειρικού, Δ. Καΐρη και του Α. Καρυστινάκη, ο οποίος φαίνεται να αποχωρεί από την πολιτική ζωή του νησιού χωρίς να είναι εκ νέου υποψήφιος. Συνεπώς, το νέο συνδυασμό καταρτίζουν οι Ε. Εμπειρικός, Δ. Καΐρης και ο Κ. Νεγρεπόντες,³²⁰ όπου ο νεοαφιχθείς στο συνδυασμό Κ. Νεγρεπόντες είχε προηγουμένως εκλεγεί, κατά την περίοδο 1890 – 1892 βουλευτής με το τρικουπικό κόμμα.³²¹ Εκ πρώτης όψεως, ο συνδυασμός χαρακτηρίζεται από σημαντική ετερογένεια, καθώς οι τρεις υποψήφιοι βουλευτές στηρίζουν διαφορετικό κόμμα. Ο Ε. Εμπειρικός φαίνεται να στηρίζει το κόμμα του Δ. Ράλλη, ο Δ. Καΐρης το κόμμα του Κ. Καραπάνου, ενώ ο Κ. Νεγρεπόντες το κόμμα του Θ. Δηληγιάννη.³²² Κοινή συνισταμένη του συνδυασμού φαίνεται να είναι η καθ' ομολογία αντιτρικουπική στάση, η οποία άλλωστε χαρακτηρίζει το σύνολο των εκλογών. Άλλωστε, περίπου την ίδια περίοδο αρχίζουν να εμφανίζονται και σε άλλες επαρχίες αντίστοιχοι μικτοί συνδυασμοί.

Ο αντίπαλος συνδυασμός σχηματίστηκε από τους Κ. Αργυρόπουλο τ. βουλευτή, Αντ. Καμπάνη, στρατιωτικό, και Γ. Πούμπουρα, τ. Δήμαρχο και τ. βουλευτή Άνδρου. Παρουσιάστηκε ως ανεξάρτητος συνδυασμός, χωρίς να γίνει σαφής λόγος για τις επί μέρους κομματικές τοποθετήσεις των υποψηφίων βουλευτών του. Αυτοί όμως, όπως είχε γίνει λόγος και σε προηγούμενο κεφάλαιο, φαίνεται να στήριζαν το δηληγιαννικό κόμμα. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια πιο ομοιογενή σύμπραξη με κοινό χαρακτηριστικό αφενός την αντίθεση στον Χ. Τρικούπη και αφετέρου την κοινή αντίθεση στον Ε. Εμπειρικό και τις επιδιώξεις του που είχαν ως αφετηρία το νησί. Βέβαια, ελάχιστες ημέρες μετά την ανακοίνωση των συνδυασμών, πληροφορούμαστε ότι ο Α. Καμπάνης αποχώρησε από τον «αντιεμπειρικό» συνδυασμό, στηρίζοντας, χωρίς να είναι υποψήφιος, τον Ε. Εμπειρικό, με τον Τύπο να φωτογραφίζει τον χρηματισμό του από την οικογένεια Εμπειρικού ως την αιτία μετάστασής του.³²³

Ο προεκλογικός αγώνας διεξήχθη σε ένα ιδιαίτερα συγκρουσιακό κλίμα, ίσως το πιο οξυμένο της περιόδου μετά το θάνατο του Κ. Εμπειρικού. Η εφημερίδα «*Η Φωνή της Άνδρου*»,

³²⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 5.3.1895

³²¹ *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822 – 1935*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων : Διεύθυνση Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, 1986, σ. 140

³²² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 19.3.1895

³²³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 12.4.1895

πέραν της αντιτρικουπικής της στάσης, την οποία άλλωστε μοιράζονταν όλοι οι υποψήφιοι, φαίνεται να στηρίζει τον Κ. Αργυρόπουλο άρα και κατ' επέκταση τον αντιτιθέμενο στον Ε. Εμπειρικό συνδυασμό, υποστήριξη που δικαιολογείται από την προσωπική φιλία του εκδότη με τον υποψήφιο βουλευτή όπως θα αποδειχθεί αργότερα.³²⁴ Παράλληλα, είναι έκδηλο για άλλη μια φορά το μοτίβο της βίας, το οποίο υπερβαίνει την Άνδρο, όντας παρόν και σε άλλες περιοχές.³²⁵ Για τον έλεγχο της βίας κατηγορείται, ο Ε. Εμπειρικός, όπου για άλλη μια φορά επίκεντρο φαίνεται να είναι η περιοχή του Γαυρίου, με την αστυνομία να ολιγωρεί υπέρ του, πάντοτε δεδομένης της «διαβρωτικής ισχύος των χρημάτων του».³²⁶ Κατά βάση, αναφορές, όπως η προεκλογική βία, είτε η θερμή -ή μη- υποδοχή των υποψηφίων στις περιοδείες τους στα χωριά -όπου δεδομένης της στήριξης της εφημερίδας στο πρόσωπο του Κ. Αργυρόπουλου «κανείς δεν κάλεσε τον Ε. Εμπειρικό σε γεύμα στο πανηγύρι του Φελλού»³²⁷-, είναι ενδεικτικές της προσπάθειας κατασκευής ενός ευνοϊκού προεκλογικού κλίματος για τον στηριζόμενο υποψήφιο και συχνά στερούνται υλικής βάσης.

Αυτό το οποίο όμως διαφοροποιεί αυτές τις εκλογές από τις προηγούμενες, είναι η εμφάνιση του όρου της «ταξικής συνείδησης», με όλες τις πολιτισμικές και πολιτικές στρεβλώσεις που μπορεί να μεταφέρει ο όρος σε μια νησιωτική κοινωνία του 1890. Οι ψηφοφόροι, καλούνται να ψηφίσουν εκείνους τους υποψηφίους, με τους οποίους μοιράζονται κοινά συμφέροντα, όπου κοινός τους εχθρός είναι οι λεγόμενοι «πλουτοκράτες» που προσπαθούν να ελέγξουν το νησί και τους ανθρώπους του.³²⁸ Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται λόγος για το Εμπειρικό Γηροκομείο και Νοσοκομείο, η κατασκευή του οποίου από την οικογένεια Εμπειρικού, δημιουργούσε σχέσεις εξάρτησης αφενός των εγχώριων εργαζομένων και αφετέρου των μελλοντικών φιλοξενούμενων σε αυτό οι οποίες κεφαλαιοποιούνται μέσω της εκλογικής παρουσίας της οικογένειας Εμπειρικού. Στο ίδιο πλαίσιο, ερμηνεύεται από τον Τύπο η παρουσία του Ε. Εμπειρικού ως πρώην βουλευτή του τρικουπικού κόμματος, που κατά τη θητεία του εφάρμοσε πιστά το τρικουπικό πρόγραμμα, «το οποίο έφερε τη χρεοκοπία»³²⁹. Βέβαια, τα παραπάνω επιχειρήματα παρότι φαίνονται πρωτοφανή, ίσως και ρηξικέλευθα για την κοινωνία της Άνδρου, εγγράφονται σε ένα ήδη υπαρκτό πλαίσιο εγκόλπωσης και ανάδειξης των κοινωνικών διαφοροποιήσεων του αστικού στοιχείου έναντι του λαϊκού και αντίστροφα από τα κόμματα του δικομματισμού· πάντοτε όμως σε ένα επίπεδο όπου αυτές οι

³²⁴ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 17.11.1902

³²⁵ Καρδάσης, «Η Σύρος σταυροδρόμι της ...», σ. 326

³²⁶ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 19.3.1895

³²⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 19.3.1895

³²⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 12.4.1895

³²⁹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 15.4.1895

διαφοροποιήσεις υποσκελίζονται από το «εθνικό ζήτημα» και την μεταβαλλόμενη υφή του.³³⁰ Όμως, η περίπτωση της Άνδρου, αποτελώντας ακριβώς μια μικρογραφία της ελληνικής κοινωνίας, κάπως μακριά από το κέντρο λήψης των αποφάσεων, φανερώνει, ότι σε ένα νησί που βρίσκονται ταυτόχρονα και αλληλεπιδρούν αστοί και κεφαλαιούχοι μαζί με ναυτικούς, εργάτες και αγρότες το «εθνικό» δεν φαίνεται να επιδρά εξίσου δυναμικά όπως στην Αθήνα. Τέτοιες διαφοροποιήσεις, ακόμα και αν δεν τις αναφέρουμε ως ταξικές, αλλά ως μια δηληγιαννική προβολή του μοτίβου εξίσωσης του Δηληγιάννη με το λαό και του Τρικούπη με τα αστικά στρώματα και την μετακύλιση των οικονομικών βαρών προς τους ασθενέστερους, έχουν μια κάποια υλική βάση, τουλάχιστον στο βαθμό αποτύπωσης των κοινωνικών αντιθέσεων.

Το αποτέλεσμα των εκλογών έφερε, πέραν της δεδομένης ήττας του Χ. Τρικούπη, η οποία σφράγισε και την πολιτική του σταδιοδρομία³³¹ και της αναμενόμενης νίκης του Θ. Δηληγιάννη, την θριαμβευτική εκλογή του συνδυασμού του Ε. Εμπειρικού, με τον Ε. Εμπειρικό να έχει πλέον των 500 ψήφων διαφορά από τον Κ. Αργυρόπουλο και τον υπόλοιπο συνδυασμό του. Στον εκλογικό απολογισμό,³³² γίνεται λόγος για «δωροδοκίες χιλιάδων δραχμών», για «εξαγορές μαύρων (αρνητικών) ψήφων στον Κ. Αργυρόπουλο» -έγινε ήδη λόγος για τη φιλία που συνέδεε τον εκδότη της εφημερίδας με τον Κ. Αργυρόπουλο- από τα καταστήματα της οικογένειας Εμπειρικού αλλά και για «μπράβους» του Ε. Εμπειρικού που δεν άφηναν τον κόσμο να εξέλθει από τα ατμόπλοια για να ψηφίσει. Οι παραπάνω κατηγορίες, ισχύουν σε μια εκλογική αναμέτρηση, η οποία κατά γενική ομολογία, πέραν μικρών εξαιρέσεων, φαίνεται να απουσιάζουν περιστατικά βίας και επεμβάσεων.³³³

Συμπερασματικά, σε αυτή τη φάση, όλα δείχνουν ότι ο Ε. Εμπειρικός στηρίζεται πλέον σε στέρεες βάσεις, οι οποίες του επιτρέπουν να παγιωθεί στο περιβάλλον της Άνδρου, ακόμα και τη στιγμή που το ευρύτερο πολιτικό κλίμα ευνοούσε περισσότερο τις δηληγιαννικές υποψηφιότητες. Από τη μια ο ευεργετισμός, που από τη δεκαετία του 1880 αλλάζει συνολικά τη μορφή του νησιού και από την άλλη η ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της οικογένειας Εμπειρικού· η επιτυχής της δραστηριοποίηση στην ατμοκίνητη ναυτιλία, και η μεγάλη άνθηση που γνώρισε από το 1890³³⁴, πρακτικά ανέκοπτε σε μεγάλο βαθμό την εκροή ανδρών και

³³⁰ Μπάλτα, ό.π., σ. 266

³³¹ Βεργόπουλος και Τσουκαλάς, ό.π., σ. 38 - 39

³³² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 23.4.1895

³³³ Μπάλτα, ό.π., σ. 200 - 201

³³⁴ Ελένη Μπενέκη, «Εν άνδρω τω 1882: Ένα ναυτιλιακό κέντρο του Αιγαίου πελάγους την εποχή του ατμού», *Greek Shipping, ειδική έκδοση για την ελληνική ναυτιλία*, εφ. *Documenta*, 10 Ιουνίου, 2018.

γυναικών ως μεταναστών από το νησί³³⁵, εξασφαλίζοντας θέσεις εργασίας στις επιχειρήσεις της οικογένειας. Οι δυο αυτές δραστηριότητες αποτελώντας φαινόμενα με διάρκεια, δημιουργούσαν τέτοιες σχέσεις εξάρτησης οι οποίες μπορούσαν να αποτυπωθούν και εκλογικά, χτίζοντας νέας μορφής πολιτικά δίκτυα.

Οι Δημοτικές Εκλογές 1895

Μόλις ένα μήνα μετά τη διενέργεια των βουλευτικών εκλογών, ανακοινώνονται οι δύο υποψήφιοι συνδυασμοί που θα ανταγωνιστούν στις επερχόμενες δημοτικές εκλογές³³⁶. Ο στενός οικογενειακός κύκλος των υιών του Κ. Εμπειρικού, θα διεκδικήσει για πρώτη φορά μετά τη δεκαετία του 1860 απευθείας τη Δημαρχία της Χώρας, μέσω του υποψηφίου Δημάρχου Γεωργίου Κ. Εμπειρικού, ο οποίος διέμενε μόνιμα στην Άνδρο ενώ είχε εκλεγεί πάρεδρος στις προηγούμενες εκλογές. Το συνδυασμό θα στηρίζουν με την παρουσία τους, αναδεικνύοντας και το χαρακτήρα του και άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειας Εμπειρικού³³⁷. Αντίπαλος συνδυασμός ήταν αυτός του τότε Δημάρχου, Δημητρίου Καϊρη – Δημητριάδη που διεκδικούσε την επανεκλογή του.

Η τοπική εφημερίδα «*Η Φωνή της Άνδρου*», απέφυγε να πάρει καθαρή θέση για τις επερχόμενες δημοτικές εκλογές, αναφέροντας ότι δεν στηρίζει επίσημα κανέναν από τους δύο. Φαίνεται όμως, να προκρίνει ανεπίσημα την υποψηφιότητα του Γ. Εμπειρικού, τον οποίο αναφέρει και ως τον επικρατέστερο να εκλεγεί λόγω του πλήθους των ευεργεσιών και των εργαζομένων που διατηρούσε³³⁸. Εν τω μέσω της μακράς προεκλογικής περιόδου, ο Γεώργιος Κ. Εμπειρικός, ανακοινώνει την πρόθεσή του για σειρά από νέα ευεργετήματα³³⁹ που αφορούσαν την ευρύτερη δημοτική κοινότητα της Χώρας Άνδρου. Στα σημαντικότερα εγγράφονται, η κατασκευή δύο γεφυρών, στα χωριά «Στενιές» και «Βουρκωτή», καθώς και την κατασκευή αμαξωτού δρόμου που θα ενώνει τα χωριά «Βακόνι» και «Πιτροφό», ενώ παράλληλα παραμένει ενεργό, βαίνοντας σύντομα προς ολοκλήρωση και το έργο της κατασκευής του Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου. Η διάχυση των νέων σχετικά με την παρέμβαση στο επίπεδο των υποδομών, μέσα από τον τοπικό Τύπο, είναι σαφές ότι

³³⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 9.11.1894

³³⁶ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 21.5.1895

³³⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 20.8.1895

³³⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 20.8.1895

³³⁹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 23.7.1895

αποτελεί κομμάτι της προεκλογικής στρατηγικής της οικογένειας Εμπειρικού και ως τέτοια πρέπει να διαβάζεται.

Αυτό το οποίο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η αναζωπύρωση της αντιπαράθεσης του «ναυτικού» με το «λαϊκό στοιχείο», για την οποία γινόταν λόγος στα χρόνια των υποψηφιοτήτων του Κ. Εμπειρικού.³⁴⁰ Όπως αναφέρεται, τα ερείσματα του Γ. Εμπειρικού βρίσκονται στους ναυτικούς, ενώ αυτά του Δ. Καϊρή – Δημητριάδη, στο λαϊκό στοιχείο των χωρικών. Με έναν τρόπο, η αντιπαράθεση φαίνεται να συνδέθηκε άμεσα με τις αναφορές στην «πλουτοκρατία» και τους «φτωχούς», αναδεικνύοντας μια αντίθεση, η οποία κυριάρχησε ως διακύβευμα, και στις προηγούμενες βουλευτικές εκλογές, χωρίς ωστόσο να κρίνει το εκλογικό αποτέλεσμα

Τις εκλογές τελικά, κέρδισε εκ νέου ο Δ. Καϊρης – Δημητριάδης σε μια εκλογική αντιπαράθεση, στην οποία φαίνεται να κυριάρχησε η βία μεταξύ των δύο παρατάξεων.³⁴¹ Η σχετικά περιορισμένη διαφορά στις ψήφους (140 στον αριθμό) μεταξύ των δύο υποψηφίων και οι πανηγυρισμοί των ψηφοφόρων του Δ. Καϊρή προκάλεσαν την αντίδραση των οπαδών του Γ. Εμπειρικού οι οποίοι προέβησαν σε επεισόδια στη Χώρα, σπάζοντας βιτρίνες μαγαζιών. Τα επεισόδια, φαίνεται να ήταν τόσο εκτεταμένα και με τέτοια διάρκεια που ανάγκασαν την αποστολή τάγματος στρατού από τη Σύρο για την καταστολή τους.³⁴² Το μέγεθος των επεισοδίων αναδεικνύει και το βάθος του ρήγματος της κοινωνίας της Άνδρου, η οποία εκείνη τη στιγμή φαίνεται να βρίσκεται εν τω μέσω ενός πρωτοφανούς μετασχηματισμού. Η πρόοδος της ατμήρους ναυτιλίας, σταδιακά έστρεφε τους εφοπλιστές μακριά από τις άλλες οικονομικές τους δραστηριότητες και τους επικέντρωσε στην ενασχόληση με τη ναυτιλία, η οποία έγινε και η κύρια πηγή εσόδων τους.³⁴³ Στον παραπάνω κανόνα εγγράφεται και η περίπτωση της οικογένειας Εμπειρικού, όπου η στροφή της στην ναυτιλία, με την παράλληλη παρακμή της ιστιοφόρου ναυτιλίας, τα όριά της οποίας εντοπίζονται στη δεκαετία του 1890, αποτέλεσε μια διαδικασία, η οποία αναβάθμιζε σημαντικά τη θέση των ναυτικών του νησιού που απασχολούνταν κατά κύριο λόγο στα ατμόπλοια της οικογένειας Εμπειρικού.

Η όλη διαδρομή προς την βελτίωση της θέσης τους, μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα αν εξεταστεί στο πλαίσιο της ευρύτερης οικονομικής κρίσης της δεκαετίας του 1890· της χρεοκοπίας του 1893 και των επιπτώσεων του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, όπου η

³⁴⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 20.8.1895

³⁴¹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 14.9.1895

³⁴² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 19.9.1895

³⁴³ Χαρχλάντη, «Στους Θαλάσσιους δρόμους ...», σ. 606

ατμοκίνητη ναυτιλία φαίνεται εκείνο το διάστημα, όχι μόνο να μην επηρεάστηκε από την κρίση αλλά αντίθετα κατάφερε να αναπτυχθεί σε ευνοϊκές και ανεπηρέαστες από τις παραπάνω συγκυρίες, συνθήκες. Τα ναυτικά στρώματα στην Άνδρο, διεκδικούσαν την «πολιτική μεταβολή» στο νησί θεωρώντας τους εργοδότες τους, την οικογένεια Εμπειρίκου, ως την κινητήρια δύναμη που θα μπορούσε να εκφράσει και πολιτικά τα δικά τους συμφέροντα με την ταυτόχρονη πολιτική τους αποδέσμευση από τις παραδοσιακές αρχοντικές οικογένειες του νησιού, οι οποίες μέχρι πρότινος ασκούσαν τον πολιτικό έλεγχο. Με λίγα λόγια, διεκδικούσαν την επέκταση της πολιτικής μεταβολής που εκφράστηκε στις βουλευτικές εκλογές του 1892, στο τοπικό επίπεδο.

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1899

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1899, υπήρξε ιδιαίτερα μακρύς και επιζήμιος καθώς πέρασε μέσα από διαρκείς αναταραχές, πολιτικές συγκρούσεις αλλά και τον πόλεμο του 1897, ο οποίος επιδείνωσε με τον πιο έμπρακτο τρόπο την χρεοκοπία του 1893, μέσω του Δ.Ο.Ε.. Η –με ισχυρή πλειοψηφία- κυβέρνηση του Θ. Δηληγιάννη, σύντομα κλήθηκε να αντιμετωπίσει ανυπέρβλητες δυσκολίες, τις οποίες ο ίδιος δεν κατάφερε να διαχειριστεί. Καθώς η κυβέρνηση βρισκόταν σε διαπραγματεύσεις³⁴⁴ για το ζήτημα της αποζημίωσης των ξένων ομολογιούχων οι οποίοι είχαν πληγεί από την χρεοκοπία του 1893, κατέστη πραγματική η αυτονόμηση της δράσης εθνικών εταιριών³⁴⁵. συνωμοτικών οργανώσεων εθνικιστικού χαρακτήρα, με σημαντικότερη την «Εθνική Εταιρία», οι οποίες σταδιακά από τη δεκαετία του 1890, είχαν ξεφύγει από τον έλεγχο τόσο των κοινοβουλευτικών κομμάτων όσο και του Θρόνου, έχοντας αποκτήσει σοβαρά ερείσματα στο εσωτερικό του στρατεύματος. Η δράση τους αποκτούσε πανελλήνια διάχυση μέσω του Τύπου που στήριζε από την πρώτη στιγμή τις επιδιώξεις τους, δηλαδή την προοπτική πολέμου με την Τουρκία, για την διεκδίκηση των εδαφών της περιοχής της Μακεδονίας. Παράλληλα, στο αδιέξοδο της εθνικής πολιτικής συνέτεινε και η ταυτόχρονη αναζωπύρωση, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα του Κρητικού Ζητήματος.³⁴⁶ Η απαρχή των εχθροπραξιών, υπό το ντελίριο της Μεγάλης Ιδέας, σε συνδυασμό με τις ήττες που ακολούθησαν, προσγείωσαν γρήγορα την κοινή γνώμη δημιουργώντας έντονο αναβρασμό ο οποίος στράφηκε με πρωτοφανή ένταση τόσο προς την κυβέρνηση του Θ. Δηληγιάννη όσο και

³⁴⁴ Ιωάννης Πικρός, «Η ελληνοτουρκική κρίση και ο πόλεμος του 1897. Η Κρητική Πολιτεία. Ο Μακεδονικός Αγώνας.», στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους : Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913*, τ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 88 – 89

³⁴⁵ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωση*»: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 3 – 83

³⁴⁶ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, «Κρήτη 1871 - 1913: Το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 - 2000 : Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, επιμέλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 333 – 335

προς το Θρόνο. Ο Βασιλιάς, αφού ώθησε σε παραίτηση την νόμιμα εκλεγμένη κυβέρνηση του Θ. Δηληγιάννη, όρισε στις 18 Απριλίου,³⁴⁷ εν τω μέσω του πολέμου, Πρωθυπουργό τον Δ. Ράλλη, σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης του πολιτικού τοπίου.³⁴⁸ Ο Δ. Ράλλης απολάμβανε σημαντική δημοφιλία τη δεδομένη στιγμή, γεγονός το οποίο του απέδιδε ένα πλεονέκτημα που ο Θρόνος, όντας υπό διαρκή πίεση, ήταν αναγκασμένος να κινηθεί σε ένα παιχνίδι ισορροπιών -μέσω της φθοράς του συνόλου των πολιτικών αρχηγών- με στόχο την επιβίωσή του.

Η οικογένεια Εμπειρικού, μέσα σε όλον τον πυρετό του εθνικισμού, φαίνεται να συνεισέφερε με σημαντικό ποσό υπέρ του Κρητικού αγώνα, ταυτιζόμενη με την αστική πρακτική της εποχής,³⁴⁹ ενώ την ίδια περίοδο ολοκληρώνεται και η κατασκευή του Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου,³⁵⁰ το οποίο συνοδεύτηκε από σειρά άλλων ευεργετημάτων και χορηγιών. Πρακτικά, την περίοδο του πολέμου και της ολοκληρωτικής καταστροφής, η Άνδρος φαίνεται να μένει σε σημαντικό βαθμό ανεπηρέαστη από το ευρύτερο πλαίσιο ακολουθώντας τους ακμάζοντες ρυθμούς που όριζε πια η ναυτιλία. Ο Ε. Εμπειρικός δεν επηρεάστηκε από τις κυβερνητικές μεταβολές, καθώς η ανάληψη της κυβέρνησης από τον Δ. Ράλλη δεν φέρνει την υπουργοποίηση του, ούτε την ανάληψη κάποιας άλλης θέσης ευθύνης, πέραν της εκλογής του στην επιτροπή της Βουλής «επί των οικονομικών»³⁵¹, η οποία εκλογή του όμως είχε συμβεί κατά την αρχή της ΙΔ΄ κοινοβουλευτικής περιόδου, προ του διορισμού της κυβέρνησης Δ. Ράλλη. Η μη ανάληψη θέσης ευθύνης, την περίοδο των ευρύτατων ανακατατάξεων, πρακτικά, κράτησε τη δημοφιλία του σε σταθερά επίπεδα. Ενέχει ενδιαφέρον το γεγονός, ότι κατά την περίοδο της κυβέρνησης του Δ. Ράλλη, ο Ε. Εμπειρικός όπως και ο υπόλοιπος συνδυασμός του, δεν δεχόταν καμία κριτική από τον τοπικό Τύπο ενώ παράλληλα δεν έγινε και καμία σύνδεση του ονόματος του σχετικά με την πολεμική συγκυρία και το ευρύτερο αδιέξοδο. Από τη μια, το ήδη υπαρκτό πια πολιτικό κεφάλαιο φαίνεται να λειτουργεί αποτρεπτικά ως προς την δυνατότητα του τοπικού Τύπου να του ασκήσει κριτική και από την άλλη, με έναν τρόπο ο πόλεμος είναι «αρκετά μακριά από το νησί» καθώς καταλαμβάνει σαφώς λιγότερο χώρο και ενδιαφέρον σε σύγκριση με την έκταση που έλαβε στον Αθηναϊκό Τύπο.

³⁴⁷ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Έκτακτης Συνόδου της ΙΔ΄ Βουλευτικής Περιόδου, Εν Αθήνας, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1896, σ. 408 – 409

³⁴⁸ Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και «Εθνικό Ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880 – 1910*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σ. 175 – 196

³⁴⁹ Εφ. Η Φωνή της Άνδρου, 28.6.1896

³⁵⁰ Εφ. Η Φωνή της Άνδρου, 29.10.1895

³⁵¹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Έκτακτης Συνόδου της ΙΔ΄ Βουλευτικής Περιόδου, σ. 7

Δεδομένων των συνθηκών, η κυβέρνηση του Δ. Ράλλη οδηγήθηκε σε παραίτηση πέντε μήνες αργότερα, εφόσον οι βουλευτές του Εθνικού Κόμματος, απέσυραν την στήριξη τους στην κυβέρνηση του, το Σεπτέμβριο του 1897, επειδή διαφώνησαν στην βάση της συνθήκης ειρήνης που επικύρωνε την ήττα από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Ο Βασιλιάς, αποφεύγοντας να διορίσει εκ νέου κυβέρνηση υπό τον Θ. Δηληγιάννη, έδωσε την εντολή σχηματισμού της κυβέρνησης στον Α. Ζαΐμη, τέως στελέχους του δηληγιαννικού κόμματος, υπό την ανοχή του Θ. Δηληγιάννη. Η κυβέρνηση, η οποία συνεδρίασε ελάχιστες φορές σε αυτήν την κοινοβουλευτική περίοδο, διεκπεραίωσε τις εκκρεμότητες του ελληνοτουρκικού πολέμου, αλλά και τις προϋποθέσεις ένταξης στον Δ.Ο.Ε., ενώ ήταν αυτή η οποία προκήρυξε τις εκλογές του 1899.

Η πτώση της κυβέρνησης Ράλλη δημιούργησε σημαντικές ανακατατάξεις στο επίπεδο των βουλευτών και των κομματικών τους τοποθετήσεων, καθώς ήταν πολλοί οι βουλευτές οι οποίοι μετατοπίστηκαν κομματικά. Μεταξύ τους και ο Ε. Εμπειρικός, που μέσα στο πλαίσιο της πτώσης της κυβέρνησης του Δ. Ράλλη, παρότι έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση του,³⁵² στήριξε τελικά την κυβέρνηση του Α. Ζαΐμη και τελικά εντάχθηκε στο κόμμα του. Η στήριξη του Ε. Εμπειρικού στον Α. Ζαΐμη, σύμφωνα με τον τοπικό Τύπο, οφείλεται αρχικά στην προσήλωση του Ε. Εμπειρικού στην «ιδέα της μεταρρύθμισης», η οποία αναβαθμίζεται σε κεντρικό διακύβευμα του ευρύτερου μετατραπεζικού χώρου.³⁵³ Πιθανότατα, κάποιο ρόλο φαίνεται να διαδραμάτισε και η αναφερόμενη «συγγένεια του» – πιθανότατα μέσω της συζύγου του Όλγας Εμπειρικού – Κουμουνδούρου- με τον Α. Ζαΐμη. Βέβαια, δε θα πρέπει να αγνοηθεί η πιθανότητα, η στήριξη στον Α. Ζαΐμη να εξηγείται από την επιθυμία διατήρησης της βασιλικής εύνοιας, η οποία άλλωστε είχε εκφραστεί και με την τοποθέτηση του στην επιτροπή για τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Ερμηνεύοντας τις πολλαπλές μετατοπίσεις του Ε. Εμπειρικού, προς τα εκάστοτε κυβερνητικά κόμματα, αυτές μπορούν να αναδείξουν για άλλη μια φορά, κυρίως την ανάγκη της εγγύτητας στα κέντρα εξουσίας, που μοιράζονταν τη δεδομένη περίοδο κεφαλαιούχοι του βεληνεκούς του. Η στήριξη του Ε. Εμπειρικού στον Ζαΐμη διατηρήθηκε και κατά την προκήρυξη των εκλογών του 1899. Τον εμπειρικό, όπως αναφέρεται και στον Τύπο συνδυασμό, ένα όνομα - δείγμα και του τοπικού διακυβεύματος και διαχωρισμού που πλέον είχε κυριαρχήσει, συμπλήρωσαν ο επί χρόνια συνοδοιπόρος του Δ. Καϊρης³⁵⁴, ο οποίος μετά την προκήρυξη των εκλογών μετατοπίστηκε από το κόμμα του Κ.

³⁵² *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Έκτακτης Συνόδου της ΙΔ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, σ. 432 - 435

³⁵³ Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και ...*, σ. 242 - 243

³⁵⁴ Εφ. *Η Φωνή της Ανδρου*, 17.12.1898

Καραπάνου σε αυτό του Α. Ζαΐμη, και ο πρωτοεμφανιζόμενος στην πολιτική Ευκλείδης Μπίστης,³⁵⁵ με καταγωγή από παλαιά αρχοντική οικογένεια του νησιού, ο οποίος στήριζε το κόμμα του Κ. Καραπάνου.

Τον αντιεμπειρικό συνδυασμό³⁵⁶ συγκρότησαν οι Γ. Πούμπουρας, (τ. Δήμαρχος και τ. βουλευτής) και σταθερός υποψήφιος βουλευτής κατά τις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις, ο Κ. Νεγρεπόντες, ο οποίος στις τελευταίες εκλογές είχε εκλεγεί βουλευτής με τον εμπειρικό συνδυασμό, στηρίζοντας τον Θ. Δηληγιάννη μέχρι τέλους, και ο πρωτοεμφανιζόμενος αντίστοιχα Λορέντζος Π. Καμπάνης, με επίσης αρχοντική καταγωγή. Ο αντιεμπειρικός συνδυασμός, όπως αναφέρεται, στηριζόταν από το σύνολο των Δημάρχων του νησιού³⁵⁷, ενώ δεν είχε καθαρή κομματική τοποθέτηση. Άλλωστε, η περίοδος του δικομματισμού, όπου η εκλογή βουλευτών προϋπέθετε την καθαρή δήλωση της κομματικής τους ταυτότητας φαίνεται να ανήκει πια στο παρελθόν.

Η προεκλογική περίοδος ήταν εξαιρετικά περιορισμένη, ενώ οι τόνοι εμφανώς χαμηλότεροι σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές. Σημαντικό ρόλο στην υποτονικότητα του κλίματος, φαίνεται να διαδραμάτισε η πρόσκληση του Κ. Αργυρόπουλου, στενού φίλου του εκδότη της εφημερίδας, να συμμετάσχει στον εμπειρικό συνδυασμό, παρότι κατά τις προηγούμενες εκλογές συμμετείχε στον αντιτιθέμενο συνδυασμό. Μολονότι ο Κ. Αργυρόπουλος φαίνεται να απέρριψε την πρόσκληση, επικαλούμενος λόγους υγείας,³⁵⁸ ο προσεταιρισμός του, εάν φυσικά συνέβη και δεν αποτέλεσε τέχνασμα της προσκείμενης σε αυτόν εφημερίδας για την ανάδειξη της δημοφιλίας του, πιθανότατα εξασφάλισε με έναν τρόπο και μια πολύ πιο ήπια αντιπολίτευση από τον τοπικό Τύπο.

Στις εκλογές, τις οποίες θα κερδίσει το ανασυγκροτημένο και υπό την ηγεσία του Γεωργίου Θεοτόκη, Νεωτερικό Κόμμα³⁵⁹, θα εκλεγεί εκ νέου σύσσωμος ο συνδυασμός του Ε. Εμπειρικού³⁶⁰, με τον ίδιο να συγκεντρώνει συνολικά τις περισσότερες ψήφους, έχοντας αυξήσει σημαντικά τις θετικές ψήφους του από τις προηγούμενες εκλογές του 1895. Αυτή του η εκλογή, θα σηματοδοτήσει και την επίσημη έναρξη της πολιτικής του ενασχόλησής με το πεδίο της ναυτιλίας. Είχε προηγηθεί η συμμετοχή του στην ίδρυση της Τράπεζας Αθηνών και ακολούθησε και η εκλογή του ως συμβούλου της³⁶¹, λίγο μετά τις εκλογές του 1899. Ενώ

³⁵⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 1.1.1899

³⁵⁶ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 1.1.1899

³⁵⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 27.2.1899

³⁵⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 17.12.1898

³⁵⁹ Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και...*, σ. 257 - 261

³⁶⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 27.2.1899

³⁶¹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 12.3.1899

σχετικό ήταν και το συγγραφικό του έργο³⁶², το οποίο αφορούσε τη ναυτιλία κατά τη δεκαετία του 1890. Ο Ε. Εμπειρικός θα εκλεγεί στην επιτροπή της Βουλής για τη Ναυτιλία,³⁶³ θέση στην οποία θα επανεκλεγεί³⁶⁴ και σε επόμενες κοινοβουλευτικές περιόδους· μια ενασχόληση η οποία έχει ως αφετηρία την εντατικότερη ενασχόληση της οικογένειας Εμπειρικού με τον ευρύτερο κλάδο της ναυτιλίας,³⁶⁵ κατά τη δεκαετία του 1890, μετρώντας πλέον 11 ατμόπλοια εκ των οποίων τα 4 ήταν καινούργια.³⁶⁶

Οι Δημοτικές εκλογές του 1899

Λίγους μήνες μετά τις βουλευτικές εκλογές του 1899, ξεκινάει και η προεκλογική περίοδος που αφορά τις δημοτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου του 1899. Την έναρξή της ουσιαστικά δηλώνουν για άλλη μια φορά τα νέα ευεργετήματα της οικογένειας Εμπειρικού, αναπαράγοντας το ίδιο σταθερό μοτίβο της προβολής τους μέσω του Τύπου. Τα ευεργετήματα αφορούν ακριβώς περιοχές, οι οποίες εντάσσονται διοικητικά στον Δήμο της Χώρας Άνδρου. Περιλαμβάνονται επισκευές υποδομών στο χωριό «Υψηλού» καθώς και η κατασκευή λιθόστρωτου δρόμου, ο οποίος ενώνει τα χωριά «Υψηλού» και «Στραπουργιές». Τα παραπάνω ευεργετήματα θα γίνουν κατ' όνομα και δαπάνη του Γεωργίου Κ. Εμπειρικού, αλλά και με την συνεισφορά του υποψήφιου παρέδρου Νικόλαου Ματθ. Εμπειρικού³⁶⁷.

Τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις θα συγκροτήσουν ο Δήμαρχος Δ. Καϊρης – Δημητριάδης και ο Γ. Εμπειρικός σε μια αντίστοιχα υποτονική προεκλογική περίοδο.³⁶⁸ Σε κάθε περίπτωση, το διακύβευμα είναι η προσπάθεια αμφισβήτησης της ολοκληρωτικής κυριαρχίας της οικογένειας Εμπειρικού στο νησί. Αυτή όμως τελικά θα είναι αναπόφευκτη. Ο Δ. Καϊρης – Δημητριάδης, θα αποσυρθεί από την εκ νέου διεκδίκηση της Δημαρχίας, καθώς θα ασθενήσει βαριά και θα πεθάνει λίγο αργότερα.

³⁶² Εμπειρικός, *Περί εμψυχώσεως της ελληνικής ναυτιλίας*.

³⁶³ *Πρακτικά των Συνεδριών της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1899, σ. 34 – 37

³⁶⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτου Συνόδου της ΙΕ' Βουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1899, σ. 7 – 9 · *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1900, σ. 8 – 10 και *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1904, σ. 24 – 27

³⁶⁵ Εμπειρικός, *Περί της ατμήρουσ ημών ναυτιλίας : Αι πρόοδοι και αι νέαι αυτής ανάγκαι*.

³⁶⁶ Μπενέκη και Χαρλάντη, ό.π., σ. 31 - 42

³⁶⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 2.4.1899

³⁶⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 30.7.1899

Ο Γ. Εμπειρικός, παισιωμένος και από άλλα μέλη της ευρύτερης οικογένειας Εμπειρικού, μεταξύ αυτών και τον αδελφό του, βουλευτή, Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικό - ενδεικτική η συμμετοχή του για τη σημασία του διακυβεύματος- στο συνδυασμό, θα αποτελέσει τελικά τον μόνο διεκδικητή της Δημαρχίας, και προφανώς θα εκλεγεί καθώς δεν θα βρεθεί κανείς τόσο πρόθυμος -αλλά και δημοφιλής- ώστε να μπορέσει να τον αμφισβητήσει. Ο ίδιος, δεν θα αρκεστεί στη νίκη του· θα καταδιώξει με ενστάσεις επιτυγχόντες δημοτικούς συμβούλους οι οποίοι αν και εξελέγησαν ως ανεξάρτητοι, υπήρξαν προσκείμενοι στον Δ. Καΐρη – Δημητριάδη, επιθυμώντας έναν ακόμη πιο ολοκληρωτικό έλεγχο του Δημοτικού Συμβουλίου.³⁶⁹ Παρόλα αυτά, η θητεία του Γ. Εμπειρικού, δεν θα διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ο ίδιος, θα ασθενήσει από ερυσίπελα και θα πεθάνει³⁷⁰ λίγες ημέρες αργότερα, αφήνοντας πίσω του σημαντικό κληροδόστημα, με το οποίο θα ενισχυθεί η λειτουργία του Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου.³⁷¹ Με βάση αυτό το κληροδόστημα αλλά και τις προηγούμενες συνεισφορές του, θα αναδειχθεί ως «Μέγας Ευεργέτης» του. Στη θέση του, Δήμαρχος θα οριστεί ο πάρεδρος Νικόλαος Ματθ. Εμπειρικός³⁷², υιός του παλαιού Δημάρχου, Ματθαίου Εμπειρικού (1863 – 1866). Την κενή θέση του Δημοτικού Συμβουλίου θα καλύψει ο Βασίλειος Λ. Εμπειρικός³⁷³, με την Δημαρχία συνεπώς να εξακολουθεί να παραμένει στον ευρύτερο πυρήνα της οικογένειας Εμπειρικού.

Οι δημοτικές εκλογές του 1899, ουσιαστικά θα αποτελέσουν μια τομή, συνιστώντας την απαρχή της παντοδυναμίας της οικογένειας Εμπειρικού. Η οικογένεια Εμπειρικού πλέον ασκεί απόλυτη εξουσία στο νησί, ελέγχοντας τον βουλευτικό συνδυασμό, την Δημαρχία, αλλά και σχεδόν το σύνολο της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του νησιού. Άλλωστε, ακριβώς με αυτόν τον τρόπο θα προσληφθεί και η νίκη του Γ. Εμπειρικού από τον Τύπο· με αναφορές στον επικήδειο του Δ. Καΐρη – Δημητριάδη, όπως, «ο νεκρός ήταν ο τελευταίος που αντιστάθηκε στην επέλαση των Εμπειρικών».³⁷⁴

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1902

Η κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη, το 1901 θα βρεθεί σε μια πρωτοφανή κρίση κοινωνικής απονομιμοποίησης, μετά την προβληματική διαχείριση των φοιτητικών διαδηλώσεων και των

³⁶⁹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 19.9.1899

³⁷⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 20.3.1899

³⁷¹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 22.5.1899

³⁷² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 11.7.1900

³⁷³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 11.7.1900

³⁷⁴ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 7.12.1899

επεισοδίων που προκάλεσαν τα «Ευαγγελικά»³⁷⁵», όπως ονομάστηκαν οι αντιδράσεις εθνικού και συντεχνιακού περιεχομένου, που προκάλεσε στους κύκλους των φοιτητών η δημοσίευση της μετάφρασης αποσπασμάτων του Ευαγγελίου, από την εφημερίδα «Ακρόπολις» το Νοέμβριο του 1901, μια περίοδο όπου η ήττα στον πόλεμο του 1897 παρέμενε ακόμη νωπή. Την παραίτηση της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη μετά τις αιματηρές συγκρούσεις των «Ευαγγελικών», θα διαδεχθεί μετά από βασιλική παρέμβαση, ο Α. Ζαΐμης, σταθερά ευνοούμενος του θρόνου, ο οποίος τη δεδομένη στιγμή φαίνεται να ελέγχει μόλις 14 βουλευτές, παραβλέποντας, για άλλη μια φορά, τον Θ. Δηληγιάννη ο οποίος έλεγχε 49 βουλευτές.³⁷⁶ Η θητεία του Α. Ζαΐμη, υπό την ανοχή του Γ. Θεοτόκη, θα διατηρηθεί έως και τον Απρίλιο, οπότε και θα επέλθει η ρήξη μεταξύ τους, με τις εκλογές να προκηρύσσονται για τον Νοέμβριο του 1902.³⁷⁷

Ο Ε. Εμπειρικός θα απουσιάσει από την διαδικασία παροχής ψήφου εμπιστοσύνης στο Γ. Θεοτόκη, το Νοέμβριο του 1901³⁷⁸, λίγες μόλις ημέρες πριν την πτώση της κυβέρνησης. Η απουσία του Ε. Εμπειρικού θα δυσχεράνει το πλαίσιο υπό το οποίο μπορεί να αποτυπωθεί η πολιτική του στάση μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλέγμα των πολιτικών μεταβολών, τη στιγμή μάλιστα που τα δύο κόμματα των Θεοτόκη και Ζαΐμη συνεργάζονται στην αμέσως επόμενη περίοδο, καθιστώντας πιο δυσδιάκριτη η τοποθέτηση των βουλευτών τους. Παρόλα αυτά, ο ίδιος θα συνεχίσει να εκλέγεται³⁷⁹ πλειοψηφικά και μειοψηφικά, ανάλογα με τους συσχετισμούς δυνάμεων στη Βουλή, στην «Επιτροπή επί των Ναυτικών».

Αναφορικά με τον συνδυασμό του Ε. Εμπειρικού, ο Δ. Καϊρης, φαίνεται να μετατοπίστηκε από το κόμμα του Α. Ζαΐμη, στο κόμμα του Γ. Θεοτόκη,³⁸⁰ λίγο πριν ξεσπάσουν τα επεισόδια των «Ευαγγελικών» που έφεραν και την πτώση της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη. Πιθανότατα, το ίδιο διάστημα σημειώθηκε και η μετατόπιση του Ε. Εμπειρικού στο κόμμα του Γ. Θεοτόκη, καθώς ο ίδιος στις εκλογές του 1902 φαίνεται να είναι υποψήφιος στο κόμμα του³⁸¹· αν και αυτή η μετατόπιση δεν αποτυπώνεται στον τοπικό Τύπο πριν την προεκλογική περίοδο. Πέραν του σταθερού συνοδοιπόρου του, Δ. Καϊρη, ο Ε. Εμπειρικός δεν κατάφερε να βρει τρίτο υποψήφιο για να συμπληρώσει τον συνδυασμό του. Η αναζήτηση γύρω

³⁷⁵ Γαβρόγλου, Καραμανωλάκης, και Μπάρκουλα, ό.π., σ. 125 - 129

³⁷⁶ Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και ...*, σ. 376 - 377

³⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 380 - 394

³⁷⁸ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1901, σ. 10 - 11

³⁷⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β' Συνόδου της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, σ. 8 - 10

³⁸⁰ Εφ. *Η Φωνή της Ανδρου*, 17.10.1900

³⁸¹ Εφ. *Ακρόπολις*, 18.2.1902

από τον τρίτο υποψήφιο που θα συμπλήρωνε τον συνδυασμό που μάλλον είχε ξεκινήσει ήδη από το 1900 όταν και ο Ε. Εμπειρικός πρότεινε στον αδελφό του Αλκιβιάδη Εμπειρικό να συμμετάσχει στο συνδυασμό του,³⁸² μολονότι ο Α. Εμπειρικός διέμενε μόνιμα στη Βραΐλα από όπου και διεύθυνε τον εμπορικό οίκο των Εμπειρικών. Μετά την άρνησή του, κατά πάσα πιθανότητα απευθύνθηκε στον Κ. Αργυρόπουλο, ο οποίος επίσης απέρριψε την πρόταση.

Μεγάλο γεγονός όμως στην πολιτική πραγματικότητα του νησιού, συνιστά η επιστροφή του Νικόλαου Μαυροκορδάτου ως υποψηφίου βουλευτή στην Άνδρο. Ο Ν. Μαυροκορδάτος, μετά τη σύγκρουσή του με τον Κ. Εμπειρικό και την ήττα του στις εκλογές του 1881 είχε αποσυρθεί από την πολιτική σκηνή του νησιού και είχε διοριστεί πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη. Από αυτή τη θέση πιστώνεται την «επιτυχημένη» διαπραγμάτευση μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Ήδη από τις εκλογές του 1892, είχε ορίσει ως αντικαταστάτη του τον υιό του Αλέξανδρο, ο συνδυασμός του οποίου όμως απέτυχε να εκλεγεί. Ο ξαφνικός θάνατός του υιού του³⁸³ φαίνεται να αποτέλεσε παράγοντα καθοριστικό για την επιστροφή του στην πολιτική του νησιού. Την αναμφισβήτητη ηγεμονία του Ν. Μαυροκορδάτου στο συνδυασμό πλαισίωσαν οι Κ. Αργυρόπουλος και Κ. Νεγρεπόντες. Αναφορικά με την πολιτική τους τοποθέτηση, ο Ν. Μαυροκορδάτος τουλάχιστον προεκλογικά δήλωνε ανεξάρτητος³⁸⁴. άλλωστε καθώς βρισκόμαστε σε μια περίοδο διαρκών ρηγμάτων στο δικομματισμό, πολιτικές πρακτικές όπως η «αναγκαστική» κομματική τοποθέτηση προεκλογικά, έπαιναν να αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση εκλογής. Βέβαια, η προσωπικότητα του Ν. Μαυροκορδάτου και το πολιτικό του κεφάλαιο τον καθιστούσαν σε κάθε περίπτωση υπεράνω κομματικής τοποθέτησης. Αντίθετα, οι Κ. Νεγρεπόντες και Κ. Αργυρόπουλος παραμένουν σταθερά, όπως και στις προηγούμενες εκλογές, προσκείμενοι στον Θ. Δηληγιάννη.

Το εκλογικό αποτέλεσμα, θα φέρει άλλη μια φορά τον Ε. Εμπειρικό στη Βουλή, όμως σε μια διαφορετική μετεκλογική συνθήκη. Για πρώτη φορά, μετά την παγίωση του κανόνα του δικομματισμού της δεκαετίας του 1880, θα σπάσει η συνοχή της «αυστηρής ψήφου» στον συνδυασμό. Έτσι, από το συνδυασμό του Ε. Εμπειρικού, θα εκλεγεί μόνον αυτός. Εν πολλοίς, αυτό οφείλεται από τη μια, στην αποτυχία συγκρότησης ενός ολοκληρωμένου τριμελούς συνδυασμού, από την άλλη όμως φαίνεται καθοριστική και η επάνοδος του Ν. Μαυροκορδάτου. Τόσο το μεγάλο του πολιτικό κεφάλαιο και η διαχρονική του δημοφιλία, η

³⁸² Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 17.10.1900

³⁸³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 14.5.1895

³⁸⁴ Εφ. *Ακρόπολις*, 4.11.1902

οποία αποτυπώνεται σταθερά και στον Τύπο που τον υποδέχεται θερμά, όσο και τα δίκτυα τα οποία φαίνεται να ελέγχει στο νησί, κατάφεραν να του εξασφαλίσουν αυτήν την αδιαμφισβήτητη εκλογή, με το μεγαλύτερο αριθμό θετικών ψήφων³⁸⁵, ενώ θα τον ακολουθήσει στη δεύτερη θέση ο Κ. Αργυρόπουλος. Ο Ν. Μαυροκορδάτος συγκέντρωνε όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που μπορούσαν να συσπειρώσουν, υπό την ηγεμονία του, τους αντιεμπειρικούς ψηφοφόρους.

Αντίθετα, ο Ε. Εμπειρικός θα βρεθεί από την πρώτη θέση, στην οποία εκλεγόταν σταθερά, στην τελευταία, με την υποψηφιότητά του να υπερψηφίζεται μόνο στον Δήμο της Χώρας, με τους Δήμους του Γαυρίου, της Άρνης και του Κορθίου να τον καταψηφίζουν μαζικά. Η παραπάνω συνθήκη μπορεί να ερμηνευτεί από το γεγονός, ότι το σύνολο των αναφορών της οικογένειας Εμπειρικού βρισκόταν στη Χώρα και στα ευρύτερα χωριά. Εκεί βρίσκονταν το κέντρο της ναυτιλίας, τα πληρώματα που επάνδρωναν τα ατμόπλοια της οικογένειας, εκεί βρίσκονταν κατά κύριο λόγο και τα εργατικά χέρια για τις λοιπές επιχειρήσεις της. Άρα με έναν τρόπο η ευρύτερη περιοχή της Χώρας αποτέλεσε και το επίκεντρο της ευεργετικής παρέμβασης, συνεπώς και του συμβολικού κεφαλαίου που πρόκυπτε μέσα από αυτή. Καθώς ο Δ. Καϊρής, καταγόταν από το Κόρθι, ουσιαστικά οι περιοχές του Γαυρίου και της Άρνης, με διαφορετική εθνοτική σύσταση, γλώσσα, αλλά και διαφορετικές οικονομικές ενασχολήσεις -κυρίως αγροτικές- έμεναν αυτή τη φορά χωρίς πραγματική εκπροσώπηση, αφήνοντας το πεδίο στον Ν. Μαυροκορδάτο και στον συνδυασμό του ο οποίος κάλυπτε το σύνολο των Δήμων του νησιού.

Παρόλα αυτά, η θητεία του Ν. Μαυροκορδάτου θα ανακοπεί από τον ξαφνικό θάνατό του, λίγους μήνες μετά την ανάληψη των βουλευτικών του καθηκόντων.³⁸⁶ Στις επαναληπτικές εκλογές που θα ακολουθήσουν για την συμπλήρωση της κενής θέσης, θα εκλεγεί ως βουλευτής ο Δ. Μωραΐτης³⁸⁷, επικρατώντας επί των πρωτοεμφανιζόμενων πολιτικά, Ιωάννη Μαμάη και Μιχαήλ Καΐρη, συγγενή του Δ. Καΐρη και πολιτικό του αντίπαλο.³⁸⁸ Ο Δ. Μωραΐτης, εφοπλιστής και μετέπειτα ιδρυτής της «Ελληνικής Υπερωκεάνιου Ναυτιλίας³⁸⁹», εκείνη την περίοδο προέβαινε σε διαδοχικές αγορές ατμόπλοιων³⁹⁰ ενώ θα ακολουθήσει μια τακτική,

³⁸⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 29.11.1902

³⁸⁶ Εφ. *Ακρόπολις*, 1.2.1903

³⁸⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 5.4.1903

³⁸⁸ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 55

³⁸⁹ Βασίλης Καρδάσης, «International Trends and Greek Shipping: The Business Strategy of Demetrios Moraitis, 1893-1908», στο *Global Markets: The Internationalization of the Sea Transport Industries since 1850*, επιμέλ. David J. Starkey και Gelina Harlaftis, Liverpool University Press, 1998,

³⁹⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 11.7.1900

προσφιλή στην οικογένεια Εμπειρικού· την μικρότερου βεληνεκούς ενίσχυση της κοινότητας μέσω ευεργεσιών.³⁹¹ Πλέον, οι δύο στους τρεις βουλευτές του νησιού αντλούσαν τις αναφορές τους από τη ναυτιλία.

Μάλιστα, νωρίτερα κατά το 1901, εμφανίζεται και ένα νέο εκδοτικό εγχείρημα: η - μόνο κατ' όνομα- εβδομαδιαία, ναυτική εφημερίδα «*Ναυτίλος*³⁹²», η οποία, όπως άλλωστε προδίδει και το όνομά της, θα επικεντρωθεί αποκλειστικά στην ενημέρωση γύρω από τη ναυτιλία του νησιού. Η εφημερίδα φαίνεται να βρίσκεται κοντά στον Δ. Μωραΐτη, καθώς εκεί συναντάται το σύνολο των καταχωρήσεων που αφορούν αυτόν και τις δραστηριότητές του, αλλά και η προσωπική του αρθρογραφία. Παρά τη βραχύβια κυκλοφορία της, είναι ενδεικτική σε αυτό το σημείο, η τάση της εποχής και η θέση ισχύος της ναυτιλίας. Στο ίδιο πλαίσιο εγγράφεται και η ίδρυση ασφαλιστικού πρακτορείου στη Χώρα της Άνδρου αλλά και οι παρακλήσεις προς τον Ε. Εμπειρικό να ανοίξει υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών στο νησί, ώστε να ανακόψει «την φτώχεια στην οποία έχει περιέλθει» κάθε οικονομική δραστηριότητα πέραν της ακμάζουσας ναυτιλίας.³⁹³ Ο οικονομικός μετασχηματισμός πλέον, που συμβολαιοποιείται με το Εμπειρικό Γηροκομείο και Νοσοκομείο, το οποίο άλλωστε εγκαινιάζεται κατά τη διάρκεια της κοινοβουλευτικής περιόδου 1899 – 1902³⁹⁴, αποκτά και μια υλική βάση, όπως άλλωστε και η εξάρτηση του νησιού από τις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας Εμπειρικού.

Οι Δημοτικές εκλογές του 1903

Η συζήτηση γύρω από τις δημοτικές εκλογές του 1903, διεξήχθη γύρω από το συγκρουσιακό δίπολο, το οποίο πλέον είχε αντικαταστήσει κάθε έννοια πολιτικής και κομματικής αναφοράς στο νησί, το «Εμπειρικού» και «αντιεμπειρικού».³⁹⁵ Υποψήφιος Δήμαρχος, εκπροσωπώντας τους Εμπειρικούς, ορίστηκε ο Ν. Μ. Εμπειρικός, νυν Δήμαρχος ο οποίος είχε αντικαταστήσει τον θανόντα Γεώργιο Κ. Εμπειρικό. Η απόφασή του να συμπεριλάβει στα πεπραγμένα της δημοτικής αρχής του τις ευεργεσίες της οικογένειας Εμπειρικού – της στενής των απογόνων του Κ. Εμπειρικού και της ευρύτερης- συγκέντρωσε από την πρώτη στιγμή τα πυρά³⁹⁶ της «*Φωνής της Άνδρου*», η οποία κρατά μια σταθερή μεν, αλλά αυτή τη φορά και ανοικτή αντιεμπειρική στάση, παρότι αυτή επικεντρώνεται

³⁹¹ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 5.4.1903

³⁹² Εφ. *Ναυτίλος*, 14.4.1901

³⁹³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.6.1904

³⁹⁴ Εφ. *Άνδρος*, 9.8.1900

³⁹⁵ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 49

³⁹⁶ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 10.7.1903

περισσότερο στο πρόσωπο του Ν. Μ. Εμπειρικού έναντι του στενού πυρήνα των υιών του Κ. Εμπειρικού.

Αυτό όμως που παρουσιάζει ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο, είναι το ζήτημα της συμμετοχής -ή μη- του Αλκιβιάδη Κ. Εμπειρικού, αδελφού του Επαμεινώνδα, ως υποψηφίου Δημάρχου σε αυτές τις εκλογές· ένα ζήτημα περίπλοκο, καθώς δεν σώζεται ολόκληρη η σειρά δημοσιευμάτων που αφορούν την προεκλογική περίοδο, παρά μόνο το φύλλο που κάνει λόγο για την έναρξη της προεκλογικής περιόδου³⁹⁷, στο οποίο δεν εμφανίζεται ως υποψήφιος ο Α. Εμπειρικός, και το φύλλο που παρουσιάζει το αποτέλεσμα των εκλογών και εμφανίζει στη δεύτερη θέση τον Α. Εμπειρικό.³⁹⁸ Παράλληλα, ο ιστορικός Δημήτριος Ι. Πολέμης, έχοντας προβεί στην καταγραφή³⁹⁹ του συνόλου των υποψηφίων Δημάρχων κατά το 19^ο και τον 20^ο αιώνα, δεν εμφανίζει -πιθανότατα από παράλειψή του- ως υποψήφιο τον Α. Εμπειρικό, αλλά μόνο τους άλλους τρεις υποψηφίους για τη Δημαρχία· τους Ν.Μ. Εμπειρικό, Αλέξανδρο Ν. Αθανασίου και Χρήστο Κρητικό, περιπλέκοντας το όλο ζήτημα. Όμως, οι δηλώσεις του ίδιου του Α. Εμπειρικού⁴⁰⁰, αργότερα, κατά τα εγκαίνια του υδραγωγείου της Χώρας, δωρεά αυτού και των αδελφών του⁴⁰¹ θα αποσυνδέσουν «τον ευεργετισμό από το πολιτικό αποτέλεσμα των εκλογών», με τον ίδιο να υπόσχεται ότι θα συνεχίσει να στέκεται αρωγός στις ανάγκες του νησιού, θα αναδείξουν ουσιαστικά και τη συμμετοχή του στις εκλογές. Αντίστοιχα, στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η εμφάνιση αναφοράς, δύο χρόνια αργότερα, σε νέα εφημερίδα⁴⁰², για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια, περί «αγνωμοσύνης» των κατοίκων προς το πρόσωπο του Α. Εμπειρικού, ως παράγοντα που θα μπορούσε να θέσει υπό αίρεση τη συνέχιση της «φιλανθρωπικής» δραστηριότητας της οικογένειας. Αυτές οι δυο αναφορές θα επιβεβαιώσουν με κάποια ασφάλεια τη συμμετοχή του στις εκλογές, χωρίς όμως να μπορούν να ερμηνεύσουν την απουσία του από την προεκλογική περίοδο.

Δήμαρχος εξελέγη εκ νέου ο Ν. Μ. Εμπειρικός, καθώς επικράτησε με σχετικά μικρή διαφορά έναντι του Α. Εμπειρικού, αλλά με μεγάλη διαφορά έναντι των υπόλοιπων υποψηφίων αντιπάλων του. Η «Φωνή της Άνδρου» κατηγορεί τους Ε. Εμπειρικό και Δ. Μωραΐτη, για το διχασμό που έσπειραν μέσω των κομματαρχών τους στο Δήμο, οι οποίοι ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για το αποτέλεσμα των εκλογών, καθώς οι στηριζόμενοι από

³⁹⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 10.7.1903

³⁹⁸ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 13.9.1903

³⁹⁹ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 186 - 187

⁴⁰⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.9.1904

⁴⁰¹ Εμπειρικός, *Η Ιστορία της Οικογένειας Εμπειρικών...*, σ. 89 – 90

⁴⁰² Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 12.5.1905

αυτούς υποψήφιοι φαίνεται να αλληλοεξουδετερώθηκαν. Το γεγονός ότι ο Α. Εμπειρικός δεν διέμενε μόνιμα στην Ελλάδα, ενώ όλα δείχνουν ότι ήταν και απών από την προεκλογική εκστρατεία, παρά το μεγαλεπήβολο σχέδιο της δωρεάς και κατασκευής του υδραγωγείου στη Χώρα, που είχε αναλάβει εκείνο το διάστημα, συνιστά ακριβώς στην ουσία της αποτυχίας της υποψηφιότητάς του, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση με περίπου 100 ψήφους διαφορά από τον μόνιμα διαμένοντα Ν. Μ. Εμπειρικό.⁴⁰³ Εντούτοις, δεν είναι δόκιμο να μιλήσουμε για ρήξη της οικογένειας Εμπειρικού, κυρίως γιατί οι δύο υποψήφιοι δεν βρίσκονται «επί ίσοις όροις». Ο Ν. Μ. Εμπειρικός δεν φαίνεται να έχει κάποιο μακροπρόθεσμο ή μεσοπρόθεσμο σχέδιο ενασχόλησης με την πολιτική, ούτε τη δυνατότητα να αντλήσει και το συμβολικό ή οικονομικό κεφάλαιο, ώστε να μπορέσει να στηρίξει μια τέτοια δραστηριότητα όντας ένας πλοίαρχος εν αποστρατεία· αντίθετα με την οικογένεια των υιών του Κ. Εμπειρικού, για τους οποίους η έννοια της πολιτικής και κοινωνικής εξουσίας αποτελούν κομμάτια της οικογενειακής τους στρατηγικής, που στοχεύει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική προώθηση της θέσης τους.

Σχετικά με το αποτέλεσμα των εκλογών, οφείλει να σταθεί κανείς στο γεγονός ότι αυτές αποτελούν άλλη μια έμπρακτη αποτύπωση της κυριαρχίας της οικογένειας Εμπειρικού, έστω με την ευρύτερη διάστασή της, που αντιπροσώπευε το «ναυτικό στοιχείο» έναντι των παλαιών αρχόντων, οι οποίοι δεν καταφέρνουν πια να έχουν καμία εκλογική εκπροσώπηση. Συνεπώς, σχεδόν το σύνολο των ψήφων μοιράζεται μεταξύ των δύο Εμπειρικών. Αν στην παραπάνω πραγματικότητα συνυπολογιστεί και ο θάνατος του Ν. Μαυροκορδάτου, τότε το πλέγμα της εξουσίας που έχει υφάνει η οικογένεια Εμπειρικού στο νησί, φαίνεται ακόμα πιο αδιαπέραστο και αναμφισβήτητο.

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1905 – 1906

Η αποτυχία ανάδειξης καθαρής εντολής από τις εκλογές του 1902, όπου τα κόμματα των Γ. Θεοτόκη και Θ. Δηληγιάννη βρέθηκαν να μετρούν σχεδόν τον ίδιο αριθμό εδρών, έφερε στην εξουσία τον Θ. Δηληγιάννη, ο οποίος έλαβε την εντολή σχηματισμού της κυβέρνησης, παρά την τεταμένη σχέση του με το Θρόνο, αλλά και την έλλειψη πλειοψηφίας. Όχημα αποτέλεσαν τα βίαια επεισόδια που προκάλεσαν οι οπαδοί του, τα οποία συμπυκνώνονται με τον όρο «Σανιδικά»⁴⁰⁴. Εντούτοις, οι όροι με τους οποίους ανήλθε η κυβέρνηση Θ. Δηληγιάννη

⁴⁰³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 13.9.1903

⁴⁰⁴ Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και...*, σ. 420 - 429

στην εξουσία και οι προσπάθειες διατήρησης της εσωκομματικής της συνοχής θα κλονίσουν την εμπιστοσύνη προς αυτήν, οδηγώντας την σε παραίτηση λίγους μόλις μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας. Θα ακολουθήσει μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από έντονη πολιτική αστάθεια, συγκρούσεις και αβεβαιότητα καθώς ο Θ. Δηλιγιάννης αναγκαζόταν να ακροβατεί μεταξύ των διαφορετικών τάσεων του κόμματός του πάνω σε ένα πολύ εύθραυστο νήμα. Το νήμα αυτό, τελικά θα σπάσει, με τον ίδιο να ηττάται κατά τη διαδικασία παροχής ψήφου εμπιστοσύνης, τον Ιούνιο του 1903 και να παραιτείται.⁴⁰⁵

Η διάδοχη κυβέρνηση Θεοτόκη δεν θα καταφέρει να σταθεί παρά μόνο για δύο εβδομάδες, με τη σταφιδική κρίση να γιγαντώνεται. Την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, λαμβάνει ο Δ. Ράλλης, συνεργαζόμενος με το Εθνικό Κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη, με το θρόνο να αποκτά έναν ενισχυμένο ρυθμιστικό ρόλο για άλλη μια φορά. Παρόλα αυτά, ούτε η επιλογή του Δ. Ράλλη θα μακροημερεύσει, καθώς θα εγκλωβιστεί από έναν συνδυασμό γεγονότων· την αναζωπύρωση του «εθνικού ζητήματος» μέσω των ταραχών σε Μακεδονία και Κρήτη, το δυσεπίλυτο πρόβλημα της σταφιδικής κρίσης αλλά και τις φοιτητικές διαδηλώσεις σε Αθήνα και επαρχία που θα πυροδοτήσουν τα «Ορεστειακά»· όπως ονομάστηκαν τα γεγονότα που προέκυψαν από τη μεταγλώττιση της Ορέστειας στη δημοτική γλώσσα. Την πτώση της κυβέρνησης Ράλλη, διαδέχτηκε η κυβέρνηση Θεοτόκη σε μια σύντομη συμμαχία με τον Α. Ζαΐμη. Την λύση στο παρατεταμένο αδιέξοδο έδωσε τελικά η εντολή σχηματισμού της κυβέρνησης, στην ύστατη επιλογή για το θρόνο, στο Θ. Δηλιγιάννη το Φεβρουάριο του 1904, ο οποίος οδήγησε τελικά τη χώρα σε εκλογές, έχοντας εξασφαλίσει πρώτα ευνοϊκές ρυθμίσεις που θα του εξασφάλιζαν σε κάποιο βαθμό την εκλογική κυριαρχία.

Σε όλο αυτό το διάστημα, ο Ε. Εμπειρικός φαίνεται να έχει παγιωθεί πλέον ως στέλεχος του θεοτοκικού κόμματος, παραμένοντας σε αυτό σταθερά παρά τις διαρκείς πολιτικές μεταβολές οι οποίες έφεραν και τις διαρκείς μετατοπίσεις βουλευτών. Παράλληλα, συνεχίζεται η πολιτική ενασχόληση του με τη ναυτιλία, καθώς, όπως και στις προηγούμενες κοινοβουλευτικές περιόδους, εκλέγεται σταθερά στην «Επιτροπή της Βουλής επί των Ναυτικών»⁴⁰⁶, με τον αριθμό των ψήφων που λαμβάνει να μεταβάλλεται ανάλογα με τους συσχετισμούς των δυνάμεων που κυριαρχούν κατά την εκάστοτε κοινοβουλευτική σύνοδο. Από αυτή τη θέση, ο Ε. Εμπειρικός, το Μάρτιο του 1903, κατέθεσε στη Βουλή για συζήτηση νομοσχέδιο «περί των μηχανικών του εμπορικού ναυτικού»⁴⁰⁷, νομοσχέδιο το οποίο

⁴⁰⁵ Πικρός, ό.π., σ. 178 – 179

⁴⁰⁶ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΣΤ' Βουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1903, σ. 103 – 105

⁴⁰⁷ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΣΤ' Βουλευτικής Περιόδου*, σ. 434 – 434

αποτελούσε και πάγια επιδίωξη του εφοπλιστή Δ. Μωραΐτη,⁴⁰⁸ με την μοναδική απουσία του Ε. Εμπειρικού από την «Επιτροπή επί των Ναυτικών» να σημειώνεται κατά το βραχύ διάστημα της τελευταία κυβέρνησης Θ. Δηληγιάννη, όπου και εξελέγη αντιπρόεδρος της Βουλής⁴⁰⁹, προ της προκήρυξης των εκλογών του 1905.

Παράλληλα, στην Άνδρο, στον απόηχο των εγκαινίων του υδραγωγείου της Χώρας τον Αύγουστο του 1904, ενός από τα σημαντικότερα ευεργετήματα της οικογένειας των υιών Κ. Εμπειρικού, όπου δηλώνεται η παντοτινή ευγνωμοσύνη του Δήμου στην οικογένεια Εμπειρικού, «η οποία μπόρεσε να καλύψει τις αποτυχίες διαδοχικών δημοτικών αρχών και να διευθετήσει μόνη της το ζήτημα της ύδρευση», ο παρών στα εγκαίνια Ε. Εμπειρικός προαναγγέλλει την ίδια δαπάνη κατασκευή «Αίθουσας Συνεδριάσεων υπέρ του Φιλοπρόοδου Συλλόγου Άνδρου», δεχόμενος την ευγνωμοσύνη του Προέδρου του, αλλά και την πρόθεσή του για κατασκευή Δημοτικού Γυμναστηρίου και Σκοπευτηρίου, διαρκές αίτημα το οποίο κοινοποιείτο σε σταθερή βάση μέσα από τον Τύπο.⁴¹⁰ Η ανέγερση του Εμπειρικού Γυμναστηρίου – Σκοπευτηρίου, όπως θα ονομαστεί, θα επιτελέσει μια διττή λειτουργία: αφενός θα στοχεύσει στην σωματική προετοιμασία του μελλοντικού στρατιώτη στον απόηχο της νωπής ήττας του 1897, και αφετέρου στην διαμεσολάβηση του «κώδικα ψυχαγωγίας» από τα ανώτερα αστικά στρώματα στα μεσαία και κατώτερα⁴¹¹, εμπεδώνοντας τον εκσυγχρονιστικό χαρακτήρα της παρέμβασης των Εμπειρικών, γεγονός το οποίο συμβολαιοποιείται ιδιαίτερα μέσω της ένταξης της σκοποβολής σε αυτό, ενός κατεξοχήν «αστικού» σπορ. Μάλιστα, είχε προηγηθεί και η συμμετοχή του Ε. Εμπειρικού στις ιδρυτικές διαδικασίες του Πανελλήνιου Γυμναστικού Συλλόγου, αθλοθετώντας και τους πρώτους αγώνες του Συλλόγου.⁴¹² Οι εξαγγελίες του Ε. Εμπειρικού, παρότι δεν έγιναν στο πλαίσιο της προεκλογικής περιόδου, πρακτικά εγγράφονται ως κομμάτια μιας σταθερής σχέσης εξάρτησης στο συμβολικό και πρακτικό επίπεδο της κοινότητας με την οικογένεια Εμπειρικού. Καλύπτοντας προοδευτικά από τη δεκαετία του 1890, ολοένα και περισσότερες ανάγκες της κοινότητας, επιτυγχάνεται και η σταθερή πρόσδεση των κατοίκων στην οικογένεια Εμπειρικού και στο όραμά της, αλλά και στις πολιτικές και οικονομικές της επιδιώξεις. Με έναν τρόπο, τέτοιου βεληνεκούς ευεργετήματα, υπερβαίνουν στην πραγματικότητα τις εκλογές, συνιστούν

⁴⁰⁸ Εφ. *Ναυτίλος*, 8.7.1904

⁴⁰⁹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου*, σ. 6 – 10

⁴¹⁰ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.9.1904

⁴¹¹ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας: Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870 – 1922*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 1997, σ. 96 – 102

⁴¹² Στο ίδιο, σ. 212

μια διαρκή προεκλογική περίοδο στην οποία δύσκολα μπορεί να εμφανιστεί δυνητικός ανταγωνιστής.

Αυτή η έλλειψη συγκροτημένης αμφισβήτησης της κυριαρχίας της οικογένειας Εμπειρικού στο νησί, θα καθορίσει και το αποτέλεσμα των εκλογών του 1905. Ο θάνατος του Ν. Μαυροκορδάτου το 1903 και η αποχώρηση του Γ. Πούμπουρα από την πολιτική ζωή που είχε συντελεστεί κατά τα προηγούμενα χρόνια -θα ακολουθήσει και ο θάνατός του το 1904- δημιουργούσαν ένα πρωτοφανές κενό ηγεσίας για τον «αντιεμπειρικό» συνδυασμό, το οποίο ήταν αδύνατο να καλύψει το εκτόπισμα του δημοφιλούς, αλλά χωρίς συγκροτημένα πολιτικά δίκτυα Κ. Αργυρόπουλου. Τον αντιεμπειρικό συνδυασμό τελικά, συγκρότησαν οι Κ. Αργυρόπουλος, Κ. Νεγρεπόντες και ο Μ. Καΐρης, εκφράζοντας την πολιτική διάσπαση της οικογένειας Καΐρη. Ενώ μεταξύ τους θα βρεθεί και ο πρωτοεμφανιζόμενος στην διεκδίκηση του βουλευτικού αξιώματος, τ. Δήμαρχος Γαυρίου⁴¹³ Γιαννούλης Παντελλιάς⁴¹⁴.

Αντίθετα, ο Ε. Εμπειρικός μέσα σε αυτό το διάστημα κατάφερε να συγκροτήσει έναν συνδυασμό⁴¹⁵ με αναφορές στο σύνολο του νησιού, ικανό να ανατρέψει τις χαμηλές επιδόσεις της προηγούμενης περιόδου, καθώς και την αδυναμία κατάρτισης ολοκληρωμένου τριμελούς συνδυασμού. Πέραν της σταθερής συμμαχίας του με την οικογένεια Καΐρη, που θα εκφραστεί για άλλη μια φορά μέσω της συμμετοχής του Δ. Καΐρη στον συνδυασμό, ο Ε. Εμπειρικός θα καλύψει το κενό εκπροσώπησης των γλωσσικών και πολιτισμικών αναφορών των Αλβανόφωνων της Βόρειας Άνδρου, μέσω της ένταξης στο συνδυασμό του Ιωάννη Μαμάη, διαμένοντα στην Αθήνα αρχιτέκτονα⁴¹⁶ και προέδρου του «Συνδέσμου των εν Αθήναις Ανδρίων⁴¹⁷», ο οποίος είχε αναλάβει και την κατασκευή του «Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου» καθώς και άλλα ευεργετήματα της οικογένειας Εμπειρικού. Παράλληλα, σε αυτή τη λογική της ενίσχυσης της θέσης του Ε. Εμπειρικού, εγγράφεται και η εμφάνιση μιας νέας εφημερίδας, η οποία μάλλον πρόκειται στην οικογένεια Εμπειρικού, με τον τίτλο «*Τα Νέα της Άνδρου*⁴¹⁸» και όπως ομολογεί ήδη από το πρώτο φύλλο, έρχεται να καλύψει το κενό που άφηνε η διακοπή κυκλοφορίας της εφημερίδας «*Άνδρος*⁴¹⁹». Κυκλοφορεί υπό τον Αντ. Β. Βογιαζίδη, με τους υποτίτλους «κοινωνική, ναυτική και φιλολογική», όπου ο υπότιτλος

⁴¹³ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 187

⁴¹⁴ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 28.12.1904

⁴¹⁵ Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 23.1.1905

⁴¹⁶ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 183

⁴¹⁷ σ.σ. Ο Ιωάννης Μαμάης εμφανίζεται ως πρόεδρος του «Συνδέσμου Ανδρίων» αποδίδοντας τιμές υπό αυτό το αξίωμα, μετά το θάνατο του Ν. Μαυροκορδάτου βλ. εφ. *Ακρόπολις*, 1.2.1903

⁴¹⁸ Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 31.10.1904

⁴¹⁹ σ.σ: Η εφημερίδα «*Άνδρος*» φαίνεται να κυκλοφορεί έως και το 1901, χωρίς όμως να διασώζεται το σώμα του αρχείου της.

φιλολογική δεν φαίνεται να έχει κάποιο αντίκρισμα. Παρά το «πνεύμα των καιρών», που θέλει τις εφημερίδες να πωλούνται ελεύθερα⁴²⁰, είναι συνδρομητική, όπως άλλωστε και οι υπόλοιπες εφημερίδες του νησιού.

Ακόμα, ενέχει ενδιαφέρον το γεγονός, ότι οι υποψήφιοι βουλευτές, για άλλη μια φορά δεν θα δηλώσουν την κομματική τους ταυτότητα, ενώ το σύνολο των αναφορών σε αυτές, αφορούν κατά βάση τοπικά ζητήματα, με την κεντρική πολιτική να απουσιάζει, ζωντανά δείγματα μιας διαδικασίας αποσύνθεσης του δικομματισμού και των διακυβευμάτων του.⁴²¹ Εντούτοις, μπορούμε να τοποθετήσουμε τον εμπειρικό συνδυασμό στους υποστηρικτές του Θεοτόκη ενώ τον αντιεμπειρικό στους υποστηρικτές του Δηληγιάννη.

Οι εκλογές του Φεβρουαρίου του 1905, οι οποίες παρότι θα φέρουν σημαντική νίκη του Θ. Δηληγιάννη, θα επαναφέρουν στην Άνδρο την πλήρη κυριαρχία του εμπειρικού συνδυασμού. Ο Ε. Εμπειρικός, θα εκλεγεί πρώτος σε ψήφους, «λευκές» όπως τις αποκαλούσαν οι εφημερίδες, ενώ αντίστοιχα θα εκλεγεί και το σύνολο του συνδυασμού του, με σημαντική μάλιστα διαφορά.⁴²² Η ανάγνωση του αποτελέσματος της ήττας του συνδυασμού του Κ. Αργυρόπουλου, από την υποστηρικτική στο συνδυασμό «Φωνή της Άνδρου», μιλούσε για την ισχύ του Ε. Εμπειρικού και την αδυναμία⁴²³ υποψήφιων βουλευτών, όπως ο Κ. Αργυρόπουλος, να αντιπαρατεθούν σε αυτόν χωρίς συγκροτημένο μηχανισμό, κάτι που φάνηκε να επιδρά τόσο προεκλογικά όσο και κατά τη διάρκεια της βουλευτικής θητείας των παραπάνω. Ουσιαστικά, ο Ε. Εμπειρικός, μέσω των μηχανισμών του, είχε την δυνατότητα προσέγγισης των κατοίκων του νησιού και ικανοποίησης των αιτημάτων τους, πρακτικές ενδεικτικές, μέσα στις υπερβολές τους, για το συσχετισμό των δυνάμεων που επικρατούσαν στο νησί τη δεδομένη περίοδο.

Ο δρόμος προς τις εκλογές του 1906: Η κορύφωση

Το αποτέλεσμα των εκλογών θα φέρει στη Βουλή σημαντική πλειοψηφία για το κόμμα του Θ. Δηληγιάννη, με 142 βουλευτές έναντι 78 του θεοτοκικού κόμματος. Ο Ε. Εμπειρικός, σε πρώτη φάση δε θα συμμετάσχει στην «Επιτροπή της Βουλής επί των Ναυτικών», καθώς θα προσπαθήσει να εκλεγεί, όπως και κατά την τελευταία κοινοβουλευτική σύνοδο, ως «Αντιπρόεδρος της Βουλής», όπου θα καταλήξει ως επιλαχών⁴²⁴, ενώ κατά την επόμενη

⁴²⁰ Μπάλλα, ό.π., σ. 68 – 69

⁴²¹ Θανάσης Μποχώτης, «Η Εσωτερική Πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Οι απαρχές 1900 - 1922*, επιμέλ. Χρήστος Χατζηιωσήφ, τ. Α2', 4 τ., Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 37 – 51

⁴²² Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 26.2.1905

⁴²³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 4.3.1905

⁴²⁴ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΖ' Βουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1905, σ. 46 – 49

Σύνοδο, στην οποία ανέλαβε ως Πρωθυπουργός ο Γ. Θεοτόκης, θα εκλεγεί στην «Επιτροπή της Βουλής επί των Εξωτερικών».⁴²⁵ Η δολοφονία του Θ. Δηληγιάννη το Μάιο του 1905, θα φέρει και την άμεση πτώση της κυβέρνησής του, με την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης να φτάνει στον Δ. Ράλλη και το θρόνο να παρακάμπτει τους συσχετισμούς δυνάμεων του κόμματός του.⁴²⁶ Η κυβέρνηση Ράλλη θα καταφέρει να κρατηθεί στην εξουσία για μόλις ένα εξάμηνο, καθώς θα ανατραπεί το Νοέμβριο του 1905,⁴²⁷ χάνοντας την υποστήριξη του κοινοβουλίου κατά την εκλογή νέου προέδρου της Βουλής. Η εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, θα δοθεί τότε στον Γ. Θεοτόκη, ο οποίος μέσω της ανοχής της αντιπολίτευσης εξασφάλισε την ψήφο εμπιστοσύνης του κοινοβουλίου ώστε να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές το Μάρτιο του 1906 εν τω μέσω συγκρούσεων για τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στο στράτευμα.⁴²⁸

Οι εκλογές του 1906 θα επηρεαστούν από τις μεταρρυθμίσεις του εκλογικού νόμου που ξεκίνησε η κυβέρνηση Θ. Δηληγιάννη και διατήρησε και η κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη, οι οποίες αφορούσαν τη μείωση των βουλευτών από 234 σε 177.⁴²⁹ Η παραπάνω ρύθμιση είχε σημαντικό αντίκτυπο στην κατάρτιση των εκλογικών συνδυασμών, καθώς επηρέασε και την περίπτωση της Άνδρου. Πρακτικά, αυτό σήμαινε τη δυνατότητα εκλογής δύο βουλευτών από την Άνδρο, έναντι τριών, γεγονός το οποίο επέφερε και τη μείωση των υποψηφίων βουλευτών που θα λάμβαναν μέρος στις εκλογές.

Ο Ε. Εμπειρικός συγκρότησε συνδυασμό από κοινού με τον εφοπλιστή Δ. Μωραΐτη, ο οποίος επανεμφανίζεται στην πολιτική ζωή του νησιού μετά τις επαναληπτικές εκλογές του 1903, στις οποίες είχε αντικαταστήσει τον αποθανόντα Ν. Μαυροκορδάτο. Ο συνδυασμός ήταν αμιγώς προσκεείμενος στον Γ. Θεοτόκη,⁴³⁰ ενώ αυτές οι εκλογές θα σηματοδοτήσουν και το τέλος της πολυετούς σύμπραξης του Ε. Εμπειρικού με τον Δ. Καΐρη, ο οποίος δε θα είναι υποψήφιος. Μάλιστα, σε επόμενες εκλογές ο Δ. Καΐρης, θα επανεκλεγεί αλλά ανήκοντας σε άλλον πια συνδυασμό.⁴³¹ Αντίπαλος συνδυασμός, προσκεείμενος στο Δ. Ράλλη, θα συγκροτηθεί από τους δηληγιαννικούς Κ. Αργυρόπουλο και Κ. Νεγρεπόντη.⁴³² Και οι δύο συνδυασμοί, είχαν σαφή αναφορά σε ένα κόμμα, παρά την ευρύτερη τάση που ήθελε πολλούς από τους

⁴²⁵ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτου Συνόδου της ΙΖ' Βουλευτικής Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1906, σ. 7 – 10

⁴²⁶ Δαφνής, «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», σ. 87

⁴²⁷ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτου Συνόδου της ΙΖ' Βουλευτικής Περιόδου*, σ. 5-6

⁴²⁸ Μαρωνίτη, *Πολιτική Εξουσία και...*, σ. 444 – 449

⁴²⁹ Μποχώτης, «Η Εσωτερική Πολιτική», σ. 51

⁴³⁰ Εφ. *Αθήναι*, 3.3.1906

⁴³¹ Πολέμης, *Ιστορία της Άνδρου*, σ. 182 – 183

⁴³² Εφ. *Ακρόπολις*, 1.3.1906

συνδυασμούς των εκλογών του 1906 να είναι μικτοί, να αποτελούνται δηλαδή από υποψηφίους που υποστηρίζουν διαφορετικά κόμματα, γεγονός βέβαια που συνδέεται με το ότι και οι δύο συνδυασμοί αποτελούνταν μόλις από δύο άτομα.

Συμπερασματικά, αυτό που αναδεικνύουν αυτές οι εκλογές και ο τρόπος διεξαγωγής τους, είναι η παγίωση της υπεροχής του ναυτικού στοιχείου έναντι του αγροτικού, καθώς στο συνδυασμό Ε. Εμπειρικού κανένας εκ των δύο υποψηφίων δεν είχε αναφορές στην ύπαιθρο και την αγροτική οικονομία καθώς και οι δύο είχαν ως τοπικό επίκεντρο τη Χώρα, αλλά και οικονομικό και κοινωνικό πεδίο δράσης τη Ναυτιλία. Με τον αντίπαλο συνδυασμό να στηρίζεται στην ύπαιθρο και την αγροτική οικονομία, πρακτικά οι εκλογές είχαν τη δυνατότητα να αποτυπώσουν με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο τις μεταβολές που έχουν σημειωθεί στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο αλλά και το βάθος των κοινωνικών και εκλογικών σχέσεων που έχει συγκροτήσει ο ευεργετισμός, πάντα σε συνάρτηση με το γεγονός ότι στην μελέτη περίπτωσης της Άνδρου, η κεντρική πολιτική σκηνή, κατά κανόνα, δεν είναι αυτή η οποία ορίζει το διακύβευμα των εκλογών. Άλλωστε, εκείνη την περίοδο αποκτά και την τελική του εικόνα, το σημαντικότερο δείγμα των ευεργετημάτων της οικογένειας των υιών του Κ. Εμπειρικού. Το Εμπειρίκειο Γηροκομείο και Νοσοκομείο αποκτά την τελική του μορφή, μέσω της τοποθέτησης μεγάλου ρολογιού⁴³³ στην κορυφή του, κατά τα δυτικά πρότυπα, ολοκληρώνοντας τη συμβολική διάσταση «της μεταφοράς» του κέντρου της πόλεως. Στο ίδιο διάστημα, ξεκινούν οι εργασίες για την ανέγερση της Εμπειρίκειου Επαγγελματικής Σχολής Απόρων Κορασίδων⁴³⁴, στην πλατεία Εμπειρικού, δίπλα στο Εμπειρίκειο Γηροκομείο και Νοσοκομείο, όπως και τα έργα για την κατασκευή του Εμπειρίκειου Γυμναστηρίου – Σκοπευτηρίου, το οποίο αποτελούσε δέσμευση του Ε. Εμπειρικού και θα ολοκληρωθεί περίπου δύο χρόνια αργότερα⁴³⁵. Τέλος, επιστρέφοντας στα της Άνδρου, έχει παραδοθεί στους κατοίκους το έργο της πλακόστρωσης της Αγοράς της Χώρας⁴³⁶, η οποία συνιστά την κορύφωση αυτής της δραστηριότητας που ανανεώνει τη σχέση των κατοίκων με την οικογένεια Εμπειρικού. Σε αυτό το επίπεδο, θα είναι ενδεικτική η διατύπωση του αντιπολιτευόμενου Τύπου: «*Ἡ Ἄνδρος, ἰδίᾳ δὲ ὁ Δῆμος Ἀνδρίων ὀφείλει εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ ἀειμνήστου Κωνσταντίνου Ἐμπειρικοῦ πᾶν ὃ,τι νέον καὶ ἐξωραϊστικὸν ἔργον κέκτηται.*»⁴³⁷

⁴³³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 5.8.1905

⁴³⁴ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 30.9.1905

⁴³⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 30.1.1908

⁴³⁶ Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 29.3.1905

⁴³⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 24.2.1907

Η εκλογή του συνδυασμού του Ε. Εμπειρικού και του Δ. Μωραΐτη,⁴³⁸ η οποία θα επιβεβαιώσει τις προεκλογικές προβλέψεις της εφημερίδας «*Ακρόπολις*»⁴³⁹ για την Άνδρο, θα αποτελέσει το πρακτικό επιστέγασμα της παραπάνω συμβολικής διαδικασίας, με την κοινοβουλευτική περίοδο 1906 – 1910 να είναι η πιο δραστήρια για τον Ε. Εμπειρικό. Θα σηματοδοτήσει μάλιστα ιδιαίτερα σημαντικές εξελίξεις, ενώ, ως επιστέγασμα της πορείας του, αλλά και της εγγύτητας του στο θρόνο, θα τιμηθεί με την απόδοση του Χρυσού Σταυρού του Σωτήρα από το Βασιλιά Γεώργιο «για τις υπηρεσίες του στον τόπο».⁴⁴⁰

Σχετικά με την κοινοβουλευτική του πορεία, ο Ε. Εμπειρικός σε πρώτη φάση θα εκλεγεί στην «Επιτροπή της Βουλής επί των Οικονομικών»⁴⁴¹ ενώ κατά τη Β΄ Σύνοδο, ως επιλαχών στη θέση του «Αντιπροέδρου της Βουλής».⁴⁴² Παράλληλα, το Μάρτιο του 1907, θα εκλεγεί «Πρόεδρος των Αντιπροσώπων των Ναυτικών Δήμων», θέση από την οποία θα καταρτίσει και θα υποβάλει προς ψήφιση νομοσχέδιο αναμόρφωσης του «Ναυτικού Απομαχικού Ταμείου», πάγιο αίτημα των ναυτικών της περιόδου.⁴⁴³ Η πολυετής παραμονή του στο θεοτοκικό κόμμα, καθώς και το συμβολικό κεφάλαιο που αντλούσε τόσο από την τοπική ισχύ του όσο και από τη συμμετοχή του στα αστικά και τα επιχειρηματικά δρώμενα μέσω της ναυτιλίας και της Τράπεζας Αθηνών, καθιστούσαν εμμέσως πλην σαφώς, γόνιμο το αίτημα υπουργοποίησής του. Με δημοσίευσμά της η προσκείμενη στην οικογένεια Εμπειρικού, εφημερίδα «*Τα Νέα της Άνδρου*», διαβεβαίωνε κατά το 1906, για το εγνωσμένο πολιτικό κύρος του Ε. Εμπειρικού από τον Γ. Θεοτόκη και για την επερχόμενη υπουργοποίησή του στο άμεσο μέλλον⁴⁴⁴.

Αυτή, δε θα αργήσει να έρθει. Το διάστημα του Απριλίου – Νοεμβρίου του 1907, ο ίδιος θα οριστεί πρόεδρος⁴⁴⁵ της ελληνικής επιτροπής στη «Διεθνή Έκθεση για την εμπορική ναυτιλία στο Bordeaux της Γαλλίας», η οποία θα γίνει με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από την εμφάνιση του ατμού στη ναυσιπλοΐα.⁴⁴⁶ Για αυτήν την περίπτωση θα εκδώσει το εικονογραφημένο υπόμνημα «*La marine marchande à vapeur Grecque*»⁴⁴⁷, στο οποίο

⁴³⁸ Εφ. *Αθήναι*, 27.3.1906

⁴³⁹ Εφ. *Ακρόπολις*, 25.3.1906

⁴⁴⁰ Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 10.12.1906

⁴⁴¹ *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΗ΄ Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1906, σ. 40 – 42

⁴⁴² *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β΄ Συνόδου της ΙΗ΄ Περιόδου*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1907, σ. 7 – 10

⁴⁴³ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 6.3.1907

⁴⁴⁴ Εφ. *Τα Νέα της Άνδρου*, 8.11.1906

⁴⁴⁵ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 16.5.1907

⁴⁴⁶ Henry Bayer, «France's Tribute to Fulton's Memory», *The North American Review* 184, Φεβρουάριος 1907, σ. 302–305.

⁴⁴⁷ Epaminondas Embiricos, *La marine marchande a vapeur Grecque*, Athènes, Imprimerie «Hestia», 1907

παρουσιάζεται η ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας στην Ελλάδα, από το 1875 έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, στο οποίο τα ατμόπλοια της οικογένειας Εμπειρικού κοσμούν στο σύνολό τους την έκδοση. Το υπόμνημα, πέραν της αναλυτικής παρουσίασης της προόδου της ατμοκίνητης ναυτιλίας, έχει ως επίλογο ένα καταρτισμένο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα με αλλαγές στις «οποίες οφείλει να προβεί η ελληνική πολιτεία για την περαιτέρω ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας.»⁴⁴⁸. Η μεγάλη επιτυχία που φαίνεται να γνώρισε η ελληνική αποστολή, ενίσχυσε περαιτέρω την πολιτική θέση του Ε. Εμπειρικού, ανοίγοντας το δρόμο για την υπουργοποίησή του.

Ο ανασχηματισμός της κυβέρνησης Θεοτόκη, τον Ιούνιο του 1908, φέρνει την αντικατάσταση του Κωνσταντίνου Τρικούπη από τον Ε. Εμπειρικό στο Υπουργείο Ναυτικών.⁴⁴⁹ Αυτή θα είναι και η υψηλότερη πολιτική θέση που είχε λάβει μέλος της οικογένειας Εμπειρικού έως τότε. Ένα υπουργείο με εύρος εξαιρετικά συναφές με τις οικονομικές δραστηριότητες και βλέψεις της οικογένειας, τη στιγμή μάλιστα που η ναυτιλία είναι αυτή, από το σύνολο των δραστηριοτήτων της, η οποία γνωρίζει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη, χωρίς μάλιστα να προϋποθέτει την εξειδίκευση ενός και μόνο προϊόντος, όπως ήταν το εμπόριο σίτου για την οικογένεια Εμπειρικού κατά τα προηγούμενα χρόνια.⁴⁵⁰ Μάλιστα, η υπουργοποίηση του Ε. Εμπειρικού θα συμβεί κατά το χρονικό διάστημα που η οικογένεια Εμπειρικού σταδιακά εγκαταλείπει τη Βραΐλα⁴⁵¹, μια περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις μεταξύ Ελλάδας και Ρουμανίας βρίσκονται στο χειρότερο τους επίπεδο, καθώς έχουν διακοπεί οι διπλωματικές σχέσεις ήδη από το 1905 και η παραμονή -πόσο μάλλον η εμπορική δραστηριοποίηση- εκεί, καθίσταται ιδιαίτερα επίφοβη. Η ανάγκη υπουργοποίησης ενός εφοπλιστή, όπως ο Ε. Εμπειρικός, ώστε να ασχοληθεί με ζητήματα που αφορούσαν τον εφοπλισμό, είχε καταστεί πλέον αναγκαία, γεγονός το οποίο εμφανίζει και τη «συντεχνιακή ισχύ» των εφοπλιστών της εμπορικής ναυτιλίας, οι οποίοι ουσιαστικά πλέον μπορούσαν να απαιτήσουν και να πετύχουν την υπουργοποίηση ενός μέλους της οικονομικής τους κοινότητας.

⁴⁴⁸ Εφ. Σφαίρα, 28.4.1907

⁴⁴⁹ Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ' Συνόδου της ΙΗ' Περιόδου, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1908, σ. 12

⁴⁵⁰ Harlaftis, ό.π., σ. 97

⁴⁵¹ Φλώρος Φ. Κωνσταντίνος, «Η οικονομική παρουσία των Ελλήνων στη Ρουμανία από τον Κριμαϊκό μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο», Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2013, σ. 255

Ήδη από την αρχή της θητείας του, ο Ε. Εμπειρικός θα συγκροτήσει επιτροπή⁴⁵² Καθηγητών και Υφηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς και άλλων ασχολούμενων με το Ναυτικό Δίκαιο, όπου μετά από δεκάμηνη ενασχόληση, υπό την προεδρία του, θα εκπονηθεί πρόταση για την τροποποίηση του υπάρχοντος Εμπορικού Νόμου που αφορά το θαλάσσιο εμπόριο,⁴⁵³ συμπυκνώνοντας και εφαρμόζοντας σε μεγάλο βαθμό τις βασικές αρχές αυτών που είχε θέσει ως απαιτούμενων για την ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας, νωρίτερα στην «Διεθνή Έκθεση για την εμπορική ναυτιλία του Bordeaux». Ο νόμος τελικά θα ψηφιστεί τον Απρίλιο του 1910, από την κυβέρνηση Στέφανου Δραγούμη, καθώς θα έχει μεσολαβήσει το κίνημα στο Γουδί και η παραίτηση της κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη, συνεπώς και η παύση του Ε. Εμπειρικού⁴⁵⁴. Ο νέος ναυτικός κώδικας σχεδιάστηκε κατά τα πρότυπα του βελγικού και ιταλικού, αντικαθιστώντας τον Ναπολέοντειο κώδικα, ο οποίος δεν κάλυπτε πλέον τις ανάγκες της ελληνικής ναυτιλίας. Μεταξύ άλλων, κατήργησε τον θεσμό της πώλησης «επί εξωνήσει», σύμφωνα με την οποία ο πωλητής είχε το δικαίωμα να αγοράσει εκ νέου το πωληθέν πλοίο, αντικαθιστώντας τον από το νόμο «περί ναυτικής υποθήκης», -όπου πλέον η ναυτική υποθήκη μπορούσε να καταρτιστεί σε ελληνικό πλοίο και στο εξωτερικό- με τον οποίο τα ατμόπλοια, υπό προϋποθέσεις, μπορούσαν πλέον να μπαίνουν ως υποθήκη για τη λήψη δανείου, γεγονός το οποίο πρακτικά απελευθέρωνε το καθεστώς χρηματοδότησης των ατμόπλοιων από εμπόρους και τράπεζες, ειδικά αν εξεταστεί παράλληλα με τη δράση της Τράπεζας Αθηνών που πρωτοστάτησε στη χρηματοδότηση της ελληνόκτητης ατμοκίνητης ναυτιλίας τη δεδομένη στιγμή. Ακόμα, βελτίωνε το θεσμό της συμπλοιοκτησίας, αποτελώντας ουσιαστικά την κυριότερη μορφή επιχείρησης στην οποία στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο η ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας.⁴⁵⁵

Η καθυστέρηση μιας τέτοιας μεταρρύθμισης, με ζωτικό χαρακτήρα για την ελληνόκτητη ναυτιλία, -είχε προηγηθεί μια ανάλογη, αλλά λιγότερο συμπεριληπτική προσπάθεια κατά το 1890, η οποία απέτυχε- εν πολλοίς φαίνεται να οφείλεται στην οικονομική και πολιτική ισχύ των Συριανών κεφαλαιούχων, οι οποίοι ακριβώς ήταν σε θέση να εκχωρούν μικρά δάνεια με υψηλό τόκο, στρατηγική η οποία ουσιαστικά άρμοζε στα ιστιοφόρα αλλά όχι στα ατμόπλοια, τα οποία χρειάζονταν αντίθετα χαμηλότοκα αλλά μεγαλύτερων κεφαλαίων

⁴⁵² «Εκκλιπόντες Ανδρίοι: Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός», σ. 49

⁴⁵³ Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός, *Πρότασις Νόμου Περί Τροποποιήσεως του Εμπορικού Νόμου, υποβληθείσα στη Βουλή κατά τη Συνεδρίασιν της 21ης Νοεμβρίου, Παρά του εξ' Ανδρίου βουλευτού Ε. Εμπειρικού*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909

⁴⁵⁴ «Περί Τροποποιήσεως του Εμπορικού Νόμου, Νόμος ΓΨΙΖ'», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας*, Αρ. 153, 24 Απριλίου 1910

⁴⁵⁵ Χαρλαύτη και Μπενέκη, ό.π., σ. 31 – 42

δάνεια.⁴⁵⁶ Σε κάθε περίπτωση, η μεταρρύθμιση Εμπειρικού, θα είναι αυτή που σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες, θα επιτρέψει την πρωτοφανή ανάπτυξη της ελληνόκτητης εμπορικής ναυτιλίας, τοποθετώντας όμως παράλληλα και την οικογένεια Εμπειρικού στην κορυφή της ναυτιλίας για μια τριακονταετία. Τις παραπάνω στοχεύσεις επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Ε. Εμπειρικός, σε συνέντευξή του στην «*Φωνή της Άνδρου*», λίγες μόλις ημέρες μετά το Κίνημα στο Γουδί που έφερε και την παύση του. Σε αυτή, θα επιμείνει στη σημασία του εμπορικού νόμου που συγκρότησε και την ανάγκη να ψηφιστεί αυτός από την επόμενη κυβέρνηση που θα προκύψει. Στην ίδια συνέντευξη ακόμα, πέραν του απολογισμού της θητείας του, θα κάνει εκτενή αναφορά στους εξοπλισμούς που προμηθεύτηκε για τις ανάγκες του πολεμικού ναυτικού, αλλά και την προπαρασκευή νόμων «περί της υποβρυχίου αμύνης», «περί στρατολογίας του πολεμικού ναυτικού» και νόμους σχετικούς με την εκπαίδευση των μηχανικών του πολεμικού ναυτικού, οι οποίοι αντίστοιχα ανέμεναν τη συζήτησή τους στη Βουλή.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Harlaftis, *ό.π.*, σ. 133 – 146

⁴⁵⁷ Εφ. *Η Φωνή της Άνδρου*, 21.8.1909

Επίλογος

Μια οικογένεια εμπόρων – πλοιοκτητών, μέσω του Κωνσταντίνου Λ. Εμπειρικού θα προσπαθήσει να διαπεράσει το 1875 τα στεγανά της τοπικής αριστοκρατίας, «των τζακιών» - για να δανειστώ τον όρο του Χρ. Λυριντζή⁴⁵⁸ - της Άνδρου αμφισβητώντας την πρωτοκαθεδρία τους και το «κληρονομικό τους δικαίωμα» στην πολιτική εξουσία το οποίο προέκυπτε από τον οικονομικό και κατ' επέκταση πολιτικό έλεγχο που ασκούσε στην κοινότητα. Στην προσπάθειά της αυτή, με αφορμή τη συμμετοχή του Κ. Εμπειρικού στα «Στηλιτικά», η οικογένεια Εμπειρικού θα συναντήσει την οργανωμένη απάντηση των θεσμών και της πολιτικής, με την τοπική αριστοκρατία τελικά να κυριαρχεί και να αποκαθιστά την καθεστηκυία «τάξη» στο τοπικό επίπεδο. Όλες οι προσπάθειες επανόδου στην πολιτική ζωή, τοπική και κεντρική, θα καταστούν άκαρπες για τουλάχιστον μια δεκαετία, παρά τα ρήγματα στις πολιτικές ισορροπίες, όπως αυτό του 1881, με τον αποκλεισμό του Ν. Μαυροκορδάτου από την πολιτική παρουσία στο νησί.

Θα είναι η επόμενη γενιά των Εμπειρικών αυτή, η οποία θα επιχειρήσει εκ νέου, μέσω του Επαμεινώνδα Κ. Εμπειρικού, να επανέλθει στην πολιτική ζωή του νησιού. Η μεγάλη οικονομική ευρωστία που θα προκύψει από τις οικονομικές δραστηριότητες της οικογένειας στη Βραΐλα της Ρουμανίας, μέσω της λειτουργίας του εμπορικού οίκου των «Εμπειρικών», θα καταστήσει δυνατή αυτήν την επάνοδο. Για την ανατροπή του δυσμενούς κλίματος, θα απαιτηθεί αφενός ο εκσυγχρονισμός της οικονομικής δομής του νησιού, το οποίο σταδιακά θα καταστεί «ένα τροφείο ναυτικής εργατικής δύναμης⁴⁵⁹», εκτοπίζοντας σε μεγάλο βαθμό τη σημασία των οικονομικών δραστηριοτήτων της υπαίθρου, άρα και την εξουσία που εκπορευόταν από αυτήν. Ο ευεργετισμός θα αποτελέσει το μέσο «διαμεσολάβησης» της οικονομικής ισχύος στην τοπική κοινωνία, καθώς και τη γέφυρα που θα ενώσει την πολιτική με την οικονομία.

Η διαδρομή του «Εμπειρικού Γηροκομείου και Νοσοκομείου», από το επίπεδο των εξαγγελιών κατά τη δεκαετία του 1880 στην ολοκλήρωσή του το 1900, θα αποτυπώσει με το χαρακτηριστικότερο τρόπο τη συμβολική αλλά και την πρακτική διάσταση της παραπάνω λειτουργίας. Ο συνδυασμός της σχέσης εργοδότη και εργαζομένου από τη μία και ευεργέτη και ευεργετούμενου από την άλλη θα συνομολογήσει ένα ιδιότυπο διμερές και διαρκώς

⁴⁵⁸ Χρήστος Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991, σ. 32 – 33

⁴⁵⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος : Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981, σ. 227

ανατροφοδοτούμενο κοινωνικό συμβόλαιο «συμβολικού κεφαλαίου», που η ρευστοποίησή του είναι αυτή που θα επιτρέψει την επαναφορά της οικογένειας Εμπειρικού στην πολιτική.

Η αδιάλειπτη παρουσία του Ε. Εμπειρικού στα βουλευτικά έδρανα της περιόδου 1892 – 1909, καθώς και η επιστροφή των Εμπειρικών στη Δημαρχία της Άνδρου, μέσω του Γεώργιου Κ. Εμπειρικού το 1899 αποτελεί τη μετουσίωση της παραπάνω δραστηριότητας. Η δράση των Εμπειρικών στην κεντρική πολιτική σκηνή, συνδυασμένη αυτή τη φορά με την σταθερή οικονομική ανάπτυξη, μέσω της ναυτιλίας, θα αναδείξει την ηγεμονία της οικογένειας Εμπειρικού στον κλάδο του εφοπλισμού. Ο Ε. Εμπειρικός θα αναλάβει Υπουργός Ναυτιλίας στην Κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη το 1908, όπου μέσω της δράσης του εκεί θα σφραγίσει το μέλλον του κλάδου, θέτοντας τις βάσεις για την επικείμενη μεγάλη του ανάπτυξη, όπου η οικογένεια Εμπειρικού θα ηγεμονεύσει έως και το Μεσοπόλεμο.

Ξεφεύγοντας ελαφρά από τα χρονικά όρια της παρούσας εργασίας, το κίνημα στο Γουδί θα σηματοδοτήσει ένα ιδιότυπο «τέλος εποχής» άλλα και την αυγή ενός διαφορετικού κόσμου για την ελληνική περίπτωση. Για την ναυτιλία τα θεμέλια για αυτόν τον νέο κόσμο, τέθηκαν ακριβώς κατά την περίοδο της δράσης, και μέσω της σφραγίδας του Ε. Εμπειρικού. Η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου και η συσπείρωση γύρω από αυτόν μιας μερίδας δραστήριων κεφαλαιούχων με διευρυμένα συμφέροντα και διαφορετικό μοντέλο δράσης, οι οποίοι συνέδεσαν με τον Ε. Βενιζέλο τις βάσεις για την ανέλιξή τους, θα τους φέρει γρήγορα σε σύγκρουση, με την εμπεδωμένη κατά την προηγούμενη περίοδο αστική τάξη, επιδιώκοντας το πολιτικό επιστέγασμα της οικονομικής τους ανάπτυξης.

Στην περίπτωση των Εμπειρικών, η τάση αυτή θα εκφραστεί με την αυτονόμηση του Λεωνίδα Α. Εμπειρικού, ο οποίος έχοντας μαθητεύσει στο πλευρό του θείου του, Αλκιβιάδη στη Βραΐλα, θα χαράξει το δικό του δρόμο στηριζόμενος κατά κύριο λόγο στη ναυτιλία, ένας δρόμος ο οποίος θα στεγανοποιηθεί μέσω της ανάδειξής του σε πολιτικό στέλεχος του Βενιζελικού κόμματος, γεγονός το οποίο θα επιφέρει τη ρήξη του με τον Ε. Εμπειρικό, ο οποίος πολιτεύτηκε με τον αντιτιθέμενο στον Βενιζέλο εκλογικό συνδυασμό, καθώς και οι δύο στις εκλογές του 1910, θα διεκδικήσουν την είσοδο τους στη Βουλή. Η απόφαση του Ε. Εμπειρικού να απέχει⁴⁶⁰ από τις δεύτερες εκλογές του 1910, συμμορφούμενος με τη στάση των κομμάτων της εποχής του, αναδεικνύει με έναν τρόπο τη διάσταση μεταξύ «παλαιού και νέου» κομματισμού, προόδου και συντήρησης. Αναδεικνύει όμως ταυτόχρονα και τα όρια της δυναμικής της οικογένειας των υιών του Κ. Εμπειρικού, καθώς η Άνδρος κεντρικό πεδίο της

⁴⁶⁰ Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 55

πρακτικής και συμβολικής δράσης τους, αλλά και επίκεντρο της πολιτικής και οικονομικής σύγκρουσης που τους ανέδειξε, χάνεται σταδιακά από το προσκήνιο αποκτώντας μια διαρκώς μειούμενη οικονομική και πολιτική σημασία. Η ιστορία μιας μετάβασης από το τοπικό, στο κεντρικό έχει πια ολοκληρωθεί.

Πηγές – Βιβλιογραφία

Πηγές:

Τοπικές Εφημερίδες:

Άνδρος: 1877 – 1892, 1900

Συζήτησις: 1879 – 1884

Η Φωνή της Άνδρου: 1894 – 1909

Νέα Άνδρος: 1892

Τα Νέα της Άνδρου: 1904 – 1909

Ναυτίλος: 1901 - 1904

Αποσπασματικά:

Ακρόπολις: 1892 – 1909

Καιροί : 1892

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής:

Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, πρακτικά, Αθήνα, Βασιλικό Τυπογραφείο, 1844.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΣΤ΄ Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1875.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1892.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1892.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ΄ Συνόδου της ΙΓ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1894.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Έκτακτης Συνόδου της ΙΔ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1896.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΕ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1899.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτου Συνόδου της ΙΕ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1899.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β΄ Συνόδου της ΙΕ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1900.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ΄ Συνόδου της ΙΕ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1901.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΣΤ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1903.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ΄ Συνόδου της ΙΣΤ΄ Κοινοβουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1904.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΖ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1905.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Εκτάκτου Συνόδου της ΙΖ΄ Βουλευτικής Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1906.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου της ΙΗ΄ Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1906.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Β΄ Συνόδου της ΙΗ΄ Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1907.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Γ΄ Συνόδου της ΙΗ΄ Περιόδου. Εν Αθήναις: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1908.

Αρχείο

Αρχείο Δ. Π. Πασχάλη, φακ. 251, «Φιλανθρωπία, Καϊρείος Βιβλιοθήκη Άνδρου

Βιβλιογραφία:

- Αγριαντώνη Χριστίνα, «Προσαρμογές του επιχειρηματικού κόσμου της Ερμούπολης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα», στο *Σύρος και Ερμούπολη: Συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15ος - 20ος αι.*, επιμέλεια Δημήτρης Δημητρόπουλος και Χριστίνα Αγριαντώνη, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2008.
- Αρβανιτάκης Δημήτρης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και Προβλήματα», στο *Το Φαινόμενο του Ευεργετισμού στη Νεότερη Ελλάδα*, επιμέλεια Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006.
- Βασιλόπουλος Νίκος, «Πολεοδομική Εξέλιξη και Αρχιτεκτονικά Πρότυπα», στο *Άνδρος: Κτίζοντας με το Βλέμμα στη Θάλασσα*. Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2013.
- Βεργόπουλος Κωνσταντίνος και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882 - 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913*, τ. ΙΔ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.
- Γαβρόγλου Κώστας, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, και Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η Ιστορία του 1837 - 1937: Μια συνοπτική αφήγηση*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, 2016.
- Γιαννιτσιώτης Ιωάννης. «Η διαμόρφωση της αστικής τάξης του Πειραιά 1860 - 1909», Α δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), 2001, <https://doi.org/10.12681/eadd/13059>.
- Γιαννουλόπουλος Γιάννης, «Η ευγενής μας τύφλωσις»: Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- Δαφνής Γρηγόριος. «Η κοινοβουλευτική ζωή της χώρας από το 1872 ως το 1881», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1970.
- . *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα, 1821 – 1961*, Αθήνα, Εκδόσεις Γαλαξίας, 1961.
- Δερτιλής Γεώργιος. «Ο Ελληνισμός της ομογένειας και η εγχώρια αστική τάξη», στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος - 20ος αιώνας)*, επιμέλεια Γεώργιος Δερτιλής, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991.
- . *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871 - 1873), Οικονομική και πολιτική διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' αιώνα*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1980.
- . *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830 – 1920*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.
- «Εκλιπόντες Ανδρίοι: Επαμεινώνδας Κ. Εμπειρικός», *Ανδριακόν Ημερολόγιον του Έτους 1925*, 1925
- Εμπειρικός Αύγουστος. *Η Ιστορία της Οικογένειας Εμπειρικών: Ρίζες - Δράση - Βιογραφία διακριθέντων - Γενεαλογικό δέντρο 1765 – 1996*, 2η εκδ., Αθήνα, Gutenberg, 1996.
- Εμπειρικός Επαμεινώνδας Κ. *Περί εμπυχώσεως της ελληνικής ναυτιλίας*, Αθήνα, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, 1890.
- . *Περί της ατμήρους ημών ναυτιλίας: Αι πρόοδοι και αι νέαι αυτής ανάγκαι*, Αθήνα, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεωνή, 1900.
- . *Πρότασις Νόμου Περί Τροποποιήσεως του Εμπορικού Νόμου, υποβληθείσα στη Βουλή κατά τη Συνεδρίασιν της 21ης Νοεμβρίου, Παρά του εξ' Ανδρίου βουλευτού Ε. Εμπειρικού*, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909.
- Θεοδώρου Βασιλική, «Ερμηνευτικές προσεγγίσεις της Φιλανθρωπίας. Από τον κοινωνικό έλεγχο στην αμοιβαιότητα», *Μνήμων* 25 (2003). <https://doi.org/10.12681/mnimon.772>.
- . «Φιλανθρωπία και Πόλη: Ορφανοί και Άστεγοι Παιδες στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), <https://doi.org/10.12681/mnimon.167>.

- . «*Oeuvres de bienfaisance en Grece (1870 - 1920): profil et attitudes de donateurs*», thèse de doctorat, Université de Paris 1 Pantheon Sorbonne, 1987. <http://hdl.handle.net/10442/hedi/26418>.
- . «Εκσυγχρονιστικές απόπειρες των δωρητών της διασποράς», στο *Το φαινόμενο του ευεργετισμού στη νεότερη Ελλάδα*, επιμέλεια Δημήτρης Αρβανιτάκης, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 2006.
- Καλαφάτης Θανάσης. «Τα αίτια και τα αποτελέσματα της χρεοκοπίας του ελληνικού κράτους το 1893», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές Συνθήκες*, επιμέλεια Λύντια Τρίχα και Καίτη Αρώνη – Τσίχλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2001.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδα. «Κρήτη 1871 - 1913: Το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 - 2000: Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Καρδάσης Βασίλης, *Από του Ιστίου στον ατμόν: Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1858 – 1914*, Αθήνα, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1993.
- . «Η ελληνική εμπορική ναυτιλία 1832 - 1914», στο *Θέματα Νεοελληνικής ιστορίας (18ος - 20ος αιώνας)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής και Γεώργιος Δερτιλής. Αθήνα, Σάκκουλας, 1991.
- . «Η Σύρος σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου», στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος - 20ος αιώνας)*, επιμέλεια Κώστας Κωστής και Γεώργιος Δερτιλής, Αθήνα, Σάκκουλας, 1991.
- . «International Trends and Greek Shipping: The Business Strategy of Demetrios Moraitis, 1893-1908», στο *Global Markets: The Internationalization of the Sea Transport Industries since 1850*, επιμέλεια David J. Starkey και Gelina Harlaftis, Liverpool University Press, 1998, <https://doi.org/10.2307/j.ctt21kk2sh>.
- Καταστατικόν του εν Άνδρω Εμπειρίκειου Γηροκομείου και Νοσοκομείου*, Αθήνα, Τυπογραφείον Παρασκευά Λεώνη, 1900.
- Κοκκινάκης Γιάννης, «Πρόνοια και Φιλανθρωπία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Ιστορία της Κοινωνικής Πολιτικής*, επιμέλεια Κώστας Δικαίος. Αθήνα, Gutenberg, 2010.
- Κορασίδου Μαρία. *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους: Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας 29, Αθήνα, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 1995.
- Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870 – 1922*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 1997.
- Κουτοξιάδου Αικατερίνη, «*Εθνική Ευεργεσία και Νεοελληνική Εκπαίδευση (1830 - 1913)*», αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, 2007.
- Κωνσταντίνος Φλώρος Φ. «*Η οικονομική παρουσία των Ελλήνων στη Ρουμανία από τον Κριμαϊκό μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*», αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2013.
- Κωφός, Ευάγγελος, και Γρηγόριος Δαφνής. «Από το τέλος της Κρητικής Επανάστασης ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1833 έως το 1881*, τ. ΙΓ. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.
- Λάμπας, Κώστας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 2004.
- Λούβη Λίνα, «Η αποκατάσταση της Εθνικής Αξιοπρέπειας: η ευκαιρία της Αιγύπτου», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Λύντια Τρίχα και Καίτη Τσίχλη - Αρώνη, 119–29. Αθήνα: Παπαζήσης, 2000.

- . «Η Δυναστεία και οι πρώτοι Ολυμπιακοί Αγώνες», στο *Αθήνα, πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896 - 1906*, επιμέλεια Χριστίνα Κουλούρη, Αθήνα, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, 2004.
- . «Ομογενείς και Εξωτερική Πολιτική: Η Περίπτωση της Κωνσταντινούπολης κατά τη δεκαετία 1870 - 1880», επιμέλεια Στέφανος Παπαγεωργίου, αφιέρωμα στη Μνήμη του Ν. Σβορώνου, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1992.
- . «Το Εθνικό Ζήτημα: «Σλαβικός κίνδυνος και ελληνική εξωτερική πολιτική»», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: 1770 - 2000: Τα χρόνια της σταθερότητας 1871 - 1909*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Λούκος Χρήστος. *Πεθαίνοντας στη Σύρο το 19ο αιώνα. Οι μαρτυρίες των διαθηκών*, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2000.
- Λυριντζής, Χρήστος, *Το τέλος των «τζακιών». Κοινωνία και πολιτική στην Αχαΐα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991.
- Μακρυδημήτρης, Αντώνης, Γιάννης Κωστής, Κωνσταντίνος Παπαδημητρίου, Μαρία - Ηλιάνα Πραβίτα, και Παναγιώτης Σαβοριανάκης, *Οι Πρόεδροι της Βουλής, Γερουσίας και Εθνοσυνελεύσεων 1821 - 2008*, Αθήνα, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, 2009.
- Μαρωνίτη, Νίκη. *Εξουσία και πολιτική στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Επιμέλεια Αντώνης Μωυσίδης και Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Η Ελλάδα στον 19ο και 20ό αιώνα: Εισαγωγή στην Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα, Τόπος, 2010.
- . «Η εποχή του Γεωργίου Α΄. Πολιτική ανανέωση και αλυτρωτισμός», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770 - 2000: Η οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του ελληνισμού*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- . *Πολιτική Εξουσία και «Εθνικό Ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880 - 1910*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.
- Μαυρομουστάκου, Ήβη, «Πολιτικοί θεσμοί: Η οργάνωση της διοίκησης 1871 - 1909», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770 - 2000): Τα χρόνια της σταθερότητας (1871 - 1909)*, επιμέλεια Βασίλης Παναγιωτόπουλος, τ. 5. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003.
- Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822 - 1935*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων: Διεύθυνση Διοικητικού, Τμήμα Μητρώου Βουλευτών, 1986.
- Μοσκόφ Κωστής. *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης: Η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Αθήνα, Καστανιώτης, 1988.
- Μουζέλης Νίκος Π. *Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημιπεριφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
- Μπάλτα, Νάση, *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης: Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881 - 1895*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001.
- Μπενέκη Ελένη. «Εν άνδρω τω 1882: Ένα ναυτιλιακό κέντρο του Αιγαίου πελάγους την εποχή του ατμού». *Greek Shipping*, ειδική έκδοση για την ελληνική ναυτιλία, εφ. Documento, 10 Ιουνίου 2018.
- . *Η Ευποιία στην Άνδρο, 19ος - 20ός Αιώνας*, Αθήνα, Εταιρία Ανδρίων Επιστημόνων, 2012.
- Μπενέκη Ελένη και Τζελίνα Χαρλάυτη. «Η ελληνική ναυτιλία και οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις της οικογένειας Εμπερίκου την εποχή των ατμόπλοιων», στο *Ο Ανδρέας Εμπερίκος και η Άνδρος: οι ιστορικές και κοινωνικές ρίζες: πρακτικά της 3ης Συνάντησης στη μνήμη του Ανδρέα Εμπερίκου, Χώρα Άνδρου, 17-18 Ιουλίου, 2004*, επιμέλεια Ζαχαρίας Δεμαθάς και Σπύρος Μπαφαλούκος, Αθήνα, Εταιρεία Ανδριών Επιστημόνων, 2006.
- Μποχώτης Θανάσης. «Η Εσωτερική Πολιτική», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Οι απαρχές 1900 - 1922*, επιμέλεια Χρήστος Χατζηιωσήφ, τ. Α2΄, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.

- . «Η κριτική του κοινοβουλευτισμού από το Χαρίλαο Τρικούπη και τα εκλογικά νομοσχέδια του 1886», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Τσίχλη - Αρώνη και Λύντια Τρίχα, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, «Η Εκλογική Παρουσία της Οικογένειας Εμπειρικού» *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η Άνδρος: οι ιστορικές και κοινωνικές ρίζες: πρακτικά της 3ης Συνάντησης στη μνήμη του Ανδρέα Εμπειρικού, Χώρα Άνδρου, 17-18 Ιουλίου, 2004*, επιμέλεια Σπύρος Μπαφαλούκος. Αθήνα: Εταιρεία Ανδριών Επιστημόνων, 2006.
- Παπαγιαννοπούλου Εύη, «Η αναγκαιότητα ναυτιλιακών υποδομών: Η διώρυγα της Κορίνθου», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Λύντια Τρίχα και Καίτη Τσίχλη – Αρώνη, Αθήνα: Παπαζήσης, 2000.
- Παπαναγιώτου Ιωάννης – Περικλής, «Οικονομική σκέψη σε καιρούς κρίσης: Ελλάδα 1880-1910», αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, 2018.
- Πασχάλης, Δημήτριος Π, *Αναγραφή Χρονολογική των από Χριστού Αρχιερατευσάντων εν τη νήσω Άνδρω: Από Ζωΐλου μέχρι Μητροφάνους και ειδήσεις Ιστορικά περί αυτών*. Άνδρος, 1927.
- . *Ιστορία της νήσου Άνδρου*, Αθήνα, Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, 1995.
- Πατρώνης, Βασίλης. *Ελληνική Οικονομική Ιστορία: Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος - 20ος αιώνας)*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015.
https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/1700/4/00_master_document.pdf.
- . *Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας (18ος - 21ος αιώνας)*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2019.
- «Περί Τροποποιήσεως του Εμπορικού Νόμου, Νόμος ΓΨΙΖ' ». *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδας*, Αρ. 153, 24 Απρίλιος 1910.
- Πικρός Ιωάννης, «Η ελληνοτουρκική κρίση και ο πόλεμος του 1897. Η Κρητική Πολιτεία. Ο Μακεδονικός Αγώνας» στο *Ιστορία του Ελληνικού έθνους: Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913*, έκδ. τ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977.
- Πολέμης, Δημήτριος Ι., *Ιστορία της Άνδρου*, Άνδρος, Καϊρειος Βιβλιοθήκη, 1981.
- . *Τα ιστιοφόρα της Άνδρου*, Άνδρος, Καϊρειος Βιβλιοθήκη, 1991.
- Ριζάς Σωτήρης, «Το πολιτικό και κομματικό σύστημα στην Τρικούπική εποχή 1875 - 1895: Συνέχειες και ασυνέχειες», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Τσίχλη – Αρώνη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- Σακκά - Νικολοπούλου Νίνα, «Οι υπηρεσιακές κυβερνήσεις στην Ελλάδα: Από την πολιτική πρακτική στη συνταγματική θεσμοποίηση», αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1988.
10.12681/eadd/0969.
- «Σημείωμα: Περί των υπέρ της Άνδρου κληροδοτημάτων και Δωρεών», *Ανδριακόν Ημερολόγιον 1929, Εκδόσεις Ενώσεως Ανδριών*, 1929.
- Στασινοπούλου Όλγα, *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική Εξέλιξη - Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg, 1990.
- Στογιαννίδης Γιάννης, «Το Κοινωνικό Ζήτημα της Φυματίωσης και τα Σανατόρια της Αθήνας, 1890 - 1940», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, 2015.
<http://hdl.handle.net/10442/hedi/37663>.
- Συγγρός Ανδρέας, *Ανδρέου Συγγρού: Απομνημονεύματα*. τ. 3. 3 τ. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1908.

- Τομαρά - Σιδέρη, Ματούλα, «Το πολιτικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Τρικούπη: Ο Νόμος ΑΦΝΣ' για την Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Τσίχλη - Αρώνη και Λύντια Τρίχα, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- Τρίχα, Λύντια, «Ο Χαρίλαος Τρικούπης, η πολιτική του και το πολιτικό αρχείο του», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις - Κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Λύντια Τρίχα και Καίτη Αρώνη – Τσίχλη, Αθήνα, Παπαζήσης, 2000.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο Κοινωνικός ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.
- . *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος: Η Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1981.
- Χαρλάυτη Τζελίνα, «Στους Θαλάσσιους δρόμους μεταξύ ανατολικής και δυτικής Ευρώπης την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη», στο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του: Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια Καίτη Αρώνη - Τσίχλη και Λύντια Τρίχα, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2000.
- Χατζιωάννου Μαρία – Χριστίνα, «Εθνικοί ευεργέτες, τα πρότυπα και η ιστορία τους. Από τους αδελφούς Ζωσιμά στον Ανδρέα Συγγρό.», στο *Τα άφθονα σχήματα του παρελθόντος: ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας και της θεωρίας της λογοτεχνίας: μνήμη Άλκη Αγγέλου: πρακτικά Ι' Επιστημονικής Συνάντησης, 3-6 Οκτωβρίου, 2002*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.
- Χατζιωσήφ Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη: Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830 – 1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.
- . «Η Μπέλ Επόκ του Κεφαλαίου», στο *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα: Οι απαρχές 1900 - 1922*, επιμέλεια Χρήστος Χατζιωσήφ, τ. Α', Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999.
- Ψυρούκης Νίκος, *Το Νεοελληνικό Παροικιακό Φαινόμενο*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1974.
- Atkinson, David, και Denis Cosgrove. «Urban Rhetoric and Embodied Identities: City, Nation, and Empire at the Vittorio Emanuele II Monument in Rome, 1870–1945», *Annals of the Association of American Geographers* 88, τχ. 1 (1998), <https://doi.org/10.1111/1467-8306.00083>.
- Bayer Henry, «France's Tribute to Fulton's Memory». *The North American Review* 184 (Φεβρουάριος 1907)
- Embiricos Epaminondas, *La marine marchande a vapeur Grecque*. Athènes: Imprimerie 'Hestia', 1907.
- Harlaftis Gelina, *A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*. London: Routledge, 2005.
- Hering Gunnar, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα, 1821 – 1936*, τ. 1. 2 τ. Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004.
- Herlihy Patricia, «Greek Merchants in Odessa in the Nineteenth Century», *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979)
- Kidd Alan J., «Philanthropy and the social History Paradigm». *Social History* 21, τχ. 2, (1996): 180–92. <https://doi.org/10.1080/03071029608567968>.
- Kuhn Thomas S, *The Structure of Scientific Revolutions*. University of Chicago Press, (1962).
- Maltby Josephine και Janette Rutterford, «Investing in Charities in the Nineteenth Century: The Financialization of Philanthropy». *Accounting History* 21, τχ. 2–3, (2016): <https://doi.org/10.1177/1032373216638105>.
- Theotokas Ioannis, και Gelina Harlaftis, *Leadership in World Shipping Greek Family Firms in International Business*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2009.
- Tomara - Sideris Matoula, «The Social and Historical Function of Euergetism». *Journal of the Hellenic Diaspora* 33, τχ. 1 & 2, (2007).